

DOKTORI ÉRTEKEZÉS

ZELENA ANDRÁS

Lelki sebek, hiány- és veszteségtapasztalat

**A lírai alany konstruálásának mintázatai József Attila
korai költészetében**

Szeged, 2013.

**SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCÉSZETTUDOMÁNYI KAR
IRODALOMTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA
SZEGED**

témavezetők:

Prof. Dr. Olasz Sándor

tanszékvezető egyetemi tanár (2011. 02. 21.)

Dr. habil. Virág Zoltán

tanszékvezető egyetemi docens

Tartalomjegyzék

I. Bevezetés	4
I. 1. Az értekezés felépítése	8
I. 2. A kutatás módszertana	10
I. 3. Problématörténeti háttér	10
II. Elméleti alapok	12
II. 1. Filozófiai zsongók, művészetbölcseleti tájékozódások	13
II. 2. Személyes traumatizáltság: hiányviszonylatok és veszteségdimenziók	22
II. 2.1. A trauma pszichológiai vonatkozásai	23
III. Határhelyzetű létezésformák	33
III. 1. A traumatizáció kezdeti fázisai	34
III. 2. Az egyéni traumák módozatai: a művészi kiteljesedés és az öröklés ontológiai vonatkozásai	42
III. 3. Pszichés állandósulások: a közösségi véleményformálás stratégiái	48
III. 4. A <i>Nem én kiáltok</i> kötet én-konstrukciói: a lírai alany státuszának megerősítései	55
III. 4.1. <i>Nem én kiáltok</i>	58
III. 4.2. <i>Erőének</i>	62
III. 4.3. <i>Éjjel</i>	66
III. 5. A névadás jelentősége (<i>Bevezető</i>)	68
IV. A közösségi szemlélet kiindulópontja: a magányos költő(k) mások felé fordulása	75
IV. 1. Versvilágok: Juhász Gyula és József Attila viszonyáról	76
IV. 2. Közöségi-kulturális kontextusok	82
V. Túl a freudi megközelítésen: a költői szubjektum mint a traumatizált közösség megtestesítője	89
V. 1. Trauma-elvek, csoportelméletek	90
V. 2. Népiesség és népköltészet a korai költeményekben	101
V. 3. Korai istenes versek	105
V. 4. Az egyéni traumáktól a közösségi perspektívák felé	114
V. 5. A hiány-én és a veszteség-én kollektivizáló potenciálja	119
V. 6. Egyéni és közösségi polarizálódás az első pályaszakasz alkotásaiban	121
VI. Kitekintések: a közösségi költészet lehetőségei	137
VI. 1. Későbbi évek	138
VI. 2. Későbbi költemények	141
VII. Összegzés	147
VIII. Köszönetnyilvánítás	154
IX. Irodalomjegyzék	155
X. Függelék	168

I. Bevezetés

Munkám gondolatmenetének legfőbb irányát József Attila korai verseinek (összevetve egy-egy későbbi költeményével) irodalomelméleti- és történeti, művészetbölcseleti, valamint pszichológiai vizsgálata jelenti, különös tekintettel a költeményekben megjelenő szubjektumpozíció(k) és a lírai énteremtés összefüggéseire. De mit is érthetünk a lírai alany konstruálásának módjain? Dolgozatom első részében József Attila művészetfilozófiai zsenyéiből kiindulva vezetem le sajátos művészetfelfogását, mely szerint az egyetlen mód a költemények elemzésére magának a versnek az elemzése a hozzá kapcsolódó keletkezéstörténet és biográfiai kontextuális jellemzők nélkül, csak a lírai alanyra koncentrálni. Számos kutató vallja, hogy a költemények elemzésének ugyan mentesnek kell lenni a költő életrajzától, viszont figyelembe kell venni, hogy az abban megformálódó szubjektum erősen társadalmi-közösségi lény. Mindennek analógiájára a *Szabad-ötletek jegyzékében* fellelt gondolatból indulok ki, és ez képezi disszertációm egyik fő mondanivalóját. *Szabad ötletek jegyzékében* így fogalmaz: „a verseim nem én vagyok: az vagyok én, amit itt írok”.¹ Ezt a disszertáció értelmezési középpontjába állítva, a címben megjelölt korai versek elemzése után eljutok azokhoz a későbbi pályaszakaszában írt (a kései művek közül való) versekhez, amelyekben a lírai én és a költő, valamint a lírai alany és a közösség elválaszthatatlanságának problematikája még hangsúlyosabban jelenik meg.

Meggyőződésem, hogy ezen a téren friss szempontok vethetők föl, újabb kérdések bontakoztathatók ki a 20. század magyar irodalmának életműkutatásait kiszélesítve. Az elmúlt évek József Attila-szakirodalma sok mindent feltárt a korai versekről, a költő és Szeged kapcsolatáról (lásd például Péter László József Attila munkásságának szegedi vonatkozásairól szóló kötetét²), illetve a freudi pszichoanalízis tanainak befogadásáról. Jeles kutatók tárgyalják a versbeli szubjektum megteremtésének problematikáját (Bókay Antal Kulcsár Szabó Ernő, N. Horváth Béla, Szabolcsi Miklós, Szőke György, Szigeti Lajos Sándor,

¹ JÓZSEF Attila: *Szabad-ötletek jegyzéke*. Közzéteszi, jegyz.: STOLL Béla. Jav. kiad. Budapest, Atlantisz Kiadó, 1997, 30.

² PÉTER László: *József Attila Szegeden*. Bába Kiadó, Szeged, 2005

Tverdota György munkái), a szövegek értelmezése azonban az új hazai és a nemzetközi kutatások eredményeinek fényében további összevetési lehetőségeket kínál.

Dolgozatomban fontos szerepet kap az interdiszciplinaritás: az irodalomtörténeti megközelítésekhez szervesen kapcsolódik a pszichológiai kutatások azon része, mely a lelki sérülések, a traumák egyéni vonásait tárgyalja. Mindezzel párhuzamosan a vizsgálati eljárások sorába a történettudomány azon ága lesz bevonható, amely a traumával, mint közösségteremtő- és elhatároló erővel foglalkozik. A trauma jelen esetben nem a költő életében bekövetkező traumatikus élményeket jelenti, hanem a költő személyes traumáit figyelembe véve, feltételezzük a versbeli szubjektum traumatizáltságából eredő szubjektumszétesés, majd az ennek újbóli felépítésére vonatkozó törekvéseket. Mindkét tudományág idegen nyelvű szakirodalma igen termékenynek bizonyult az elmúlt években. Az intraszubjektum felől közelítő pszichoanalitikus törekvéseket³ továbbgondoló szakszövegek már tágabb értelemben, az örültség,⁴ a „következmény-erőszak és az újra teremtődő én”,⁵ továbbá az ismétlődő traumapasztyalat⁶ felől szemlélik a tárgykört. A trauma interszubjektivitása felől nézve a történetiséggel többek munkái foglalkoznak,⁷ a narratív pszichológia területéről pedig egyes hazai kutatók⁸ felismerései iránymutatók. Mind a trauma

³ Erről FREUD, Sigmund: *Bevezetés a pszichoanalízisbe*. Gondolat Kiadó, Wien-Budapest, 1932, 1986

⁴ Ehhez FOUCAULT, Michel: *Madness and Civilization. A History of Insanity in the Age of Reason*. Tavistock Publications, 2000, 15-280.

⁵ Vö. BRISON, Susan: *Aftermath: Violence and the Remaking of a Self*. Princeton University Press, Princeton, 2002, 41-49.

⁶ Lásd CARUTH, Cathy: *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History*. The Johns Hopkins University Press, 1996, 10-25.

⁷ Ilyen LACAPRA, Dominick: *Writing History, Writing Trauma*. Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2001 és LEYS, Ruth: *Trauma: A Genealogy*. The University of Chicago Press, Chicago and London, 2000, és EHMANN Bea-GARAMI Vera: Az énbefonódás nyelvi markeri történelmi eseményekről szóló laikus elbeszélésekben In: Vincze O., Bigazzi S. (szerk.): *Élmény, történet: A történetek élménye. Pszichológiai Horizont 4*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 2008, 41-51.

⁸ Lásd BÉKÉS Vera: A trauma reprezentációjának változásai Holokauszt-narratívákban. PhD-disszertáció. Kézirat. 2008. In: http://pszichologia.pte.hu/files/tiny_mce/doktori/2009-Bekes%20Vera-tezisek.pdf (2012. október 24.); EHMANN Bea-GARAMI Vera: Az énbefonódás nyelvi markeri történelmi eseményekről szóló laikus elbeszélésekben In: Vincze O., Bigazzi S. (szerk.): *Élmény, történet: A történetek élménye. Pszichológiai Horizont 4*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 2008. 41-51., továbbá VINCZE Orsolya: Mentális állapotok jelentősége csoporttörténetekben a saját és a külső csoport vonatkozásában. PhD-disszertáció. Kézirat, 2009 In: http://pszichologia.pte.hu/files/tiny_mce/File/2009-Vincze%20Orsolya.pdf (2012. október 24.)

személyességét, egyediségét, mind a historicitását figyelembe vevő szemlélet megállapításai helytállóak lehetnek egy tágabb kontextusú irodalomértelmezés számára, melynek célja a versben keletkező költői én megkonstruálódásának módozatait és alapvonásait áttekinteni.

Disszertációmban igyekszem túllépni a tisztán freudi elemzésen, a külföldi szakirodalom ezredfordulót követő írásaira támaszkodva. Előtérbe helyezem Dominick LaCapra nézeteit, aki nem pszichoanalitikai kiindulópontból viszonyul a trauma fogalmához, hanem történeti, szociokulturális és politikai összefüggésben ad róla leírást. Az elemzett versek segítségével azt vizsgálom, hogyan zajlik az a kölcsönhatás a lírai én és a közösség között, amely során a versbeli alany egyéni traumái beépülnek a közösség életébe és fordítva is: a traumatizált közösség is hat az egyén fejlődésére.

A történelem és a kultúra találkozása a traumával s fogalmi kategóriáinak felhasználása az egyéni trauma magyarázatában (például a veszteség és a hiány elhatárolása, majd ezek beépítésének módja a személyes létre vonatkozó felismerésekbe vagy a közösségi létbe) értékes adalékokkal szolgálhat az irodalomtörténet számára. József Attila traumáit számba véve lehetőség lesz arra, hogy a Bókay Antal által szelf-analízisnek⁹ és szelf-konstrukciónak¹⁰ nevezett folyamatot tágabb kontextusba helyezzük. Gyümölcsöző megfigyelési lehetőségnek kínálkozik – továbbgondolva Bókay Antal elemzését –, hogy milyen más lehetséges implikációkkal járhat az egyéni és a közösségi trauma szemléletének ötvözése, kiegészítve Cathy Caruth traumafelfogásával¹¹ és a narratív pszichológia terminológiai hozadékaival. Az én(ek) és a másik kölcsönös egymásba foglaltságát, kölcsönhatását hangsúlyozó vizsgálódás arra próbál rámutatni, hogy a traumatizáltság hatásfunkcióit felszabadítva a veszteség- és hiánytapasztalat révén miként jöhet létre olyan integrált én, amely a

⁹ Vö. BÓKAY Antal: Szelf-analízis és versépítés József Attila költészetében. *Thalassa*, 2005/2-3, 8-47.

¹⁰ Uo.8.

¹¹ Ehhez CARUTH, Cathy: *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History*. The Johns Hopkins University Press, 1996, 91-112.

tudattalanban zajló folyamatok közvetítésével a közösségi megszólalás médiumává válik.

I. 1. Az értekezés felépítése

Disszertációm első felében József Attila korai pályaszakaszában írt művészetfelfogására koncentráltam, mely jó kiindulási alapot szolgáltat verseinek értelmezéséhez. Fehér M. István¹² könyvének tanulságai nyomán összevetem az alkotó költészetről és művészetéről vallott nézeteit a Hans-Georg Gadamer-i művészetdefinícióval, illetve a lírai alany konstruálódásának mechanizmusának kérdéséhez számításba vettem Arthur C. Danto művészetkritikáját is.¹³

Disszertációm második részétől beemeltem a releváns pszichológiai szakirodalmat, amely az egyéni traumával és a történelmi-társadalmi traumával foglalkozik. Minderre úgy tettem kísérletet, hogy a hagyományosnak mondható, az életkörülményeket, a biográfiai kontextust figyelembe vevő elemzési eljárásokon túllépjek, és más aspektusba helyezzem mind az egyéni, mind a kulturális-történelmi trauma meghatározását. Dolgozatomban bevezetem a 'veszteség-én' és a 'hiány-én' fogalmait. Kisebb részben a költői életrajz eseményeivel igazolom helytálló voltukat, nagyobb részben a már említett József Attila művészetfelfogásából indulok ki. Ennek relevánságát abban látom, hogy ha feltételezzük, hogy a versekben megjelenő 'én' nem esik egybe a biografikus alannal, akkor a költő traumatizáltsága sem lehet azonos a versbeli megszólaló traumatizáltságával. Míg előbbi feltételek az egyéni, pszichés trauma kizárólagosságának adnak létjogosultságot, az utóbbiak kifejtése azt a

¹² FEHÉR M. István: *József Attila esztétikai írásai és Gadamer hermeneutikája*. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2003, 32.

¹³ DANTO, Arthur C.: *Hogyan semmizte ki a filozófia a művészetet?* Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1997

következtetést szorgalmazza, hogy a lírai én a költeményekben a közösség egyfajta allegóriájaként jelenik meg.

Mindezt a korai versek sorra vételével igazoltam, hiszen az önmonitorozó tevékenységen keresztül már ekkor megfigyelhető a költő személyiségétől teljesen elkülönülő versszubjektum(ok) konstruálásának lendülete, amely biztató lehet a kései versek vizsgálatában is. Ehhez a narratív pszichológiai kutatások szempontrendszeré illeszkedik,¹⁴ amely a versszubjektum megjelenésmódjait részletezi arra figyelemmel, hogy miként lehet az 'egyéni veszteség- és hiány-én(ke)t' 'közösségi veszteség- és hiány-énné' tágítani.

Az értekezés további részében megmarad az első rész „tematikája”, azaz a szerzői szubjektum kérdését nem pusztán pszichológiai értelemben, hanem nyelvi-retorikai és poétikai kontextusban vizsgálom és a versekben megnyilvánuló közösségi szubjektumot ruházom fel a hiány és veszteség terminusaival. Itt azonban a korai versektől a kései versek felé lépek, azaz ugyanilyen szempontból elemzem az élete vége felé írt költeményeit, kiemelve a traumatizált versszubjektum tulajdonságait és azt, ez a lírai alany hogyan válik egyre inkább a közösség szószólójává és hogyan válik az lírai én minden egyes darabja a közösség szerves részévé. Ambivalensnek tűnik kijelenteni, hogy a híresen magányos költő, aki ráadásul pszichiátriai betegségben is szenvedett, közösségi költővé válik, de disszertációmban erre igyekszem bizonyítékot szolgáltatni. A közösségi jelző azonban ebben az esetben nem mozgalmi, baloldali költőt jelent, hanem az egyén és az emberiség kölcsönhatásának univerzálissá tágulását.

¹⁴ Vö. EHMANN Bea - ERŐS Ferenc - LÁSZLÓ János: A New Approach to Empirical Research on Narrative Organization of Social Representations of Democracy and European Citizenship. European Association of Experimental Social Psychology, XII. General Meeting, Oxford, 1999. July 7-10, UK.

I. 2. A kutatás módszertana

A szakirodalom több helyen szól – freudi szemszögből – a költő traumatizáltságáról, azonban a publikált megállapítások közül csak azok kaphattak helyet az értekezésben, melyeket a traumatizációról nemcsak freudi értelemben beszél, hanem azon túl is képes magyarázó erőt kínálni.

Az eredmények értékelését a szakmai konzultációk, professzoraimmal való egyeztetések jelentős mértékben segítették. Tanulmányaim ideje alatt lehetőségem nyílt az ország tudományegyetemein dolgozó irodalomtörténész kutatókkal, vezető oktatókkal való konzultációra. Célkitűzésem, továbbá a határterületek hasznos és értékes megállapításainak összehangolhatósága miatt úgy vélem Erős Ferenc, Földényi F. László, Gyáni Gábor elméleti alapvetései és a traumatikus tapasztalat empirikus fogalmi konkretizációját nyújtó, földolgozását végző szakemberek írásainak konzekvenciái szintén figyelembe veendők a dolgozatban.

I. 3. Problématörténeti háttér

Kiindulópontként elmondható, hogy a József Attila-i korpusz igen sokszínű képet mutat, rengetegen vizsgálták, írtak róla tanulmányokat, értekezéseket, monográfiákat. E megközelítések legtöbbször gyakori jellemzője, hogy kevésbé tudtak elvonatkoztatni a költő személyétől (és annak problémáitól), az életrajzi esetlegességtől, a biográfia különféle adataitól, tényeitől, a költő politikai szerepvállalásának kérdésétől, netalán vallási beállítódásától. Bár az életrajzi adatokat magam is felhasználom az elemzésben – hiszen a traumatizáltságról lehetetlen nélkül beszélni, hogy bizonyos életrajzi eseményeket ne hoznánk

velük összefüggésbe –, de ez megmarad a személyes egyediség szintjén. A versszubjektum tekintetében azonban az életrajzi tényektől elvonatkoztatva a versbeli én széttöredezettsége után a trauma közösségi vonását figyelembe véve tehetünk megállapításokat a korszakra koncentrálni.

A személyiség eltűnése, felszámolódása gyakori, hangsúlyos téma a József Attila-kutatásban. Kulcsár Szabó Ernő fontos tanulmányában¹⁵ az 'én' lebontására hívta fel a figyelmet, s a tudatos személyiség(újra)építés gondolatát szintén megfogalmazta. Ő inkább a költő kései verseit interpretálva érzékeltette, hogy az *Eszmélet*¹⁶ tudatos személyiségépítése szembeesik a destabilizált személyiség gondolatával, amely inkább az avantgárd irányába terelné az értelmezést.

Értekezésemben ezeket a kritikai olvasatokat, az ilyesfajta értelmezések sokaságát nagyrészt mellőztem, és a trauma-szakirodalom alapján bevezetve a hiány és veszteség terminusokat, valamint ezek közösségi aspektusait is felmérve, a 'versbeli én' felépítésének másféle módozataival foglalkoztam behatóbban.

¹⁵ KULCSÁR SZABÓ Ernő: A vers hangja és tekintete: A humán jelenlét felfüggesztése a kései József Attila költészetében. Szerk. Kabdebó L.-Kulcsár Szabó E.-Kulcsár-Szabó Z. *Tanulmányok József Attiláról*, Budapest, Anonymus Kiadó, 2001, In: <http://www.vigilia.hu/2006/1/kulcsar.htm> (2011. március 24.)

¹⁶ JAÖV II. 239.

II. Elméleti alapok

II. 1. Filozófiai zsongék, művészetbölcseleti tájékozódások

Az 1920-as évek második felétől József Attila egy határozott művészetbölcseleti alapra helyezett kritikai szempontrendszerrel dolgozott ki, s ennek fogalmi apparátusát olyasfajta elméleti diskurzusba helyezte, melynek pontosabb és részletesebb megértése, utólagos kommentárjai még ma sem teljesen egyértelműek. Annak érdekében, hogy tisztább képet kapjunk az alkotó művészetfelfogásáról, tüzetesebben kell áttekintenünk és feltérképeznünk elképzeléseit. Mivel a disszertáció magját a költő fiatalkori verseinek elemzése adja, a versszubjektum egyéni traumatizáltsága, majd annak a közösségi traumatizáltsága szempontjából, érdemes bemutatni és elemezni fiatalkori filozófiai zsongéit is.

József Attila korai művészetbölcseleti és művészetfilozófiai munkái közül az *Esztétikai töredékek* tekinthető olyan – ha nem is teljesen kidolgozott – filozófiai munkának, amely jó kiindulási alapot szolgáltat a költő költészetről vallott személyes meggyőződésének vázolásához. Az *Esztétikai Töredékek*ben így fogalmaz: „Minden esztétika, amely a művészethez nyúlt, azért tette, hogy a művészet lényegétől, specifikumától megfossa, hiszen ahelyett, hogy a művészet lényegét a művészetben belül kereste volna, másutt is feltalálható lényegét erőszakolt beléje (szépség stb.) nyilvánvalóan azért, hogy a művészettel, mint számára merőben idegen ténnyel való tehetetlenségét leleplezze. Hihetetlen, de való, hogy míg a bölcselet mindig, mindenben a sajátos minőség megértésére törekedett, addig a művészet letagadhatatlanul sajátos minőségét az esztétikán át mindig elkente. (...) Gondoljunk csak az érzelmes esztétikára, és megfelelő elképedéssel kérdezzük meg, hogy mi köze a művészet lényegének az érzelemhez, amikor az érzelem úton-útfélen, ezerféle nem művészetben is bennevaló?”¹⁷

¹⁷ József Attila: *Töredékek*. [26] [...az esztétika éppen azért nem juthat el...] . In: <http://magyar-irodalom.elte.hu/ja/tartalom.htm> (2012. 10.24.)

Kulcsár Szabó Ernő hangsúlyozza a *Szétterült ütem hálója* című tanulmányában, hogy a kutatások sokszor a világnézet- és mozgalomtörténeti, család- és kórtörténeti elemzések szerint értelmezték a versszövegeket, holott József Attila maga is elutasította a nem műközpontú elemzést.¹⁸ Az idézetből jól látható, hogy a költő miképpen fogalmazza meg hitvallását: el kell választani a szorosan vett esztétikát (a szépség művészetét) a művészettől, és a művészet lényegét saját magában kell keresni. Ez a felfogás nyilvánvalóan nem a l'art pour l'art felfogása, amely minden társadalmiságot és közösségi szemléletet elutasított, hanem arról a hozzáállásról szól, hogy a műközpontú elemzést a maga társadalmiságában kell végrehajtani: el kell vonatkoztatni a költői életrajz esetlegességeitől, de nem szabad elvonatkoztatni a lírai én és a közösség kölcsönhatásáról. József Attila esztétikája és művészetszemlélete nemcsak költészete értelmezéséhez nyújthat segítséget, hanem irányt mutathat abból a szempontból, hogy megfejthessük a versszövegek traumatizált 'én'-jeinek, például hiány- és veszteség-énjeinek konstruálódási mintáit is.

Mint József Attila töredékes tanulmányaiban kifejti, a szépirodalom egyben filozófia, ám a művészet nem tiszta esztétika, mert ez voltaképpen elhomályosítaná lényegét. Az értelmezési távlatok felvázolása eszerint nem pusztán ízléstani, hanem interpretációs, azaz esztétikai-filozófiai folyamat. Márpedig, ha maga József Attila mutat rá a tényre, hogy nem elegendő a közvetlenül személyes adatok bevonásával közelíteni egy költeményhez, sőt egész életműhöz, akkor érdemes ezt az elképzelést követnünk, amikor a traumatizáltságot vesszük figyelembe, noha ehhez néhol elengedhetetlenné válik bizonyos biografikus tények felvázolása. Miközben a költő művészetfelfogására támaszkodunk, műveit önmagukban, az életrajzi esetlegességektől mentesítve szemléljük.

József Attila az említett filozófiai ihletésű munkáiban részletezi, miért

¹⁸ Vö. KULCSÁR SZABÓ Ernő: „Szétterült ütem hálója”. In: Szerk. Kabdebó Lóránt – Kulcsár Szabó Ernő – Kulcsár-Szabó Zoltán – Menyhért Anna: *Tanulmányok József Attiláról*. Újraolvasó. Anonymus Kiadó, Budapest, 2001, 16.

tagadja, hogy a művészet célja a gyönyörködtetés lenne: „Már-már erkölcstelenül káros és ostoba az a tanítás, amely úgy véli, hogy a gondolkodást azurfényű magaslatokba emeli azzal az általa és számára mindent megoldó meghatározással, hogy a művészet célja a gyönyörködtetés. Nem csupán azért káros ez a tanítás, mert tanulóinak figyelmét természetszerűen a gyönyörökre irányítja, hanem mindenekelőtt azért, mert, amint látni fogjuk, teszi ezt az igazság leghalványabb árnyalata nélkül. Ostobának pedig ostoba ez a tanítás, mert nem a művészetről, hanem a művészet céljáról beszél, tehát egy olyan tevékenységnek a célját szögezi le, amely tevékenységgel nemcsak hogy tisztában nincsen, hanem azt tisztázni meg sem kísérel”.¹⁹ A részletből kiderül, nemcsak az tekinthető károsnak, ha a művészetet összekeverik az esztétikával, hanem az is, amikor a művészetet a művészet céljával keverik össze. De mit érthet József Attila ezalatt? A költő már korai filozófiai munkáiban elveti a csupán gyönyörködtetésre szolgáló művészet (és költészet) felfogást és tagadja, hogy önmagában a költészet mint formai és esztétikai konstrukció elegendő lenne a mondanivaló megfogalmazásához, tehát a célról való beszéd kikerüli a tárggyal való szembenézést. József Attila az *Irodalom és szocializmus*ban megjelent Kassák-kritikában a művészetnek a munkásosztály nevelésében betöltött szerepét hangsúlyozza, s ezt pedig élete vége felé írott jegyzeteiben is megerősíti. Nem szabad konkrét társadalmi vagy politikai csoportosulások szószólójaként tekinteni a költőre (valójában hibásnak tartok minden olyan elképzelést, amely a költőt kizárólag mozgalmi költőként látja), hanem univerzális emberi érzések és közösségi értékek megfogalmazójaként.

„*A kompozícióról*” (sic!) kifejtett gondolatmenetében a műalkotást akcióként jellemzi, amely nem alkotja, hanem alkottatja önmagát. A mű „feladata” pedig nem az esztétikum, hanem a műalkotás valóság tartalmának visszanyerése: „Amikor a valóságról szólok, éppenugy része vagyok a valóságnak, mint amikor nem szólok a valóságról. De amikor a valóságról

¹⁹ József Attila: Töredékek. [22] [Itt első sorban és csupán...] In: <http://magyar-irodalom.elte.hu/ja/tartalom.htm> (2012. 10.24.)

szólok, ugyanakkor kívül vagyok a valóságon, mert fogalmam és a megértés én magam vagyok mindaddig, amíg ki nem mondtam, holott ugyanakkor ez a fogalom nem lehet a valóságban, mert akkor maga is valóság volna, nem pedig a valóságra állított jelentés és annak megértése. Ez az alakelőtti fogalom azonban abban a pillanatban, amelyben létre jön, alakot ölt és így maga is valósággá válik: így tehát az a mozzanata, amely az alakelőtti fogalom alakbaválása, amikor még nem alak, de már nem is alakelőttiség, egzisztenciámnak valóságon kívüli voltát jelenti ugyanakkor, amikor része a valóságnak. Tehát a valóság megértésekor kívül vagyok a valóságon mindaddig, amíg ez a megértés alakot nem vesz föl, ami által megértésem maga is olyan valóságelemmé válik, amely már nem megértés, hanem maga is megértést szomszédhozó. Ezt mutatja az is, hogy megértünk anélkül, hogy elménkben a megértés a kimondott szavak adott formájában vonulna föl”.²⁰ A költő a megértést előbbre helyezi a költészetnél, ezáltal az esztétikánál. A megértés és az ezt kifejező nyelvi és művészi eszközök közti kapcsolat alárendelt viszony: a költészet voltaképpen kelléke, tartozéka a megértés és a valóság teljessé válásának, sőt látni fogjuk, hogy a legfontosabb velejárója a trauma „kibeszélhetőségére vagy kibeszélhetetlenségére” vonatkoztatva.

A Tverdota György kutatásaiban kiemelt „névvarázs poétika” és újabban az „önbízató versek” előtérbe állítása,²¹ vagy éppen Valachi Annának a mágikus verselést középpontba helyező elemzése²² mind azt bizonyítják, hogy a szak kutatás élénken érdeklődik a nyelviség kiemelten fontos szerepe iránt. A trauma tapasztalata a költő számára úgy teljesedik ki a művészi folyamatban, hogy ennek egyúttal nem pusztán a személyes egyediségét dolgozza fel, hanem léttörténeti érvényességét korszak-meghatározóvá tágítja, aktualizálja. Ennek nyelvi kifejezése soha nem lehet tökéletes, mindig forrásban van, mindig változik, így törhet elő – Cathy Caruth fordulatával élve – az állandó

²⁰ Uo.

²¹ TVERDOTA György: József Attila önbízató verseiről, előadás. SZAB-székház, Szeged, 2012. október 4.

²² VALACHI Anna: Láttam, hogy a múlt meghasadt. Terápiás modellből mágikus önteremtési rítus. *Thalassa*, 2000/2-3, 3-26.

ismétléskényszer a trauma-anyag önmagából való kiírására, egyúttal a közösségi megértésre.

Fehér M. István *József Attila esztétikai írásai és Gadamer hermeneutikája* című kötetében hasonlítja össze a német filozófus gondolatait József Attiláéival. Mind Gadamer, mind József Attila arra jut, hogy „a műalkotás lét- és igazságtapasztalatban részesíti olvasóját, nemcsak a szépséget és az esztétikumot adja”.²³ Miként képes egy költemény lét- és igazságtapasztalatot közvetíteni? József Attila szerint úgy, hogy a megértést a nyelv fölé kell helyezni, tehát először részesülünk megértésben, utána történik a nyelvi formába öntés. Korábban már idéztük a megértés és a művészet, valamint a költészet relációját. Köznyelvi példával bővítve mindezt: „megértünk anélkül, hogy elménkben a megértés a kimondott szavak adott formájában vonulna föl. (...) Vitatkozás közben a beszélő előadásába hirtelen közbevigünk, holott magunkban nem fogalmaztuk meg előre igazságunkat”.²⁴

Kezdetben lenne tehát a megértés, azután próbáljuk közölni mondanivalónkat nyelvi megnyilatkozással. Ha a példa szerint közbevigünk, akkor a megértés (vagy mint itt, az egyet nem értés) már megtörtént, és a nyelvi megfogalmazás most próbál alakot ölteni: „Az emberek, ha formát alkotni nem is bírnak, megértenek”.²⁵ A Heidegger-i művészetfelfogás ugyancsak azt állítja, hogy a kijelentésen keresztül a gondolat tartalmazza az igazságot: „Az a tény, hogy a kijelentésnek is van igazsága, hogy a kijelentés igaz, korántsem jelenti azt, hogy az igazság a kijelentésben, a mondatban születik, s ekképp a kijelentés volna az igazság helye”.²⁶ Összefoglaló munkájában Fehér M. István a Martin Heideggertől származó és a József Attila által megfogalmazott művészetszemléletet hasonlítja össze, közös nevezőre hozván őket, akként érvelve, hogy „a kijelentés az értelmezésnek ugyanis származékos formája, az

²³ FEHÉR M. István: *József Attila esztétikai írásai és Gadamer hermeneutikája*. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2003. 32.

²⁴ Uo. 32.

²⁵ Uo. 32.

²⁶ HEIDEGGER, Martin: *Fenomenológiai Arisztotelész interpretációk*. Ford. Endreffy Zoltán, Fehér M. István. Existencia, 1996-97.

értelmezés viszont a megértéssel együtt az az alapvető mód, ahogy környezete, világa tárgyaihoz, valamint embertársaihoz az ember eleve viszonyul”.²⁷ Míg József Attila saját művészetértelmezésében elválasztotta az esztétikától a művészetet, s azt az igazság hordozójának tartotta, Gadamer ennél is továbbment és a művészetet nemcsak az esztétikától, hanem az igazságtól is elkülönítette. Arra az álláspontra helyezkedett, hogy „a művészet elveszítette a helyét és absztrakttá válik, a művész pedig ilyesformán kitaszított”.²⁸ Az így leírt állapotot a figyelemmel kísért korszakban a legtöbb alkotó megélte. A mondottakkal párhuzamba állíthatjuk Arthur C. Danto művészet-meghatározását, amelyben a hagyomány és az egyéni tehetség, a saját stílus problémaköre jelenik meg. Az imitációelvű művészetről vallott Danto-i nézeteket (amelyekkel a klasszikus értelemben vett művészethez közelít) definiálja, s erre részletesebben a Juhász Gyula a költőre gyakorolt hatásáról írott későbbi fejezetben térek ki.

Érdemes fontolóra venni az amerikai teoretikus műalkotás-definícióját. Abból a kérdésből indult ki, milyennek kell lenni egy műalkotásnak, hogy valóban az lehessen? A következő kritériumokat állította fel: legyen ábrázoló funkciója, fejezzon ki valamit, azzal az intencióval jöjjön létre, hogy műalkotásnak szánják. Danto George Dickie alapján azt hangsúlyozza,²⁹ hogy valójában nincs olyan közös jegy, amelynek megléte esetén minden nem műalkotásnak szánt tárgy artefaktummá válhatna, sokkal inkább az ún. intézményiség dönti el, mi lehet ilyen értékű és besorolású. Mindezzel párhuzamosan, ha valamit esztétikai megfontolásból művészi munka eredményének érzünk, még korántsem biztos, hogy valójában az is, s ha az, akkor az esztétikai reakció feltételezi az imént említett intézményiséget. A legjobb, ha az imitációt vesszük kritériumul, nevezetesen a reprezentáló művészetnek azt az alapelvét, hogy az ábrázolás ugyanazt a hatást hozza létre a

²⁷ FEHÉR M. István: *i. m.* 52-53.

²⁸ FEHÉR M. István: *i. m.* 132.

²⁹ Vö. DANTO, Arthur C.: A közhely színeváltozása. Enciklopédia Kiadó, Budapest, 1996, 12-25.

befogadóban, ami az ábrázolt valóságos tárgy jelenlétében jönne létre benne. Danto érvelésében a műalkotások nem abban térnek el a szimplán valóságos dolgoktól, hogy imitációk, hanem abban, hogy reprezentációk. Azonban a reprezentáció terminus nem szükségképpen foglal magába hasonlóságot, vagyis nem kötelező hasonlítani semmire. Annyit implikál, hogy a műalkotás szóljon valamiről (aboutness). A reprezentáló jelleg ugyanakkor még nem elegendő a műalkotás definiálásához, hiszen nyilvánvaló, olyan reprezentációk is léteznek, amelyek nem műalkotások. Szükségeltetik még valami, hiszen a műalkotások olyan reprezentációk, melyek egyúttal kifejezések is. Nem pusztán megmutatják saját tartalmukat, hanem ezen túl felfoghatóvá tesznek ezt-azt arról a módról, ahogyan megmutatják. „Bárminek, ami reprezentáció, lehet egy párja, ami ráadásul még műalkotás is. A különbség: azt a módot, ahogyan a nem-műalkotás egy tartalmat prezentál, a műalkotás úgy prezentálja, hogy közben ezzel mond valamit”.³⁰ De mi pontosan a művészet és meddig művészet a művészet? E ponton utaljunk vissza ama vélekedésére, amelynek értelmében a művészet végét a filozófiai kisemmizés jelentené. A művészet önmagára reflektál, és egyre inkább ez a reflexió mozgatja. Egyenlő saját maga filozófiájával. Arthur C. Danto szerint – és itt elsősorban nem a költészetre gondol – magáról a művészetéről, a tárgyról való beszéd ellehetetleníti a művészetet, de nem abban az értelemben, hogy megszűnnének a műalkotások, hanem egy metanyelv jelenik meg, s ezzel párhuzamosan többféle művészetfelfogás tör felszínre. Nincs közös mérce az alkotók számára, sem kötelező elvi megfelelés az általuk létrehozott értékek fogadtatásakor. Az elidegenedés és elmagányosodás, valamint az ezzel járó következmények jól megfigyelhetők a művészek körében, saját közegében.

A három művészetfilozófiában természetesen több eltérés is fölfedezhető. A művészetet nem magától értetődő és egyértelmű adottságnak, hanem valami többnek a közvetítésére (József Attila: valóság, Hans-Georg Gadamer: igazság, Danto: imitáció) alkalmazott felfogásformának tekintik, erről beszélnek. A

³⁰ Uo. 146.

művészet művelőjét „csodabogárnak”, a társadalom által kivetettnek tartják mindhárman. Tulajdonképpen mindannyian a költői szubjektum szerepét érzik a legfontosabbnak, ám Danto az intézményiség körülményeivel és tartalmaival együtt szemléli a művészetet, József Attila pedig olyan jelentőséggel ruházza fel, amelyben igen sokat számít a maga történelmi ideje, amelyikben született. *Amikor a művészetről* című töredékében ezt írja: „a művészet valósági tény. Mégis, a történet folyamán akadtak gondolkodók, akik kétségbe vonták különvalóságát és egyéb tevékenységekkel azonosították, nem szólván az olyan törekvésekről, amelyek szerint a művészet nem is szellemiség. Itt elsősorban és csupán arra az együgyű meghatározásra utalok, amely játéknak nevezi el és amelynek tárgyi tartalmával foglalkozni nem is érdemes....éppen a valóságos tárgy mibenlétét kutató valóságbölcseletnek (metafizikának) kell e legelső sorban tapasztalati tényekből kiindulván következtetnie, máskülönben nem is érhet el oly eredményt, amelyet a tapasztalati tények ugyan nem bizonyítanak, de igazolnak azáltal, hogy ellent nem mondván neki, érvényességét magukra nézve elismerik.”³¹ [Kiemelés tőlem.]

A művészetet a maga valóságindexeivel így nem lehet kizárólag önmagában vizsgálni, hanem figyelembe kell venni azt a közeget, amelyből kinőtt, s amelyre létével maga is visszahat. József Attila hamar felismerte és megfogalmazta a költészet közösségi kapcsolódásait: „Minthogy pedig minden ember külön-külön létező, éppen szemlélő szenvedőlegessége alapján emeli ki önmagát a többi létezők közül azáltal, hogy szemlélete számára önmaga belső, alapadó valóság. Tehát minden egyes szemlélő szemléletének tárgyi tartalma szükségképpien más belső és – mivel szemlélete számára önmaga nem része annak, – más külső valóság... Az embert, mint egyént, amely a többi egyének között sajátos tartalmu különösség, ezzel szemlélő szenvedőlegessége le is zárja. De az ember nemcsak szenvedőleges létező, nemcsak szemlél, hanem ki is eszel és alkot is, megért és művészkedik. A tiszta megértés legvégső fokon minden

³¹ József Attila. Töredékek [17] [*Amikor a művészetről...*] BEVEZETÉS. In: <http://magyar-irodalom.elte.hu/ja/tartalom.htm> (2012. 10. 24.)

emberben közös, minthogy a fogalom, mint potentialis ítéletsor, a tárgyat tárgyi mozzanataiban elrendezett összefüggéseként állítja tehát a gondolkodó személye változván is, tiszta fogalma ugyanaz marad. Ehhez hozzávéve még azt, hogy az ösztönellenes ész képességei nem az egyes emberben, hanem magában az emberi fajban tökéletesednek, és társadalmiságában már a gyermek olyan megértésekhez és fogalmakhoz jut el, amelyeket megszerezni egyedül talán sohasem tudna, úgy ezzel fölismertük, hogy a társadalom nem is az emberek közös gondolkodása, hanem az embernek egyszerű észtevékenysége.... Minthogy pedig ez a nyelvalkotó szellemiség teremti a költészetet, amely az ész időn kívüli fogalmi általánosával szemben az egyedi alaknak lényegtelen jegyekkel nem bíró történeti keletkezője.”³² [Kiemelés tőlem.]

A hosszabban idézett elméleti szemelvényből („a társadalom nem is az emberek közös gondolkodása, hanem az embernek egyszerű észtevékenysége”) kiviláglik, hogy amikor József Attila művészetértelmezéséről beszélünk, két szintet külön kell kezelnünk. Egyrészt az egyén viszonyát a művészethez (és ezzel párhuzamosan a versbeli szubjektum szerepét a költeményekben), másrészt azt, hogy az egyén és a közösség viszonyának alakulása elengedhetetlenül bele kell tartozzon az értelmezési keret felvázolásába. Az egyén szerepe vitathatatlan a művészetben, de az a közösség által lesz teljes. Nemcsak az egyén képes kiteljesedni a közösség által, hanem a művészet is. A közösségi kapcsolatot így multifunkcionális oldalról vizsgálhatjuk. A versekben konstruált ’én’-t jellemezhetjük az egyéni trauma és a közösségi trauma összefonódásából kisarjadó tulajdonságokkal, részben a hagyományos fogalmi apparátusból dolgozva, részben új terminusokat kialakítva. Mindezt úgy téve, hogy körbepásztázzuk azt a közeget, ahonnan ez a traumatizált én – a valóságban és a versek virtuális terében is – előbukkant.

³²József Attila. Törödékek [21] [Az ember...] Első tétel. In: <http://magyar-irodalom.elte.hu/ja/tartalom.htm> (2012. 10. 24.)

II. 2. Személyes traumatizáltság: hiányviszonylatok és veszteségdimenziók

II. 2. 1. A trauma pszichológiai vonatkozásai

A költő bizonyos traumatikus életeseményeinek feltárása irodalomtörténeti közhelyektől hemzseg. A legtöbb irodalomtudós – mivel a költőt magát is foglalkoztatta a kérdés, sőt maga is járt terápiára (lásd erről bővebben Lengyel András Vágó Mártáról szóló írását)³³ – elsősorban a pszichoanalízist veszi alapul és a freudi érvekkel magyarázza betegségét, ennek következtében pedig korai költészetét is.

Legtöbbször a *Szabad-ötletek jegyzékét* mint a pszichoterápiás mód és a költészet összefonódását elemzik, és egyet lehet érteni azokkal a törekvésekkel, melyek a *Szabad-ötletek jegyzékét* szabad asszociációs mechanizmusokon (is) nyugvó szépirodalmi szöveggként kezelik (Bori Imre, Szigeti Lajos Sándor, Szőke György, Sárközy Péter, Bókay Antal, Lengyel András stb.), és számottevő irodalmi értéket tulajdonítanak neki. Az irodalomtörténeti elemzésekhez szervesen lehet kapcsolni a pszichológia azon részét, amely a pszichés trauma egyéni vonásait kutatja, és ami a *Szabad-ötletek jegyzékének* is tulajdonképpeni alapjául szolgálhat. Jól példázza mindezt a pszichoanalitikus Sigmund Freud³⁴ tanulmányaival,³⁵ amely a tárgyterület megkerülhetetlen irodalmának számítanak és annak virágzó utóélete. Cathy Caruth,³⁶ Susan Brison³⁷ tevékenysége vagy Michel Foucault elmebetegségről írott munkája,³⁸ vagy Földényi F. László melankóliáról³⁹ szóló gondolatmenetei, amely az egyén szemszögéből szemléli a kérdést.

³³ LENGYEL András: Vágyak, „törvények” és szerepek ütközőpontjában: Vágó Márta. In: *Imágó*, 2012

³⁴ FREUD, Sigmund: *Bevezetés a pszichoanalízisbe*. Gondolat Kiadó, Wien-Budapest, 1932, 1986

³⁵ FREUD, Sigmund: *Gyász és melankólia*. Ford. Berényi Gábor. Magyarul: In: Erős Ferenc (szerk.): *Ösztönök és ösztönsorsok. Metapszichológiai írások*. Filum Könyvkiadó, Budapest, 1997

³⁶ CARUTH, Cathy (editor), ESCH, Deborah (editor): *Critical Encounters: Reference and Responsibility in Deconstructive Writing*. Rutgers University Press, New Jersey, 1995

³⁷ BRISON, Susan: *Aftermath: Violence and the Remaking of a Self*. Princeton University Press, Princeton, 2002

³⁸ FOUCAULT, Michel: *Madness and Civilization. A History of Insanity in the Age of Reason*. Tavistock Publications, 2000

³⁹ KULCSÁR Zsuzsanna: Társas tényezők szerepe a traumafeldolgozásban. In: KULCSÁR Zsuzsanna (szerk.) *Téher alatt... Pozitív traumafeldolgozás és poszttraumás személyiségfejlődés*. Budapest, Trefort Kiadó, 2005, valamint FÖLDÉNYI F. László: *Melankólia*. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2003

A pszichés (egyéni) trauma fogalmát először a pszichiátria és pszichoanalízis dolgozta ki. Eredetileg orvosi értelemben használták, sebet jelentett, főként fizikai hatás révén keletkező szöveti szétválást. A seb után heg, tehát következmény marad. A 19. század második feléből származik az első írásos feljegyzés, amely a traumát nem valami fizikai sérülés utáni következményként, hanem idegrendszeri sokként írja le: olyan gondolatként, amely megbetegít. Az első nagy hatású tudós Sigmund Freud volt, akinél központi szerepet kap a trauma, különösen kialakulása és egyénre tett hatása. A *Tanulmányok a hisztériáról* című írásában azt állította, hogy a hisztériás személy elsősorban traumatikus emlékektől szenved, amelyek tudattalanul bukkannak a felszínre. Ezek után szexuális szemszögből magyarázta a traumatikus élmények előbukkanását, a *Gyász és melankóliában* pedig különbséget tesz a „tárgyhoz” kötődő viszonyokat illetően. „A melankóliának azonban mint korábban már szó volt róla, némileg tágabb a tartalma, mint a szokványos gyásznak”.⁴⁰ Az ún. csábítási elmélet szerint a lelki megbetegedés a gyermekkorban elszenvedett szexuális trauma miatt alakul ki. Tehát főleg a szexuális traumákat emelte ki, amelyek a szülő-gyerek kapcsolatának meghatározó pillérei. Munkásságában később is főként a korai szexuális traumákra fókuszált.⁴¹

Ezen túl Freud, a trauma fogalmát beemelte a pszichoanalízisbe és azt gondolta róla, hogy ha az embert ilyesmi éri, akkor a szervezetet olyan mennyiségű inger találja el, hogy a levezetés vagy a feldolgozás a szokásos módon nem sikerülhet, s zavar keletkezik. Az egyén nem tud megbirkózni a folyamatosan halmozódó behatásokkal. Később az is érdekelni kezdte, hogy az egyén miként tud megküzdeni velük, s milyen egyedi különbségek vannak a traumák elhatalmasodásában. Ha az egyén megreked érzelmi, indulati vagy személyiségfejlődési szakaszaiban, akkor bizonyos traumák fixálódhatnak, és minden újabb lelki megrázkódtatás ezen a ponton avatkozik be az egyén személyiségszerkezetébe. Ott keletkezik sérülés, ahol a korábbi fixációi

⁴⁰ FREUD, Sigmund: *Gyász és melankólia*. Ford. Berényi Gábor. Magyarul: In: Erős Ferenc (szerk.): *Ösztönök és ösztönsorsok. Metapszichológiai írások*. Filum Könyvkiadó, Budapest, 1997, 142.

⁴¹ Vö. FREUD, Sigmund: *Bevezetés a pszichoanalízisbe*. Gondolat Kiadó, Wien-Budapest, 1932, 1986

rögzültek. A szakirodalom által kevésbé tárgyalt versek számbavételekor az imígyen felsejlő folyamatokat kísérem figyelemmel a 'hiány- és veszteség-én' vizsgálatakor.

Az egyéni trauma – nevéből is adódik – szubjektív fogalom és mindenki számára mást jelenthet; relatív, ki mit tekint traumának. Minden attól függ, hogy az egyén hogyan értékeli a vele zajló eseményeket, hogyan éli meg a vele történeteket. A trauma fogalma az utóbbi években egyrészt differenciálódott, másrészt használati köre a hétköznapi nyelvhasználatba való begyűrűzése folytán tágult is. Utóbbit mi sem mutatja jobban, mint az, hogy a pszichológia és a pszichiátria a különféle veszteségekre is a trauma terminust használja. Egy csoportosítás szerint a trauma lehet valódi vagy vélt tárgyveszteség.⁴² Bizonyos szinten a veszteség kezelhető, traumáról akkor beszélhetünk, amikor ez a veszteség elhatalmasodik az egyénen és újra meg újra visszatér. A traumát elszenvedett ember állandóan kénytelen foglalkozni a vele történetekkel. A fájdalmas élmény gondolataiban, álmaiban, fantáziájában ismételten visszatér, és egy életre szóló lelki gyötrelmet okoz. A traumatogén események hatására megjelenő tünetek olykor visszahúzódnak, s csak évek, évtizedek után nyilvánulnak meg ismét olyan tünetek formájában, melyek hátterében csak ritkán ismerhető fel esetleges valódi bántalmazás, traumatizáltság. A gyermekkorban elszenvedett traumatikus tapasztalatok gyakran vezetnek sajátos viselkedési mintázatokhoz, és okoznak zavarokat nemcsak a viselkedésben, hanem a lelki-
testi életben is. A trauma egyik nagyon fontos tulajdonsága, hogy ezek a negatív tapasztalatok gyakran szövődnek át a szégyen és a büntudat érzésével. A trauma magától ritkán múlik el, a legtöbb esetben végigkíséri az egyén életét, sőt bizonyos elméletek szerint (transzgenerációs) átviteli mechanizmussal a következő nemzedékekre is áterjed.⁴³ Gyáni Gábor emelte ki tanulmányában, hogy Freud szerint a traumatikus élményekre való emlékezés az elfojtás hatására ismétlési kényszerben nyilvánul meg. A beteg folyamatosan végigjártssza a

⁴² Vö. GYÁNI Gábor: *i. m.* 6.

⁴³ Vö. ERŐS Ferenc: *Trauma és történelem*. József Műhely, Budapest, 2007

kellemetlen élményeket, ezek az elfojtott tartalmak folyamatosan a felszínre törnek (acting out-ok). A veszteség nyomán érzett gyász mint aktivitás a veszteség lelki feldolgozásának jó és normális módszere. Ilyenkor az egyénben tudatosul, hogy elveszett a szeretett tárgy vagy személy. A melankólia ezzel szemben a tudattalan tárgyvesztés sajátos esete, amikor a tárgyvesztés énvészést is jelent. Eszerint a felszabadult energiák nem másik tárgyra helyeződnek át, hanem az egyénre omlanak, és az én azonosul a tárggyal. Ebből a folyamatból fakad a büntudat és a szégyenérzet. Freud így vélekedik erről: „A melankóliában még valami megmutatkozik, ami a gyászban nem: az érzés rendkívüli csökkenése, az én nagyfokú elszegényedése. A gyászban a világ vált szegénnyé és üressé, a melankóliában maga az én”.⁴⁴

Trauma hatására megváltozhat a személyiség, a személynek a világhoz való viszonya is. Dolgozatomban hangsúlyozom, hogy a költői énteremtésre szintén hatással van a trauma, tehát egyén és közösség, továbbá a lírai alany problémájává lesz a perszonális trauma. A traumatizált egyének sajátos dolgokról álmodnak, folyamatosan ingerlékenyek, könnyen megijednek, és gyakori agresszív kitöréseik vannak. A kezeléstörténetet és József Attila betegségét tárgyaló szakirodalom igen jelentős, az e témáról megjelent tanulmányok száma magas. Akár önálló disszertációt lehetne készíteni a kór- és kezeléstörténetről, ezért e helyütt igyekszem olyan tényezőkre koncentrálni és olyan adatokat fókuszba emelni, melyek jelen disszertáció számára relevánsak.

Az utóbbi években a pszichológusokon és a pszichiátereken kívül az irodalomtudósok és a történészek is rendszeresen használják a „kényszeres ismétlődés” fogalmát. Cathy Caruth munkájában⁴⁵ bemutatja ennek alapjait. Mivel e fogalomnak éppen a sokszínűsége adja a határtalanságát, ezért művének szemléleti íve egyaránt figyelmet szentel a pszichológiai és a filozófiai

⁴⁴ FREUD, Sigmund: *Gyász és melankólia*. Ford. Berényi Gábor. Magyarul: In: Erős Ferenc (szerk.): *Ösztönök és ösztönsorsok. Metapszichológiai írások*. Filum Könyvkiadó, Budapest, 1997, 133.

⁴⁵ Lásd CARUTH, Cathy: *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History*. The Johns Hopkins University Press, 1996, 91-113.

hagyomány definíciós kísérleteinek. Sigmund Freudot követve és pontosítva ad újabb szóhasználati és interpretációs lehetőséget a traumának.

Arra világít rá, hogy a trauma nem a test, hanem az elme sebesülését jelenti oly módon, hogy az elme tapasztalata az időről, önmagáról és a világról megbomlik.⁴⁶ Nemcsak az egyéni múltban történő esemény lehet trauma, hanem ennél összetettebb a kép: az emberi tudat képtelen befogadni a megrázkódtatást, így megindul egy nem tudatos folyamat, amely beágyazódik a jelenbe anélkül, hogy észrevennénk. Ez a nem tudatos tapasztalat a trauma, melynek második fázisa a történetek felszínre szabadulása. Ez a felbukkanás megeshet egyszeri alkalommal (ez ritkább) és lehet többszöri, öntudatlanul az elméből felbukkanó, ismétlődő esemény. Ilyennek tekinthető a titok, mint olyasféle „trauma, melynek valódi megjelenését, pusztító érzelmi hatását a lélek mintegy eltusolta, belső csendbe burkolta, és erről a szenvedő mit sem sejt. [...] A titok szégyennel van átitatva, amellyel a következő nemzedék sokszor a gyermeki időszakban találkozik”.⁴⁷

Cathy Caruth nemcsak szakszerűen körüljárja és alkalmazza, hanem kiegészíti, módosítja Sigmund Freud traumafogalmát. Ekképpen pontosít: „kontrollálatlanul (és öntudatlanul) ismétlődő hallucinációk felbukkanása vagy egyéb betolakodó fenomén a feldolgozás folyamán”.⁴⁸ Nem szükséges hozzá megelőző fizikai tapasztalat (bár József Attila esetében tudomásunk van lelki és testi befolyásokról), hanem egy kiváltó ok szükséges (személy, helyzet stb.), és a további mentális tapasztalat a traumatikus élmény, valamint ennek öntudatlan ismétlődése. Létezik egy inkubációs szakasz, amely szerint a traumatikus esemény bekövetkezte után egy ideig meg nem értés tapasztalható, s csak bizonyos lappangó idő után kezdődik a feldolgozása: a tapasztalat hatása egy ideig nem érződik. Caruth az 'awakening' terminust használja annak modellezésére, hogyan támad fel a traumatapasztalat újra és újra az elmében.

⁴⁶ Vö. Uo. 91-94.

⁴⁷ BAKÓ Tihamér: *Sorstörés. A trauma lélektana egy pszichoterapeuta szemszögéből*. Psycho Art Kiadó, Budapest, 2009, 140.

⁴⁸ CARUTH, Cathy: *i. m.* 11.

Mindössze a rémálmok szintjén veszi fontolóra egy fejezetben az 'awakening' hatását, de ez az analízise kissé direktnek látszik. Még ha csak ilyen szinten van is megértés, 're-prezentáció' és 're-thinking' más formában még létezhet, jelen esetben a versírás ismétlődő aktusában. Cathy Caruth a tüneteket, vagyis a flashbackeket, rémálmokat stb. az eredeti pusztító esemény szó szerinti reprezentációjának tekinti. Észrevehetjük, hogy a freudi elmélet nem beszél szó szerinti, átdolgozatlan élményekről. Erre az ellentmondásra Ruth Leys is felfigyelt,⁴⁹ de valójában nem zavaró az események szószerintisége és szimbolikus szinten való kezelése. Mint József Attila verseiben megfigyelhető, traumatikus élményét néhol szó szerinti átadással, néhol jelképszerűen, allegorikus utalásokkal, metaforikus képkombinációkkal igyekszik feldolgozni.

Mit tekinthetünk bármely költő esetében tragikumtapasztalatnak? S mit tekinthetünk kitüntetett költőnk esetében tragikumtapasztalatnak? Ismerhetünk olyan életrajzi tényeket, amelyek traumatizálttá tehetik a biografikus személyt, ezáltal nem számít óriási meglepetésnek, ha a grammatikai beszédalany ezeknek alapján képes meghatározni magát. Érdekes idekapcsolni a Gyáni Gábor említette tudattalan tárgyvesztés⁵⁰ esetét, amikor a tárgyvesztés énvesztést is jelent. Az történik ekkor, hogy az egyén azonosul a tárggyal és ez a folyamat lesz a legfontosabb élmény az életében. Az én így próbálja mindig „rendszerezni”, megalkotni önmagát.

Virágh Szabolcs a traumához pszichoanalitikus szempontból közelít, és úgy határozza meg, mint „a szubjektum életében olyan esemény, amelyre jellemző, hogy a személyiséget ért fizikai, illetve pszichés ingerek együttese az egyén adott fejlettségi szintjén/állapotában meghaladja tűrőképességét, és a megszokott vagy rendelkezésre álló eszközökkel az egyén nem képes a pszichés sérülést okozó ingeregüttes elhárítására, megszüntetésére, hatékony feldolgozására, illetve a korábbi egyensúlyi állapot visszaállítására”.⁵¹ Békés

⁴⁹ Vö. LEYS, Ruth: *Trauma: A Genealogy*. The University of Chicago Press, Chicago and London, 2000, 249-250.

⁵⁰ GYÁNI Gábor: *i. m.* 6.

⁵¹ VIRÁGH Szabolcs: Trauma és történelem találkozása Emlékezet, reprezentáció, rítus. *BUKSZ*, 2011/2, 161.

Vera korábban idézett felsorolásához hasonlóan Virágh Szabolcs tartja magát Bakó Tihamér elemzéséhez, aki a traumadefiníció még teljesebb jellemzésével szolgál:

„3. az én a megsemmisülés veszélye miatt szétesik, így nem képes a kialakult helyzetben koordinálni a védekezést; [...]

4. az elviselhetetlen lelki fájdalom miatt a dezintegráció állandóvá válik;

5. az emlékek darabokra esnek szét. Az emlékezet így tartja távol az ént a sokkoló élményektől”.⁵²

Mészáros Judit⁵³ és Bakó Tihamér felfogása közös nevezőre kerül abban az értelemben, hogy a trauma bekövetkezte előtt valami rendet feltételeznek az egyén elméjében. Trauma hatására azonban az egésznek és teljesnek látszódó én szétesik valamilyen külső erő nyomása következtében. Ez az elképzelés József Attila 'veszteség-énjéhez' jól köthető, hiszen bőven számot tudunk adni olyan kívülről érkező, negatív behatásról, amely a veszteségverseket eredményezte. Bakó Tihamér azonban éppen fordítva közelíti meg a kérdést, és azt állítja, nem az 'integrált ént' éri a traumatikus esemény, hanem egy váratlan és fenyegető traumatikus esemény hatására képtelen egységesülni az én. Az elméletek összevetése szövegekkel, és a versértelmezések azt támasztják alá, hogy az integrált személyiség kialakulásához nem volt kedvező József Attila gyermekkorának környezete, ugyanis sem egységes személyiség nem tudott kialakulni a családot ért traumatikus élmények miatt, de egy ép, egységessé szerveződött én is széthullhatott volna attól a traumahalomtól, amely a gyermekre, rokonaira szakadt.

⁵² BAKÓ Tihamér: *Sorstörés. A trauma lélektana egy pszichoterapeuta szemszögéből*. Psycho Art Kiadó, Budapest, 2009, 21.

⁵³ Vö. MÉSZÁROS Judit: A modern traumaelmélet építőkövei. Ferenczi paradigmaváltása a traumaelméletben. In: Juhász Angéla (szerk.): *A gyöngéd analitikus és a kemény tudományok*. Anima Kiadó, Budapest, 2003, 67.

A Virágh Szabolcs által megfogalmazottak értelmében a „traumatikus élmény hatására tehát a személyiség egységéért felelős pszichés funkciók (emlékezet, idő- és térbeli tájékozódás, énvédő mechanizmusok) felmondják a szolgálatot, szabadjára engedve az integráció ellen ható erőket, ami akár az identitás elvesztésével fenyegethet”.⁵⁴ A szétforgácsolódottság, a dezintegráltság, a valóság és a reprezentációi közti különbség nemcsak a kései verseiben figyelhető meg, hanem ez a jelentésképzés uralkodó módja a legkorábbi, a szegedi és a városba érkezése előtt írott verseinek is. A valóság és a reprezentáció közti különbséget jól jelképezi az a mód, ahogy korai verseiben felépíti a versekben megjelenő ént. Noha a költő tudathasadása nincs bizonyítva, annyi mindenesetre joggal kijelenthető, hogy az identifikáció kérdései korán foglalkoztatni kezdték. Első pályaszakaszának költeményei nemcsak azért figyelemreméltók, mert előrevetítik a centrális személyiség-eszmény lebomlásának fázisait, a statikus egységű én-szerkezet hatályon kívül helyezését kései verseiből (ilyen például a *Magány*⁵⁵ utolsó sorainak egyike: „látom a szemem: rám nézel vele.”),⁵⁶ hanem azért is, mert az én széttagolódottságát a test szétesettségének leírásával érzékelteti (lásd a III.4. fejezet verseinek interpretációi).

Az egyéni trauma definícióit azért is érdemes a József Attiláról szóló diskurzusba belehelyezni, mert látható, hogy az ilyesféle terminológia segíthet abban a feldolgozásban, amely a lírai alany (versbeli személyiségszerkezet) konstruálásának módjaira vonatkozik. Az egyéni traumát a veszteség és hiánytapasztalat szervezőjének tekintem. A ’veszteség-én’, ’hiány-én’, ’egyéni összesség’ terminusok a versben megnyilatkozó beszédszemély tulajdonságait példázhatják. Az ’individuális kollektívum’ kifejezést olyan fogalmi összekapcsolásnak tekintem, amely látszólag a személyes orientáltságra utal, egyediséget sugall, ugyanakkor egyszerre több ’énforma’ együttes közreműködését szintén feltételezheti. Úgy vélem, a ’biografikus alany’, a ’lírai

⁵⁴ VIRÁGH Szabolcs: *i. m.* 161.

⁵⁵ JAÖV II. 380.

⁵⁶ JAÖV II. 380.

én', a 'hiány- és veszteség én' konstrukciós mintáit, textuális reprezentációit e terminusok bevezetésével könnyebb tárgyalnom.

Míg Erős Ferenc például bizonyos műveket esettanulmányoknak nevezett⁵⁷ és érzékeny meglátása, hogy a műalkotások vizsgálatakor a művész élettörténete fontosabb mozzanatainak kivetülései érhetők tetten, disszertációmban igyekszem elválasztani a költőt a versbeli költői énektől. Erős leszögezi, hogy léteznek olyan alkotások és életművek, amelyeknél a pszichológiai kontextusok figyelembe vétele elhanyagolhatatlan, s ez az irodalmár számára aligha megkerülhetetlen. Ezt megfontolva, ám ezzel ellentétben egyik fő tézisemnek tartom, hogy a pszichés traumatizáltságból származó 'egyéni hiány- és veszteség-én' nem azonosítható a versekben megjelenő szubjektum 'hiány- és veszteség-énjével'. A disszertáció ezen részén még csak egy példát említve: a lírai alany helyzete és az énazonosság kérdése szövegszerűen is megjelenik a *József Attila*⁵⁸ című, 1924-es versben, amely az önmagunk mélyére vezető utazást nem pszichológiai vizsgálati eljárásként, hanem elérendő követelményként fogalmazza meg, a magunkra találás minimális igényét jelentve be ezzel. A lírai alany egyfelől a nélkülözésből, a negatívumokból épül meg, a tárgy vagy a szeretett személy-nélküliségből, mindazonáltal megszünteti a lírai én énazonosságát. „Jó volna jegyet szerezni és elutazni Önmagunkhoz, hogy bennetek lakik,/ az bizonyos”.⁵⁹ A bebocsáttatás vágya jelenik meg, ahol a cél a szubjektumképződés gózába elérés, a saját személyiségünkhöz való, újbóli ismétlődést kívánó megérkezés. A Bókay Antal által elnevezett szelf-analízis és szelf-konstrukció⁶⁰ folyamatából kiindulva a korai versektől, melyekben még egyes számban festi le a test szétaprózódottságának képeit, 1928-ra eljut az önmagán kívül állás megjelenítésének következő lépcsőfokáig: önmagáról egyes szám második

⁵⁷ ERŐS Ferenc: Két új könyv - az irodalomról és a pszichoanalízisről. *Élet és Irodalom*, 2005/49. 36.

⁵⁸ JAÖV I. 375.

⁵⁹ JAÖV I. 375.

⁶⁰ Erről BÓKAY Antal: Szelf-analízis és versépítés József Attila költészetében. *Thalassa*, 2005/ 2-3, 5-47.

személyben, elidegenítve beszél, majd élete vége felé a szétesett én a szétesett közösség szimbóluma lesz.

III. Határhelyzetű létezésformák

III.1. A traumatizáció kezdeti fázisai

Az irodalomtörténet számára a csapások legerősebbike a 'Mama' elvesztésében öltött alakot. Jolánnak emlékezéséből tudjuk, hogy egy vitát követően nővérével a következő párbeszéd zajlott le:

„- Te buta, buta kis fiú! Látnod, a mama beteg. Rákja van és meg fog halni. A professzornál olvastam egy könyvben, hogy ezt nem lehet gyógyítani. Légy okos és légy jó. Na gyere, egyél.

Attila sírt tovább, úgy kérdezte:

- Mi az, hogy rákja van? Hiszen az egy állat! Még te is be akarsz csapni, hogy kiröhögghess!”⁶¹

A beszélgetés másnapján anyjuk sodrófával addig csépelte fiát, míg ájultan össze nem esett. A verés és eszméletvesztés után kiérkező orvostól tudta meg Attila, hogy hamarosan édesanyját is elveszítheti, hiszen halálos beteg, rákos.

„- Az asszonyiságot kímélni kell minden izgalomtól. Már csak ezt lehet tenni érte...”⁶²

Az édesanyja betegségével kapcsolatos trauma kapcsán érdemes számításba venni ama megállapításokat, amelyek a társadalmi közvélekedésben élő kozmikus betegségattitűdöt kapcsolják a halálos kórhoz: „a rák társadalmi képzetéhez sokkal inkább a kozmikus betegség (Wilhelm Reich) jelentése kötődik, amely a katonai metaforák sereget indítja be, mint harc az ellenséggel, invázió, tehát a kívülre helyezett szelf vagy non-szelf, vagyis a Másik erőszakos destruktív jelenlétét feltételezi. Így válik a rák szociokulturális értelemben egy olyan modern interperszonális betegséggé, amely a tömeg és a viszonyrendszerek bejósolhatatlan, radikális mozgását szimbolizálja”.⁶³

⁶¹ JÓZSEF Jolán: *József Attila élete*. Cserépfalvi Kiadó, Budapest, 1940, 93.

⁶² JÓZSEF Jolán: *József Attila élete*. Cserépfalvi Kiadó, Budapest, 1940, 94.

⁶³ ZSÉDELY-SZABÓ Tímea: Az örület múzeuma – az identitás színeváltozása. Egy New York-i menedékhely (The Living Museum) kontextusában. PhD-disszertáció. Kézirat. 2010. In: http://pszichologia.pte.hu/files/tiny_mce/D-2010-Zsedely-Szabo%20Timea.pdf 63. (2012. október 24.).

József Attila eleinte állatként értelmezi a betegséget, tehát külső, a megszokottól eltérő erőszakos lénynek gondolja, amellyel édesanyja nem tud megküzdeni. Az én és a mások elválasztása, a külső ellenség képe és ezzel párhuzamosa az én elidegenedése jelenik meg majd később verseiben.

József Attila ekkoriban még apja elvesztését sem volt képes feldolgozni, a gyászfolyamat el sem indulhatott, hanem megrekedt a traumatikus szinten. Valószínűsíthető, hogy a testi bántalmazás, a csíny miatti bűntudat, továbbá az eljövendő halál híre olyan erősen fonódik össze életének ebben a pillanatában, hogy az elegendő lett volna a teljes zavarodottság okozásához. Magához képest mégis szokatlanul erős maradt. A *Szabad ötletek jegyzékében* ez áll az ütlegeről és édesanyjáról: „a verésig minden rendben volt/ aztán lett beteg az anyám”.⁶⁴

Nehéz azt a pontot megtalálni, ahonnan a kapcsolatok zavara eredhet. Miként annak a nagy bűntudatnak a gyökérszárait sem könnyű meglegelni, amelyek behálózták életének szinte mind a harminckét évét. Gyermeki ésszel magát tarthatta a halálos betegség okozójának, felelősnek minden rosszért, ami vele, velük történt a családban. A gyermeklélektannal foglalkozó szakemberek számos alkalommal írnak arról, hogy a gyermekkori vétkek súlyát olyan sokáig cipeli magában a gyermek, hogy sokszor eljut az öngyilkosság gondolataig, mivel magát tekinti vétkesnek minden rosszért, tettének súlyát fölülértékelve. Amint az orvos kimondja a Mama elvesztésének lehetőségét, – ahogy Gyáni Gábor érzékelteti⁶⁵ – József Attila elméjében megjelennek a bűntudat csírái, majd a gyász és az ezzel járó melankólia mindinkább felülkerekedik az egyénen, mindennapjainak részévé lesz. A veszteség lehetőségének tudatosodásával patológikus tünetek állandósulhatnak, s a veszteségnek még be sem kell következnie, az eshetőségének fönnállása bőven elegendő ehhez.

Erős Ferenc koncepciója szerint a privát trauma egyediségét és megismételhetetlenségét az adja, hogy az előidéző traumatikus esemény „kívül

⁶⁴ JÓZSEF Attila: *Szabad-ötletek jegyzéke*. Közzéteszi, jegyz.: STOLL Béla. Jav. kiad. Budapest, Atlantisz Kiadó, 1997, 37.

⁶⁵ Vö. GYÁNI Gábor: *i. m.* 6

esik a mindennapi tapasztalatok körén”.⁶⁶ A rendkívülivé váló trauma beleépül a személyiségbe, és nem tud megnyugtatóan lezáródni, földolgozatlanává válik. Az anya jelenlétének hiánya, a halála miatti nélkülözési kényszer ennek megvalósulása. Ugyanitt szögezi le, hogy mind az egyénre, mind a közösségre vonatkoztatva elmondható, csak rendkívüli, különleges, nem mindennapi esemény lehet traumatizáló hatású. Kifejezetten személyre szabott megállapításokat tesz Valachi Anna, amikor a nőkkel való kapcsolatában látja a költő magányosságának és traumatizáltságának fő okait. Jelesül abban, hogy nem volt képes valódi párkapcsolatot kialakítani. Ennek maga József Attila is folyton a magyarázatát kereste: kapcsolatai ellehetetlenülésének, társtalanságának, magányosságának okszerűségét és indokoltságát az anyavesztés feldolgozhatatlanságából és az ezzel járó büntudatból eredő fel-feltörő halálvágyának tulajdonította. Jóllehet Bókay Antal egyetért Valachi Annával abban, hogy ez lehetett a költő első és legfőbb traumatikus élménye, ám egyúttal pozitívumot, kibontakozási módot is lát benne: a traumatizált szelf felépítésének lehetőségét fedezi fel a költő verseiben.⁶⁷

Azt lehet valószínűsíteni, hogy a Mama halálakor érzett gyász állandósult, és a fiatal költő állandó elemévé vált. Rögzült a melankólia, patológikus kapcsolat szövődött a költő és az elvesztett személy között. Ahelyett, hogy enyhülne a traumatizáltság foka, édesanyja elvesztésének szomorúságát vitte át minden kapcsolatára, felerősítvén azon képzetek pszichés töltetét, amelyek már az elárvulás lehetőségének felmerülésekor eluralkodtak rajta. Képtelen volt először apjának, majd anyjának elvesztését egyedül meggyászolni (hiszen nénje már ekkor a család fennmaradásáról gondoskodott), és kialakult az ún. túlélői büntudat.⁶⁸ A magára maradottság, amelyet először apja elvesztésekor tapasztalt meg, egyéni szinten maradt, nem tudott átmenni közösségi gyászba, hiszen a családon belül mindig is fennmaradt a megszépítő legenda, mellyel az apát

⁶⁶ ERŐS Ferenc: *Trauma és történelem*. Józsefvég Műhely, Budapest, 2007, 20.

⁶⁷ Vö. BÓKAY Antal *i. m.* 5-47.

⁶⁸ LACAPRA, Dominick: *Writing History, Writing Trauma*. Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2001

Amerikába „távolították”. A tágabb közösségben sem volt lehetőség öt meggyászolni, bizonytalan érzéseket táplálhattak iránta.

Polcz Alaine a halál- és gyászritusokat korszak szerint tárgyalja, s a különbségekre is rávilágít a feldolgozással, halálélménnyel kapcsolatban: „A különböző történelmi koroknak és civilizációknak megvolt a halál- és gyászritusa, pszichológiai feldolgozásmódja. A mai modern természettudományosan gondolkodó ember keresi az utat, hogyan tudná elfogadni és feldolgozni a halál problémáját, megadni a méltóságát és emberségét a halálhoz vezető útnak, a halálélménynek”.⁶⁹ LaCapra a történelmi traumák⁷⁰ vonatkozásában mondja – de terminusai megállják helyüket az egyéni trauma elemzésében is –, hogy a veszteséget mindig azonosítani kell és megnevezni ahhoz, hogy a gyász társadalmi folyamattá válhasson. LaCapra szerint ha a gyász hiánnyá válik, s a hiány összeolvad a veszteséggel, akkor a gyász lehetetlenné, végtelenné válik, amely nehezen különíthető el a melankóliától. József Attila esetében, bár a veszteség megneveződött – mindkét szülő elvesztése – a gyász tudatos folyamata, amely megkönnyíti a feldolgozást, nem ment végbe (azaz részben végbement, erről bizonyos versei, például a *Kései sirató*,⁷¹ a *Mama*⁷² tanúskodnak). S bár azzal is egyetérthetünk, hogy nem választható el élesen egymástól az ismétlési kényszer és az átdolgozás – vagyis nem két külön kategóriaként, hanem egymásra hatással levő folyamatok differenciálódásaként kell rájuk tekintenünk –, a költőben inkább ismétlési kényszer formájában jelent meg mindez, semmint tudatos feldolgozásként. A Cathy Caruth-féle traumaelméletből merítve azt mondhatjuk, hogy a traumatikus élmények felidéződése az egyén akaratán kívül, tudattalanul tér vissza újra és újra, így lehetetlenné válik a feldolgozásuk, ráadásul ezek az események nemcsak pusztán felelevenednek, hanem a traumák megismétlődéseivé sokasodnak.

⁶⁹ POLCZ Alaine: *Ideje a meghalásnak*. Pont Kiadó, Budapest, 1998. 6.

⁷⁰ Vö. LACAPRA, Dominick: *Writing History, Writing Trauma*. Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2001. 147-154.

⁷¹ JAÖV II. 391

⁷² JAÖV II. 270.

A szexuális traumák édesanyja elvesztésével szoros összefüggésben állhatnak. Már Pöcze Borbála halálával elkezdődtek, majd Jolán férjhezmenetelével folytatódtak. Makai Ödön belépésével a család régi élete odaveszett. Megkezdődött az identitásuk átalakítása, s ennek jegyében Jolán származásának elkendőzése, nevének megváltoztatása. Az új rokonok előtt Jolán 'Lucie asszony' lett, akinek Etus és Attila csak távoli rokona. József Attila költői eszközkészletének kiemelt elemei között említendők a „név általi büntetés” lehetőségei és módozatai, melyeket Tverdota György kitüntetett helyen tárgyal,⁷³ Vágó Márta írásainak nyomán téve értékes megállapításokat. A nővérrel kapcsolatos József Attila-i állásfoglalás nyelvi vetületéről kimutatta, hogy a Jolán-Lucie-Lidi-Lala névvariánsokat a társadalmi és a családban betöltött szerepei szerint aggatta rá testvérére a fiatal költő.

József Jolán maga így írt erről az időszakról: „... Attól tartok, hogy Etus, meg Attila magaviselete elárulja, hogy nem volt gyerekszobátok. Én már nem veszthetek többet miattatok. Tudtam mire céloz. A családjára. Ezt még megértettem. De azt már nem, hogy különbséget tesz hármunk között. Nem fért a fejembe, hogy az egyén felemelkedhet, kiválhat osztályából, de azok akik hozzátartoznak, akik ugyanolyanok, mint ő, már nem viheti magával. Napokon keresztül tépelődtem, emésztettem magamat.”⁷⁴

Valachi Anna szögezi le, hogy a kamaszodó József Attila számára az anyahelyettesítő idősebb nővér testesítette meg a szexuális vágyat keltő, de örökre elérhetetlen nő típusát.⁷⁵ Ez véleményem szerint nehezen bizonyítható, alig dokumentálható feltevés mivel egyedül a pszichoanalitikus iratokban történik erről említés, s éppen ezért ezek fenntartások nélküli kinyilatkoztatása nem teljesen bizonyítható. A költő előtt nem volt hagyományos szülői minta, amikor apja eltűnt, megszűnt az a lehetősége, hogy a férfi mintát közvetlen

⁷³ Vö. TVERDOTA György: A névvarázs poétikája. In: *Helikon*, XXXVIII. évfolyam 1992/3-4, 414-415.

⁷⁴ JÓZSEF Jolán: *József Attila élete*. Cserépfalvi Kiadó, Budapest, 1940. 134-135.

⁷⁵ Vö. VALACHI Anna: Három testvér – háromféle kísérlet az elveszett gyermekkor visszahódítására. József Attila, Etelka és Jolán árvaságkompenzáló életstratégiái. *Thalassa*, 2001/2-3, 145-154.

közről szemlélje, nem tudott vele sem azonosulni, sem tagadólag viszonyulni hozzá. Már fiatal korában igyekezett korrigálni a nem hagyományos családi mintát. Legkorábbi szerelmeiről közismert, hogy csupán plátói lángolások voltak. Első szerelme Fuchs Renée, akivel soha nem beszélt, csak az utcán látott. A makói gimnáziumban pedig először Gebe Mártát választotta ki, de ez inkább versengés volt a társakkal Márta szívéért, és csak azért lett szerelmes, mert a társai is azok voltak. A Mártához írt hódoló, epekedő versek azonban nem hatották meg a lányt. A Márta-szerelem kudarcán annyira elkeseredett, hogy bevett hatvan darab aszpirint. A halál és szerelem tehát egy időben, egymással összefüggésben foglalkoztatta őt. Nemcsak verseiben, hanem az életben is összefonódik közvetlenül: a Márta-szerelem fontos mozzanata, hogy egy kirándulás alkalmával, meglátva Mártát a másik parton, át akart úszni hozzá, de majdnem megfulladt, társai mentették ki. A *szemed*⁷⁶ című alkotásában pedig egy pesti karácsonyról Makóra visszatérve beszélt arról a művészlányról, akivel családi esten ismerkedett meg, és műveivel mintegy meghódított.

Az öngyilkosság régóta foglalkoztatta. A makói gimnáziumban egy diáktársa mellkason lőtte magát, nem halt ugyan bele, de ez a lépése nagyon fölkelte József Attila figyelmét. Azt vallotta: akkor szabad az embernek meghalni, ha már lett Valaki, vagy ha azt látja, hogy nem lehet Valaki. A szerelem viszonzását úgy ítélte meg, hogy olyan adomány, amellyel a férfiből lesz valaki. Amikor ezt nem kapta meg, inkább a halált választotta. A halál és a szerelem relációjának ez az általa fölállított szabálya összezsugorítja a freudi nézettel: „A szélsőséges szerelem és az öngyilkosság két ellentétes helyzetében az ént, bár két teljesen eltérő módon, de – legyűri a tárgy”.⁷⁷

Végül a makói Márta-idill minden nehézség nélkül lezárult benne, amikor elszakadt a szerelmet ihlető közösségtől, a lány iránti érzelmei érzelmei is elhalványodtak. Az Espersit Máriához fűződő kapcsolatból születtek korai szövegek, s általában a szerelem (vagy ennek hiánya) csak alkalom volt a lírai

⁷⁶ JAÖV I. 119.

⁷⁷ FREUD, Sigmund: *Gyász és melankólia*. Ford. Berényi Gábor. Magyarul: In: Erős Ferenc (szerk.): *Ösztönök és ösztönsorsok. Metapszichológiai írások*. Filum Könyvkiadó, Budapest, 1997, 138-139.

beszédszemély megkonstruálására. Valachi Anna szerint „alig járta ki a gimnáziumot, már nősülési, családalapítási szándékkal környékezte meg a neki tetsző lányokat, annak ellenére, hogy önálló vagyon és foglalkozás híján képtelen lett volna eltartani reménybeli családját. S mivel mindig „fölfelé” udvarolt – azaz társadalmi pozícióban magasban felette álló családok értelmes-érzékeny leányait választotta műzsául –, a szerelmi vágy már megszületése pillanatában a beteljesülhetetlenség ballasztjával volt terhes”.⁷⁸

Jolán és férje rendszeresen küldött neki pénzt, de ez hamar elfogyott és makói mecénásai egészítették ki. Tulajdonképpen eltartották őt, ekkor írott leveleiben mindig pénzért könyörög. Bár neki magának sem volt mit ennie, minden szerelmét feleségül akarja venni, családot akar magának. Ahogy Saitos Gyula írja: „A tanulni akarás erős vágya, de magányosságának, árvaságának keserű érzete tölthette el József Attilát, amikor megérkezett Makóra. Egyedül baktatott újonnan talpalt, ormótlan félcipőbe, vesszőből font utazóskosárral kezében, viseltes és bő, szürke esőköpenyében, testén gyámjának régi ruhájából szabott régi öltönyében újotthona, a diákinternátus felé.”⁷⁹ A gyermekkor állandó testi éhezései mellett éhezett mindenre: a szeretetre, megértésre, kiegyensúlyozott életre, elismerésre, tudásra. Kiharcolt iskolai pozícióját féltve óvta. „A tornából felmentése volt”,⁸⁰ osztálybeli pozíciójának megerősítése miatt gyakran keveredett verekedésbe.

Kamaszkori vonzalmaiban lelki alkatának kettőssége megmutatkozott: egyszerre vonzották a fiatal lányok és az idősebb nők, mert a korán elvesztett Mamát pótoló, önzetlen-gondoskodó anyára éppúgy szüksége lett volna, mint a vele mindenben azonos szerelmes társra. A Mama-trauma megismétlődését és a Jolánhoz kötődő ambivalens viszonyát mi sem mutatja jobban annál, mint az, hogy több olyan kapcsolatáról tudunk, amelyben egyszerre volt szerelmes anyába és leányába. Ez azért is problematikus, mert a trauma így az egyénen belüli

⁷⁸ VALACHI Anna: „Költő szerelme szalmaláng”. József Attila és a nők. *Eső*, 2003/4, 116-122.

⁷⁹ SAITOS Gyula: *József Attila Makón*. Magvető Kiadó, Budapest, 1964, 16.

⁸⁰ Uo. 22.

mentális mozzanattá, de nem feldolgozott reprezentációvá válik: az egyén belső 'veszteség-énjévé'.

Szeged az egyik ilyen beteljesületlen szexuális vonzalom és trauma helyszínékként került fel a költői térképre. Itteni éveiben, majd Balogh Vilma pesti irodalmi szalonjában a fiatal lányok iránt olyan heves érdeklődést tanúsított, mint a háziasszony iránt, utána Bécsben is akadtak hasonló „párhuzamos szerelmei”. Anya és lánya kettősének kisgyermekkorban rögzült modellje a Mama és helyettese: Jolán ikeralakja lehetett.⁸¹ Szeged a szexuális trauma fontos állomása volt életében. Később, hódmezővásárhelyi tartózkodása alatt pszichoanalitikusával, Rapaport Samuval levelezve vallotta be, hogy képtelen leválasztani a szerelmét nénjeitől.

Költőutódjának, Petri Györgynek ellenszenves volt „József Attila személyiségének infantilizmusa és rejtett femininsége.”⁸² De talán éppen ez az oka, hogy a versek alanya a férfi, a gyerek, a nő szempontjából egyaránt meg tudta élni, próbálta befogadni a világot. Az anyaminta és a szexuális traumái végeredményben amennyi kárt okoztak, éppen annyi hasznat is hoztak, szövegeinek olvasati többszintűségében a rétegek nemcsak kiegészítik egymást, hanem egymásra épülnek, egymásból következnek. Mivel nem volt mellette nő, akinek támogatásával le tudta volna győzni általános melankóliáját, kénytelen volt megőrizni magában egy szeletet gyermeki énjéből, ezzel tágítva költészetének határait, a versszubjektum mozgástereit. Ez persze oda vezetett, hogy a társadalmi elvárásoknak nem tudott megfelelően eleget tenni. Bántotta és önostorozásra készítette ez, viszont a szerepét és tudását nyíltan vállaló művész magabiztosságával lépett a közösség elé.

Az elvesztett szerettei miatti fájdalmat és a károkat képtelen volt kiheverni. A szexuális csőd elhatalmasodását jelzik a viszonzatlan szerelmek. Nem ismerünk olyan életrajzi adatot, mely szorosban kötné akár egyetlen nőhöz

⁸¹ Vö. VALACHI Anna: „Költő szerelme szalmaláng”. József Attila és a nők. *Eső*, 2003/4, 116-122.

⁸² Uo.

fiatal költőként, így személyiségprofilját leginkább a hiányviszonylatok határozzák meg. Ebben nincs konkrét tárgyvesztés, hanem egy tudattalan tárgyvesztésre épül rá, ezt tetézi az állandó hiányérzet, amelyet költészetében ugyan hasznosítani tudott, életében azonban nem szabadulhatott terheinek csapdahelyzetéből.

III. 2. Az egyéni traumák módozatai: a művészi kiteljesedés és az örökltség ontológiai vonatkozásai

A költői lét traumája még a makói gimnáziumban kezdődhetett. Különc, rendhagyó viselkedése és verselő tehetsége kiemelték a többi diák közül. Saitos Gyulától tudjuk, hogy diáktársai a költőt a „Mister” gúnynévvel illették.⁸³ Attila gyakran füllentett Jolán (akit akkor már Lucie-nek kellett szólítani) külföldi szerepléseiről és arról, hogy ő is elutazhat Angliába,⁸⁴ ezért szólították Mister néven. Mikor pedig jó étvággal evett, a Pucor gúnynevet kapta, utána a Néger nevet, mert néhány társa összekente őt éjszaka. (A névadást és a Tverdota-féle névvarázst későbbi fejezetben részletesen kifejtem.) Egyre gyakoribbak lettek a Mister-bosszantások, a Pucor-gyomroztatások, a Négerüldözések, de a testnevelésből felmentett Attila vállalta a verekedést is.⁸⁵ Egyébként az új fiút az osztály előtt sokszor dicsérték, szorgalmát kiemelték, így a többiek hamar ráaggatták a stréber jelzőt.

Az érettségi vizsgán Pintér Jenő tankerületi főigazgató faggatta magyar irodalomból. Igen megalázó volt számára a szituáció, mivel nem felelt szépen, mindennek ellenére szerencsére nem buktatták meg. N. Horváth Béla írja, hogy „József Attila nem felejtett, a „nagy Pintérnek” az irodalomtörténetéről írott pamfletszerű kritikával törlesztett”.⁸⁶

⁸³ Lásd SAITOS Gyula: *József Attila Makón*. Magvető Kiadó, Budapest, 1964, 18.

⁸⁴ Uo. 17.

⁸⁵ Uo. 24.

⁸⁶ N. HORVÁTH Béla: *A líra logikája: József Attila*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2008, 23.

Első, nyomtatásban megjelent verse a *Dongó* című makói élclapban látott napvilágot, s általánosságban elmondható, hogy bár Szeged nagyvárosi légköre megtermékenyítően hatott rá, élete mégiscsak egy kis alföldi városkában folyt, elég távol a főváros irodalmi nyüzsgésétől. Szabolcsi Miklós konstataulta, hogy a költő meglehetősen elszigetelt volt a *Nyugattól*, nemcsak fiatalkorában, hanem érett költőként is. Versei ugyan megjelentek a szegedi lapokban, de ezek a vidéki orgánusok az irodalmi közélet figyelmi centrumán kívül estek. A már akkortájt is a fővárosban koncentrálódó művészeti energiapezsztölések miatt Szegeden csak kevesen lehettek szellemi társai. Ahogy Szabolcsi fogalmazta meg: „talán egész életére jellemző ez, gyermekké tett költő, akit nehezen engednek a „nagyok” udvarába. Nyilván már ekkor is munkált József Attilában valami különös, és személyes sorsa szempontjából feltétlenül szerencsétlen keveréke a naivitásnak és nonkonformitásnak. Mintha már kialakult volna valami kettős társadalmi reakció irányában, ami aztán a késői versekben jelenik meg, mint léttragédia: környezete hol nem veszi elég komolyan, gyermekként intézi el, máskor meg túl komolyan veszi és kizárja világából (pl. Horger-ügy). Mindez persze 1925-ben még feloldódik a várakozásban, a jövő perspektívájában, a fiatalságban”.⁸⁷

Szabolcsi szavaival egyet kell értenünk. A fővárosi munkás (proli) családból származó gyermek, ahol már a mama életében is mindennapos volt az éhezés, egyszeriben bekerült egy vidéki értelmiségi közegbe, ahol jó iskolában, színvonalas tanárok és párfogók közt lehetett. Míg a nőkkel nehezen tudott feloldódni, a városi kortársakkal és a nálánál idősebbekkel való beszélgetései, a közös együttlétek nagy nevelő és lendítő erőt jelentettek. Már hatodikos gimnazista korában baráti környezet alakult ki körülötte: segíteni szándékozók érdeklődtek iránta, de a lányok sajnos nem. Gazdag, sokirányú életszemlélet távlatai nyíltak meg előtte, félig-meddig otthonosan mozgott barátai körében, különösen akik paraszti származásúak voltak, de kellemesen érezhette magát a

⁸⁷ SZABOLCSI Miklós: *Érik a fény József Attila élete és pályája 1923-1927*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977, 59.

makói szerkesztőségben vagy Espersitnél és Kesztnernél.⁸⁸ Ilyen alkalommal hívták fel rá Juhász Gyula figyelmét. A makói és a szegedi barátok, pártfogók elismerték a verseit, szívesen irányították a pályán, bár a merészebbeket és az avantgárdhoz közeliakat nem szívesen fogadták ők sem. Több írása jelent meg a *Makói Friss Újságban*, *A sarkon* című rovatban, elsősorban folyóirat- és könyvismertetések, recenziók. De a fővárosban nem ismerték el, a pesti lapokban csak néha jelent meg verse (*Hét napja*,⁸⁹ *Igaz ember*,⁹⁰ *Koldusok*⁹¹), vidéki költőnek számított. Egyik első verséért, melyet nemcsak a szegedi társasága ismert meg, hanem a főváros is, a *Lázadó Krisztusért* pedig perbe fogták és istenkáromlással vádolták.

A Mama-veszteség és szexuális frusztrációk mellett tehát megjelent életében a kortársak elismerésének hiánya. E fájdalmi anyagot képtelen volt letudottá áthasonítani, sőt folyamatosan fel-felbukkanó, újra-és újra írásra késztető traumasorozatként élte meg (lásd később *Születésnapomra*,⁹² *Curriculum Vitae*). Ebben az időszakban szembesült azzal, hogy a pesti irodalmi élet alig ismeri költészetét. Egyedül Makón és Szegeden talált értő befogadókra és őt respektáló irodalomszeretőkre, később azonban ettől is távolodni kezdett. Makó kezdetben az olvasás hazája volt: főleg Espersit Jánosnál, Kesztnernél Zoltánnál, Fried Árminnál és osztálytársáéknál, Balogéknál látogatóban vehette kézbe a világirodalmi és a bölcséleti alapműveket. Kesztnernél Zoltánnál többek között Sigmund Freud műveit tanulmányozhatta. 1922 végén, 1923 elején Makón fedezte fel Henri Bergson *Bevezetés a metafizikába* című művét.

Később, gyakori Szegedre utazásai hatására bővült baráti köre, egyre jobban érezte magát a városban. Nemcsak fiatal írókkal, költőkkel, hanem újságírókkal, és közvetítéseik révén a politizáló értelmiségekkel is kapcsolatba került. Móra Ferenc, Réti Ödön, Szigethy Vilmos: Szegeden ők lettek Juhász Gyula mellett

⁸⁸ Erről SAITOS Gyula: *József Attila Makón*. Magvető Kiadó, Budapest, 1964, 71.

⁸⁹ JAÖV I. 314.

⁹⁰ JAÖV I. 315.

⁹¹ JAÖV I. 316.

⁹² JAÖV II. 446.

József Attila költői beérkezésének egyengetői. A szegedi lapokban megjelent verseiért már honoráriumot is kapott. De a Szegeden élő fiatal tollforgatók körében átélt friss, szabados élményei megingatták az egyensúlyát s felkeltették érdeklődését másfajta impulzusok iránt is. A makói támogatók viszont nem nézték jó szemmel a szegedi fiatal irodalmárok kacérkodását a szélsőséges művészeti irányzatokkal, forradalmi eszmékkal. A makói mecénatúra így azonban addig tartott, amíg a pártfogók ízlésének megfelelően viselkedett, írt. Csakhogy erősen hatott rá a gazdag, zsidó családból származó Erg Ágoston; ő a bécsi egyetemen tanult. Közvetítésével jutott Kassák Lajos Bécsben szerkesztett irodalmi lapjához (*MA*) és Barta Sándor folyóiratának (*ÉK*) néhány példányához. Így ismerkedhetett meg az emigráns magyar költők expresszionista, aktivista, avantgárd verseivel és a modern német költők fordításaival. A formabontó verselési minták is innentől kezdve érdekelhették. Ugyanakkor a szabad versek irányába fordulása miatt ekkortól datálható költészeti eltávolodása Juhász Gyulától. A Juhász-hatás és/vagy imitáció viszonyára utalván azt lehet megállapítani, hogy az új hangú, formabontó versekben a modern költészethez vezető utat látta, amit Juhász Gyula nem feltétlenül. Juhász Gyula szerepe akkor változott meg a költő számára, amikor nem mentorként kezdett rá tekinteni, hanem költőtársra. Második kötetébe – a makói szimpatizánsai intése és tanácsai ellenére –, már belekerültek avantgárd típusú költemények is. Makón addig támogatták, amíg rendesen tanult és Nyugatos, modern verseket írt, de amikor új utakra tért, csak a szegedi literátusok egy része állt mellette.

Ignotus Pál, aki Illyés szerint József Attila egyik legközelebbi barátja és támogatója volt, egyik emlékezésében becsületére váló őszinteséggel megírta, hogy egy alkalommal, már a *Szép Szó* idején a Japán kávézóban a következő párbeszédnek volt részese:

„– Mondd, Pali! Te milyen költőnek tartasz engem?
– Jó költőnek.

- Tévedsz, én nagy költő vagyok!
- Ugyan, Attila! Kitűnő költő vagy, ez tagadhatatlan, de nagy költő?!⁹³

Az 1920-as években az irodalmi közvélemény általános ítélete József Attiláról Domokos Mátyás szerint ez volt: „Ugyan ki képes életteljes, eleven hitellel földélni évtizedekkel később József Attila valahai életének a hétköznapi valóságát? Szobra talapzatánál állva tapintatosan hallgatunk arról, amit a kortárs visszaemlékezők egybehangzóan vallanak, hogy civil életében József Attila mindenkivel vitatkozó, mindenkinél mindent jobban tudó, a köztársadalomig tüskés személy volt (gondoljunk csak Nagy Lajossal való emlékezetes vitájára a tenger színéről); amellet a napi élet kötelezettségei tekintetében „megbízhatatlan”, mindenhol elkéső valaki és a játékszenvedély rabja (ahogyan ezt Kosztolányi Dezső meg is örökölte egyik Esti Kornél-remeklésében, a Barkochba című novellájában) – s még lehetne tovább is sorolni a fokozódó személyiségzavarnak a tüneteit, amik alapján „a tudós doktorok”, hol neuraszténiásnak, hol skizofrénnak (Benedek László elmeorvos professzor „ön- és közveszélyes örültnék”), hol pedig – évtizedekkel a költő halála után – úgynevezett borderline-betegségben szenvedő embernek minősítették”.⁹⁴

József Attila tehát komoly lelki terhekkel indult: a proletár fővárosi gyermek a vidéki értelmiség közé kerülve, de onnan is kiszakadva sajátos stílusa és formabontó nyelve miatt, sehol nem érezhette magát otthon. A költő nem felelt meg a korszak közkeletű esztétikai várakozásainak abban a tekintetben sem, hogy az újdonságkeresése nem arra irányult, mint a húszas-harmincas évek lírájának képviselői. Babits Mihály és Németh László inkább Szabó Lőrincben, Erdélyi Józsefben és Illyés Gyulában látták a modernséget. Németh László a *Nyugatban* megjelent kritikájában egyenesen elítélte József Attilának a „szegény parasztfiú modelljét” megkonstruálni szándékozó próbálkozását. Azonban azt már az ifjú alkotó is tudta, hogy a trauma legcélravezetőbb nyelvi kifejezése nem

⁹³ DOMOKOS Mátyás: Illyés Gyula: József Attiláról. Egy készülő gyűjtemény utószava. *Tiszatáj*, 2006/január, 54.

⁹⁴ Uo. 53.

a valószerű reprezentációban vagy az imitációban van. Az irodalmi modernség azon technikája a meggyőzőbb, amely a versbeli önmaga révén közelíti és jeleníti meg az aktuális társadalmi tapasztalatokat. József Attila azonban a szegedi évei alatt már nem volt sem szegény proletárgyerek, sem szegény parasztfiú, de nem volt még értelmiségi sem abban az értelemben, hogy önmeghatározásához kevés volt mindaz az az értelmiségi tapasztalat, amelyet Szegeden gyűjtött. Ugyanakkor szociális érzékenysége révén minden szegényebb réteghez kapcsolta rokonszenv, így személyisége sok empátiával vegyes szánalomból konstruálódott.

A csillapíthatatlan szeretetétől szenvedő József Attila igazi, őszinte, méltó elismerést életében először és utoljára Juhász Gyulától kapott, debütáló versesgyűjteményének, a *Szépség koldusának* előszavában. A sorozatos bajokért és kudarcokért, az élet minden területén elszenvedett vereségek sorozatáért a költő a művei révén vehetett volna kárpótlást, vehetett volna elégtétel, szomjazta ugyan, de ezt sem kapta meg.

III. 3. Pszichés állandósulások: a közösségi véleményformálás stratégiái

Ha elfogadjuk, hogy a fájdalom és a trauma élménye mindig társadalmilag közvetített és társadalmilag meghatározott, akkor a szenvedésre és a traumákra adott reakció nem választható el a minket formáló különleges társadalmi kontextustól. Kansteiner szerint „a társadalom határozza meg és segít megtartani azt a különbséget, ami a normális, vagy akár kíváncsi, strukturálisan lényeges trauma és a kínzó traumatikus fájdalom között fennáll.”⁹⁵ A környezetnek tehát kulcsszerepe lehet abban, hogyan dolgozzuk fel a traumát. A közvetlen környezet és a tágabb értelemben vett társadalom éppúgy lehet segítség egy traumatizált személy számára, mint az értetlenségig zavaró vagy hátráltató. Ezt figyelembe véve érdemes ide emelni József Attila traumatizáltságával összefüggésben az örökség kérdését és a betegségnek a művészetére tett hatását.

Sokszor és több helyütt idézték az irodalomtörténetben, hogy József Attilát borderline zavarral (a skizofrénia egyik, enyhébb változata) kezelték volna. Egyáltalán nem azt állítom, hogy az elmebetegség ilyen-olyan tünete jellemezte, s így örülnék lehet bélyegezni. Viszont ez a diagnosztizálás azért tűnhet érdekesnek, mert Michel Foucault egészen más módon és szemszögből ír az elmebetegségről, az általa használt fogalomtár még teljesebb megközelítést adhat egy vitatott személyiségprofilról.

Sokszor és több helyütt idézték az irodalomtörténetben, hogy József Attilát borderline zavarral (a skizofrénia egyik, enyhébb változata) kezelték. Ám valójában sohasem kezelték borderline zavarral, vagy skizofréniával. Bak Róbert patográfiájában olvasható a skizofrénia hipotézise, ami a költő halála után gyorsan elterjed. Kezelése pszichoanalitikus volt, illetve orvosai szerint „fenntartó” kezelés, tehát nem gyógyító célú. Bak kezelése volt az első, amely nem pszichoanalitikus volt.

⁹⁵ KANSTEINER, Wulf: Egy fogalmi tévedés származástörténete. A kulturális trauma metaforájának kritikai eszmétörténete. In: http://www.ketezer.hu/menu4/2005_01/kansteiner.html (2012. 10. 24.)

A francia filozófus az elmebetegség pszichológiai dimenzióiról azt tartja *Az őrültség és civilizáció*⁹⁶ című könyvében, hogy egy őrültnek lehetetlen kilépnie saját befalazottságából, hogy elérkezzen a másik ember univerzumába, így a beteg tudata zavart, elborult és beszűkült lesz. Amikor a tudat beszűkül, egy belső nyelv elárasztja a szubjektum egész kifejezőképességét, ezért az félhangon, összefüggéstelen monológot darál anélkül, hogy bárkihez is fordulna. Érdeemes megjegyezni a kortársak feljegyzéseit arról, hogy József Attila folyamatosan szavalta, mondta és mondta, mormolta a verseit.

A kiváló teoretikus az elmebetegség és őrültség történelmi megközelítését szintén felhasználja a betegség pontos körleírásában. A pozitív orvostudomány létrejöttéig a bolondot megszállottnak, szentnek tekintették, s a 15. század végén még a kifejezés emelkedettebb értelmében közelítettek hozzá. Ekkoriban az elmebetegség problémakörét más beszédmódban és szókinccsel tárgyalták. Filozófiai munkák, erkölskritikai művek születtek, mint például Rotterdami Erasmustól *A balgaság dicsérete*, vagy Sebastian Brant-tól *A bolondok hajója*, de a képzőművészeti alkotások sem ritkák ebben az időben (Hieronymus Bosch). Végül aztán pedig megszületik az elmebetegség irodalmi kategóriája, az őrület jelenetei megszorodnak az Erzsébet-kori színházban, a háborodottság lesz a barokk színház lényeges mozgatórugójává. A korabeli regényben a lovagias attitűd kalandszerű elbeszélései szellemi extravaganciákká lépnek elő, a rémképek fölötti uralmat sikerül elveszíteni. William Shakespeare és Miguel de Cervantes az elmebetegség nagy népszerűségéből, tekintélyéből merít. Lényegileg szabad állapotban kezeli mindenki, érintettjei nyíltan jelen vannak a társadalomban. A köznyelv részét alkotja beszédmódjuk, mely hétköznapi jelenséggé válik, és inkább magasztalni igyekeznek, mintsem uralni. A 17. század végéig Franciaországban nyilvánosan jártak-keltek a híres bolondok. Némelyikük könyveket írt, s ezeket egy kitüntetett állapot apoteózisának

⁹⁶ Vö. FOUCAULT, Michel: *Madness and Civilization. A History of Insanity in the Age of Reason*. Tavistock Publications 2000, 150.

műveiként lapozgatták. Az örültség és az örültek szó szerint főszerephez jutottak. Amit alkottak: „the dizzying unreason of the world”.⁹⁷ Az örült, a bolond, az együgyű és az ostoba egyre fontosabá lett, és nemcsak gúny vagy elítélés tárgyai volt, hanem az igazság őrének is kikiáltották: „he stands a center stage as a guardian of truth”.⁹⁸ Egy vígjátékban az együgyűnek az jutott, hogy a maga konfúzus nyelvével, amelyben nem pezsgett az értelem, kimondja az igazságot. A képzőművészet és az irodalmi alkotások (általában a „speech”) meglehetősen következetesen ábrázolták az örülteket: titkokat sejtettek bennük, ugyanakkor tehetséget is. Az örültség egészen igéző volt a benne rejlő tudás miatt. Bölcsesség, láthatatlan tudás sugárzik az eszementek szeméből. Paradox módon elbűvölő emberek, hiszen ami a legerőteljesebb delíriumból bukkant fel, az rejtély, titok maradt, elérhetetlen igazság volt. A középkorban négyféle változatban jelentek meg:

1. A romantikus identifikáció alakjai (pl. Cervantes: Don Quijote)
2. Az örültség mint büntetési forma, de az örültek az igazság kimondói.
3. Az örültek hiúsága, ugyanakkor olyasvalakik, akiknek a csúnyaság a sorsuk.
4. Az elszánt düh, szenvedély, a szerelmi örültség figurái.

A 17. század végétől az örültség a csend és a szeparáció világa lett. Zárt házakat, zárt osztályokat létesítettek egész Európában, ahová a legkülönbözőbb különöket fogadták be: nyomorékokat, szegényeket, munkanélkülieket, elmebetegeket. A párizsi közkórházakban 600 000 embert, a népesség egy százalékát tartották fogva. Ezeknek a háznak nem az volt a céljuk, hogy meggyógyítsák a betegeket, hanem hogy távol tartsák, kizárják őket a társadalomból. Itt többek közt kényszermunka uralkodott, termékeket gyártottak, amelyeket olcsón dobtak a piacra, és a haszon tette lehetővé a kórházak működését. Mint afféle korabeli gyűjtőtelepek, amelyek tulajdonképpen az „Arbeit macht frei” elvét követő munkatáborok előképei.

⁹⁷ FOUCAULT, Michel: *Madness and Civilization. A History of Insanity in the Age of Reason*. Tavistock Publications 2000, 46.

⁹⁸ Uo. 53.

Michel Foucault szerint az őrültség jelmondata ebben az időben a következőképpen hangzott: „The hope of the unique fruit of all our labors may escape us”.⁹⁹ Az akkori társadalomban a fő bűnt ugyanis a henyélés szabadulásformái jelentették. Az előzőleg oly sokáig nyílt és közvetlen közeli, a láthatáron olyan sokáig jelen lévő elmebetegség eltűnik a színről. Belép a csend idejébe, ahonnan aztán sokáig nem szabadul ki, megfosztják a nyelvezetétől. Mivel az eszementeket összezárták épelméjű emberekkel is, furcsa asszimiláció alakult ki, az abnormalitás rokoni kapcsolatra lépett az erkölcsi és társadalmi büntudattal. Erving Goffman és Michel Foucault is egyetért abban, hogy az „elmebeteg” jelző stigmatizáló funkcióval bír. Megbélyegzett lett a kor embere. Zsedely-Szabó Tímea e kijelentésnél is erősebb megállapítást tesz az elmebetegnek csúfolt, annak bélyegzett egyénre vonatkozóan. Érvelése szerint már maga a jelző „asszimilálódás elleni eszközként funkcionálhat – gyakran éppen politikai, társadalmi, orvosi érdekből,” így a stigmatizálódás terhe alatt a beteg még betegébbé lesz. Úgy véli, hogy a nonkonformista, szokatlan vagy éppen „deviánsnak bélyegzett emberi magatartások, megnyilvánulások is megérthetők, racionálisak lehetnek a megfelelő, az emberi egzisztencia speciális kontextusaiban.”¹⁰⁰

A 18. század közepétől újra megjelennek a hétköznapiakban, amikor elkezdődött az internálás eltörlése. Pontosabban fogalmazva inkább más gyakorlat szerint zajlott. Az őrültek köré kvázi-családot építettek fel, amelyben otthon érezhették magukat, valójában azonban erős erkölcsi és társadalmi ellenőrzésnek vetették alá őket. A gyógyítás pedig ilyenkor nem jelentett mást, mint beléjük oltani a függőség, a hála és a büntudat érzését. Ennek elérésére a lehető legkülönbözőbb eszközöket alkalmazták: büntetés, élelmiszer megvonás, megalázás; tehát minden olyan módszert, amely ismét gyermekivé tette őket és felébreszthette büntudatukat. Később az elmebetegség olyan tény lett, amely a

⁹⁹ Uo.56.

¹⁰⁰ ZSÉDELY-SZABÓ Tímea: Az őrület múzeuma – az identitás színeváltozása. Egy New York-i menedékhely (The Living Museum) kontextusában. PhD-disszertáció. Kézirat. 2010. In: http://pszichologia.pte.hu/files/tiny_mce/D-2010-Zsedely-Szabo%20Timea.pdf (2012, október 24.)

belsőre vonatkozott, és először kap tisztán lélektani vonatkozású jelentést. Az értelmi fogyatékos különböző intézmények falai közé kényszerítették, amely kiskorúsította a beteget, infantilizálva, lefokozva őt. Az elmebetegség a 20. században fedezte föl tulajdon középpontjában az egyéni trauma két fő jellemzőjét: a büntudatot és az agressziót. József Attila kiskorú énjének nem volt markáns jellemzője az agresszió, kivéve akkor, amikor gyermekkorában brutális módszerrel szabadította meg a családot egy olyan macskától, amelyik megölte a tyúkokat.

Zsédely-Szabó Tímea idézett disszertációjában vázolja, hogy „bizonyos értelemben pl. Shakespeare *Hamlet*jében az ironia örületébe rejtették az örütség morálját. Ezzel az örület mint beszédalakzat az emberi egzisztencia tragédiájának evokációs formájába íródott bele”.¹⁰¹ Érvelése szerint számos, különböző korokban alkotó szerző is leginkább morális és politikai problémának vélte az elmebajt, semmint orvosinak.

József Attila esetében a fokozott érzékenysége, a formabontó és rendhagyó versnyelvezete és formakészlete miatt nehezen fogadták be maguk közé a kor művészei. Fokozott szenzibilitását, kirobbanó tehetségét csak néhányan ismerték el. Később gyógyítani kezdték, ezzel büntudatot ébresztettek benne, gyermekivé morzsolták egész személyiségét. Valójában a betegség ambivalenciája benne nyilvánult meg mindenben: eltörölt bizonyos elemeket, egyúttal hangsúlyozott másokat. Pusztított, de nyomatékosított is. Morbid abszurdításában található valamilyen logika. A tudata egyszerre intencionálisan nyitottá és érzékennyé vált, ami által spontán módon, tudatalattiját használva verselt, de viselkedését a mindennapokban azonban rendezetlenség és öntörvényűség jellemezte. Az „én” és a „mások” szándékai nagyrészt nem találkoztak; minden önmagában létező jelenséggé idomult. Ez – sajátos módon – költészetére termékenyen hatott, emberi kapcsolatait azonban tönkretette. A nemzedéktársi, szakmabeli elismerést nem kapta meg, hiszen költő- és íróbarátai is általában azokat az embereket ismerték el, akiknek természetes reflexei

¹⁰¹ Uo.

közelebb álltak ahhoz a magatartásmódhoz, amely a társadalmi szokásformákat jellemezte. Mesterségbeli tudása ugyanúgy háttérbe szorult, mert nem sokra tartották, akinek kommunikatív cselekvései, gesztusai az e civilizációban devianciaként értékelhető viselkedésmódokra jellemzők, az átlagostól, a szalonképestől teljesen elütve.

Az örülteket nem kezelik se betegként, se bűnözőként, sem varázslóként. Hétköznapi emberként sem. Van bennük valami, ami az eltávolodottságról szól, és megkülönböztetés után kiált. Azt sokszor felismerik, hogy a tébolyodottságnak van bizonyos nyelvi értéke és tartalma, mi több, ezek alapján tesz szert azokra a kvalitásokra, amelyek alapján leleplezhető és karanténra ítéltető. Nagyjából a felvilágosodás óta az a pedagógia célja, hogy a gyermeket megvédje a felnőttek világától és konfliktusaitól azt a távolságot hangsúlyozva, mely a felnőttkor és gyermekkor között húzódik. Azzal, hogy meg akarják kímélni az összeütközésektől, élete legnagyobb konfliktusának teszik ki: gyermekkor és felnőttkor közti ellentmondásnak. Ráadásul az oktatási intézményekben nem a kultúra jelenik meg közvetlenül a maga összecsapásaival, hanem a valóságot közvetett módon reflektálja mítoszain keresztül, így a kontradikció még nagyobb lesz.

A társadalmi formák esetenként megnehezíthetik a múlt felgöngyölítését és beleszövését a tapasztalás aktuális tartalmaiba. A nagy oktatási intézmények olyan archaizáló mechanizmussal, bírálati arzenállal és értéktermelő potenciállal rendelkezhetnek, amelyek révén jelentős neurózist tudnak előidézni, kiváltani. A Horger-ügy ezen a ponton kap különös hangsúlyt: amikor a nyelvészprofesszor hirtelen felindulásból közölte József Attilával, hogy a bölcsészkar oktatóinak közös álláspontja szerint ezen az egyetemen soha nem fog tanári diplomát kapni. Az elhangzott mondat pedagógiai célzatossága, személyes adresszáltága ellenére nem emberi méltóságában sértették meg leginkább József Attilát, hanem alkotói mivoltában bántották meg, s igazságérzete szenvedett csorbát. A magát kiválasztottnak tartó és traumatikus élményei miatt elbizonytalanodó költő úgy

érezhette: alig akad egyetlen ember az általa nagyra tartott oktatók között, aki megértené őt és írásművészetét.

Nem állítható az, hogy József Attila őrült lett volna, hanem csak az, hogy egyéni vonásaiban fellelhetők bizonyos pszichotikus jegyek, melyek részben támpontul szolgálhatnak a szövegeiben színre vitt személyiségképletek szétesettségbe torkolló mintázódásaihoz. Az alkotó zseni saját életében nehezen volt képes megbirkózni élményeivel, de soha nem veszítette el uralmát a szimbolikus elemek fölött: a szavak, jelentések összessége – amely orientálni tud a versvilágban – a versszubjektumra vonatkozó határozott és tájékoztató jellegű. Másfelől, az őrültség történelmi és társadalmi háttérét felvázolva magyarázatot kaphatunk a közösség és a költő ambivalens viszonyára is, amely leginkább abban mutatkozik meg, hogy miközben mélységesen vágyott a közösség elismerésére, egyúttal makacsul elzárkózott előle.

III. 4. A *Nem én kiáltok* kötet én-konstrukciói: a lírai alany státuszának megerősítései

József Attila második kötete, a *Nem én kiáltok* című kötet Szegeden, egyetemista korában jelent meg 1925-ben a fiatal nyomdász, Koroknay József segítségével. A költő a kötet verseit Makón, Galamb Ödönnel válogatta össze a halottak napja körüli tanítási szünetben. A fiatal költő folyamatosan előfizetőket gyűjtött hozzá, s ennek eredményeként 30 darab bőrkötéses és 70 darab vászonkötéses példányt nyomtattak ki. 1924. november 23-án a *Szeged* napilap beharangozta a verseskötetét, a fiatal írógárda legtehetségesebb tagjának minősítette, magával ragadó fiatalos tüzet emelvén ki. Karácsony előtt, 24-én már dedikált néhány példányt. *Utószavában* megfogalmazta hitvallását: „Én nem azért jöttem, hogy bölgjek, hogy buzdítsak, hanem hogy tegyek...”.¹⁰² A *Nem én kiáltok* kötet nagy visszhangot kapott. Először a *Színház és Társaság* január 12-i száma közölte róla ismertetést, Kormányos István tollából, aki nyomatékossította, hogy „bár a költő világnézete meglehetősen tétova e költeményekben... elvitathatatlan érdeme e verseknek az a virtuóz formabátorság, mellyel már a múltban is jeleskedett”, s ugyanő emelte ki azt is, hogy „a komoly kritika a legőszintébb figyelemmel várhatja a költő teljes kibontakozását, harmonikus letisztulását, s mindenekelőtt bensőségesebb, kategorikusabb imperatívuszait.

A *Nem én kiáltok* kötet a *Szépség koldusa* kötet verseinek hagyományát vitte tovább, megbódítva azzal a légkörrel és szellemiséggel, amelyet az egyetemi, rövidke év adott neki, és amely tagadhatatlanul nagy hatással volt rá. Szinte közhely azt mondani, hogy a felsőoktatásban eltöltött évei alatt a legfogékonyabb különböző hatásokra egy fiatalember, legyen szó a megismert oktatókról vagy éppen bármilyen eszméről, tudományágakról, amelyekbe belekóstolhat. József Attila számára a legtöbbet a mestereinek tekintett költőkön kívül talán nem is az egyetem kortársi atmoszférája adta, valójában nem itt talált életre szóló barátokat (ezek már a makói időkben is megvoltak neki). Az intézményt sokkal inkább a tudás felszentelt építményének tekintette. Olyan

¹⁰² In: http://bfl.archivportal.hu/virtualis_kiallitasok/jozsefattila/masodikper/2_2.html (2012. 10. 24.)

helynek, ahonnan be lehet gyűjteni a költészetéhez szükséges mesterségbeli ismereteket, a kifinomultság, a verszene, a versdinamika tudását.

Megmaradtak a régi példaadók (Ady Endre, Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső, Babits Mihály), de megismerkedett Kassákkal, Walt Whitmannel, sőt nagy hatást gyakoroltak rá Erdélyi József népdaljellegű munkái is. N. Horváth Béla ezt a korszakot József Attila „kísérletes időszakának” nevezi és részletesen tárgyalja a maga szintetizáló kötetében.¹⁰³ Részben találó a kísérletes elnevezés, hiszen folyamatosan kereste saját hangját, azt a hangot és stílust, amely segítségével leginkább ki tudja fejezni, azt a kettősséget, amely a költő életkörülményeiből fakadt. Mégis igaznak érezzük Tverdota megállapítását is, aki így fogalmaz: „De alábecsülnénk az 1922 és 1927 között eltelt időszakot, ha csupán a felkészülés éveit látnánk benne.”¹⁰⁴

József Attila a budapesti környezetből kiszakított munkáscsalád gyermeke, akinek most a kisváros értelmiségi közegében kellett megtalálni a saját helyét és saját hangját, nehezen boldogult ezzel az ambivalenciával. Az értelmiségi közegből annyiban különbözött, hogy nagyobb fokú érzékenységgel fordult a szegényebb rétegek felé, valamint műveltsége rétegzettségéé más volt, mint pártfogóinak lehetett, a szegényektől pedig öntudata és kiugró verselési tehetsége különböztette meg.

Verseinek „kísérletes jellege” azonban későbbi verseinek fényében kérdéses marad, hiszen korai verseiben megalapozta azt a tartalmi mondanivalót a szubjektumépítésre vonatkozóan, valamint azt a formai technikát, amely a későbbi verseiben kiteljesedhetett. Nem értünk egyet Pór Tibor (Sarló Sándor) szavaival, aki 1925 március 1-jén, a *Szeged* hasábjain foglalkozott a kötettel: „A *Nem én kiáltok* inkább formai, mint tartalmi változatosságot ad, és egy világszemléleti átalakulást a szubjektív szerelmi lírától a szociális ember lírájáig, a konstruktivizmusig [...] A *Nem én kiáltok* formailag és világszemléletileg Kassák Lajosig jutott el, de nem jutott el – József Attiláig. József Attila még nem

¹⁰³ Vö. N. HORVÁTH Béla: *A líra logikája: József Attila*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2008. 26-54.

¹⁰⁴ – Tverdota György: *József Attila*. Korona Kiadó, 1999. 17-18).

találta meg önmagát, még sok-sok keresnivalója van, sok-sok levetnivalója, amíg elérkezik a letisztult formákhoz, az egyszerűség lírájához”.¹⁰⁵

E kritikának ellentmondva azt mondhatjuk, hogy a költő korai verseiben – ha még nem is megfelelően hangsúlyozva – minden olyan motívum benne van, amellyel kései verseiben építkezik. Megjelenik a költő és a lírai szubjektum szétválasztásának igénye, igaz, nem az egyszerűség formai megvalósításához nyúlva.

A korszakban kétféle „modernség” létezett, az ún. klasszikus modernség (szűkebben: a *Nyugaté*, Babits Mihállyal az élen), illetve a Kassák Lajos nevével fémjelezhető modernség. A klasszikus modernséget követő előképek, Ady Endre és Charles Baudelaire után az új irányt az avantgárd jelentette, mely a vers gyökeres megújítását akarta véghezvinni. Ez József Attila lázadó természetétől nem állt távol, sőt kifejezetten nagy lelkesedéssel vetette bele magát a szabad versek írásába. A versbeli beszélő magát hol napszámosnak, hol költőnek hívja, jelen van tehát ebben a népiség, a szegényember-motívum csakúgy, mint a büszke és magabiztos ifjúság szava. De mintha nem tudna teljesen azonosulni az avantgárd tanaival, újra és újra belejátszanak a versbe a valóság (és a Gadamer kapcsán korábban említett igazság) elemei.

¹⁰⁵ Uo.

III.4. 1. Nem én kiáltok

A címadó darab, a *Nem én kiáltok*¹⁰⁶ jól mutatja a fiatal József Attila gondolati tájékozódásának sokféleségét, többirányúságát. Az avantgárd jellemző irányzatán, az expresszionizmuson alapul, ennek markáns életérzése, dialógusigénye jelenik meg benne. A tükörszerű nyitottság, sokszorozódás gondolatának plasztikus művészi megszólaltatása a szentenciózus két sor: „Hiába fürösztöd önmagadban,/ Csak másban moshatod meg arcodat”.¹⁰⁷ József Attila felfogásában az embert nem az általa elfogadott feladat vagy szerep nagysága minősíti, hanem az általa vállaltak maradéktalan betöltése: „Légy egy fűszálon a pici él/ S nagyobb leszel a világ tengelyénél.” A költemény előrevetíti az érett József Attila szinte minden jellegzetes poétikai eljárását, szövegépítő technikáját és képalkotását: benne a világ egyben látását, a versbeli személyiség és a költő szétválását, a vizualizáló szerepre szánt, művészeti kiteljesedést kereső medializáltságot. Későbbi verseiben újfent megjelennek az itt előhívott motivikus összefüggések, párhuzamok: üveg, gyémánt, fürösztés stb. A köteteiben már jellemzően otthonra találtak – Kassák mintájára – a kötöttebb formáktól eloldódó szövegek, melyek az előbeszéd közvetlenségét működtetik. A köznapi szóhasználatához hasonló mondattöredékek, szófüzések, hiányos szerkezetek, töredékes gondolatmenetek jellemzik mindegyiket. A *Riának hívom*¹⁰⁸ című verse kifejezetten ennek jegyében íródott, inkább metareflexió a költészetről, mint tényleges szerelmi vallomás. A *Kopogtatás nélkül*¹⁰⁹ a szabadvers sajátosságait mutatja, a tartalmi koherencia hangsúlyos benne, a szintaktikai kevésbé. Bori Imre fogalmazta meg, hogy József Attila szegedi egyetemista korában végigjárta a maga fejlődését minden téren: „Ady Endre, Juhász Gyula, Tóth Árpád hangján játszi könnyedséggel versel, kamaszként a szürrealizmus és dadaizmus iskoláját járva pár év leforgása alatt Kassák Lajos kezdeményezéseit növi ki, szorítja háttérbe, s a harmincas évek kezdetén szétnézve a világban, alig

¹⁰⁶ JAÖV I. 323.

¹⁰⁷ JAÖV I. 323.

¹⁰⁸ JAÖV I. 365.

¹⁰⁹ JAÖV I. 467.

talál pár költőt maga mellett: mind gondolati tartalomban, mind életlátásban és költői eszközeiben a kor adekvát kifejezését jelenti az ő műve”.¹¹⁰ A Szegeden töltött egyetemista éveiben mindannak a szintézise megtalálható, amelyet eddig útravalóul összegyűjtött a nagy elődöktől, s amelyet felhalmozott itteni nemzedéktársaitól és oktatóitól. Ez az az időszak, amikor József Attila már képes megkonstruálni a fiatal költő képét, és próbálja mellé megteremi a lírai szubjektum intellektuális egyediségét és az individuális kollektívumot is. Bár a szegedi egyetemre való beiratkozása előtt jócskán érték már olyasféle impulzusok, amelyek formálhatták művészi érdeklődését (például Juhász Gyulával való barátsága korábbra datálható, valamint párfogóinak széles látóköre és művészszeretete befolyásolhatta régebben is), versei alapján az mondható, hogy egyre élénkebben rajzolódnak ki a szövegek sajátos és egyéni nyelvi-retorikai aspektusai, a megképzett szubjektum tájékozódásának hatásmechanizmusai. Ekkortájt alapozódott meg a szerző személye és a lírai alany elválasztásának művelete vagy műveletsora, melynek legrészletesebb megnyilatkozásait a *Szabad ötletek jegyzéke* tartalmazza. A személyiség rétegződése akár – ahogy a Szabad ötletek jegyzékében megfogalmazódik – a végletekig fokozható: „József Attilát meg fogom ölni”.¹¹¹

Az alábbiakban a József Attilától idézett költészet- és művészetfelfogás fényében tekintsük át az egyes versek egyéni jellemzőit, a lírai szubjektumépítés motívumát véve alapul. A *Sóhaj*¹¹² című vers részletes tárgyalásával próbálom igazolni a lírai én szétesettségének megjelenítéseit. A *Sóhajban*¹¹³ a fizikum pásztázása, a test részeinek különválasztása (könny, kebel, fej) jelenetezi a versszubjektum szétszervezettségét. A képek sora a montázsra emlékeztet, vagy félig kirakott puzzle-re, ahol kisebb-nagyobb kivágatokban láthatjuk az emberi testet. Az elhagyatottság és a magány következménye lehet az a dezintegráció,

¹¹⁰ BORI Imre: *József Attila költészete*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2005, 72.

¹¹¹ JÓZSEF Attila: *Szabad-ötletek jegyzéke*. Közzéteszi, jegyz.: STOLL Béla. Jav. kiad. Budapest, Atlantisz Kiadó, 1997. 30.

¹¹² JAÖV I. 25.

¹¹³ JAÖV I. 25.

amely a képhasználatban megmutatkozik: egy testrész az egész személyiség képviselőjévé válik. A Valachi Anna által narcisztikus önhasadásnak nevezett folyamat a *Sóhaj*-ban mutatkozik meg legkorábban. Nem egyértelmű, hogy a versszöveg a költő melyik élethelyzetére utalna. „Ha”-kezdetű feltételes mondatokkal idézi meg a lírai alany érzelmi állapotát: először csak a sírásra utaló rokonértelmű kifejezésekkel, majd mennydörgéssé fokozódó hangképzetekkel. Kitágul az aktuális mondanivaló: a versszubjektum fájdalma nem az „akkor, most” szituációban értelmeződik, hanem az egész világban: minden viharban fakadó eső az ő könnye és minden mennydörgés az ő sóhaja. A vihar jelleg a szubjektum sajátja lesz, és e tulajdonságot kiterjeszti: minden alkalommal, amikor vihar van a Földön, az a szubjektum szenvedését jelenti. A fej, amelynek szájából hallani a mennydörgést a versbeli én feje, amely minden ember fölött ott lebeg.

A mindenén kívülállás korproblémája, gondolatvilága jelenik meg erőteljesen. József Attila a mindenén kívül állás szerepét kívánta felvenni úgy, hogy objektivizálja a legszorosabban hozzátartozót: a saját testét. Egyes verseiben odáig jut, hogy tárgyasítja a mások testét, a környezetet, amelyből szemléli őket. Ez az ellentétes szemlélet érezhető végig a versein: az összetartozás, a másokkal együvé tartozás igénye áll élesen szembe a vállalt kirekesztődés és a vágyott magánnyal úgy, hogy észre sem veszi, ez a megverselt ambivalens érzés mindenki sajátja tud lenni.

A 20. század eleji évek árvagyerekeinek, csonka családból származó, gyakran éhező kiskorúinak létélménye ez. Minden „Ha”-val bevezetett verssor fájdalmas, lélekörlő cselekvést kifejező igével és főnévvel áll szókapcsolatban. A könnycsorgás, a kebel sírása, a jaj hallása és ég dörrenése negatív érzelmi töltettel bíró, félelmet keltő felsorolás. S ha a „ha”-szócskával bevezetett feltételes kijelentéseket egybevetjük azzal, hogy ez a sok szívbemarkoló élmény – kötődjön a Föld bármely pontjához –, az „Átkozott fej/ Te fölötted”

szituáltságában csúcsosodik, akkor az egyes szám második személyel a 'közösség-ént' is életre hívja a költő.

A szimpla bizonyosságok kijelentéseitől a sajátta transzponálás felé vezet az út (Az én könnyem,/Az én keblem”). A vers eljut az általánostól az egyediig, majd egy bravúros költői eszközzel közösségi traumává tétetik a korábban magántermészetűnek címkézett „Átkozott fej/ Az én fejem” létélmény. A versbeszélő nem pusztán a sóhaját papírra vető valaki; a hozzá hasonlók társaságából származik, egy a sok közül. A kor gyermeke fölé magasodó „átkozott fej”, a közös traumaélmény kivetülése.

József Attila más verseiről szólva állapítja meg Nagy Csilla doktori értekezésében, hogy a saját test leírására törekvést, csak a testen kívül kerülve, mintegy külső szemlélőként hajtja végre. A szubjektum szempontjából ez bizonyos fajta identitásválságként azonosítható. Az én sem a testtel, sem a szellemmel, sem az ésszel, sem az akarattal nem azonos, a poétikai megformáltság eredményeként pedig olyan versbeszéd keletkezik, amelynek alapját a többszörös dialógushelyzet jelenti.¹¹⁴ A dialógusszinten megfigyelhető identitásválság és a külső szemlélőként való megjelenés nemcsak az önmegaság elidegenítésében érhető tetten, hanem a megszólaló státuszának elkülönülésében a közösségtől, ugyanakkor mindez a végtelen azonosulási vágy ambivalens igézetében zajlik.

¹¹⁴ NAGY Csilla: Megvont határok. Tér, táj, én-koncepció József Attila és Szabó Lőrinc 1930-as évekbeli költészetében. PhD-disszertáció. Kézirat. 2012.
In: 193.6.1.94:9080/JaDoX.../document_13001_section_5099.pdf (2012.10.24.)

III. 4. 2. Erőének

A kötetben megjelenő lírai személyiségkonstrukcióra vonatkozó törekvéseket jól tükrözi az Erőének című verse is. Valachi Anna *József Attila születésnapjai nyomában* című tanulmányában kitér az *Erőénekekre*: „tanúi lehetünk, miként válik, önnön nevébe kapaszkodva, egyre öntudatosabbá az apátlan-anyátlan, szeretetre sóvárgó, lelkileg roppant labilis-sérülékeny fiatalember”.¹¹⁵ Az művet könnyedén beilleszthetnénk a születésnapi versek sorába, de a disszertációban kiemelt szempont szerint dolgozzuk fel. A költemény egy tizenhét éves fiú a művészet mesterségbeli kérdéseit tárgyaló versnek tekinthető, aki – mint Valachi Anna mondja – mágikus szavakkal edzi magát, és eközben ráadásul apátlan-anyátlan is. Mindezekkel szemben azonban megkockáztatom: a testrésznevek – bár grammatikailag birtokos alakok, egyes szám első személyű birtokossal –, nem egy tizenhét éves, öntudatra eszmélő fiatal traumájáról vallanak. Az *Erőénekben* megnyilvánuló szubjektum afirmációi a kor általános emberi élményköreit tematizálják. A vélt vagy valós hasonlóság az 1920-as évek gazdasági-társadalmi párhuzamosságaiban rejlik; a leírtak a kor gyermekeinek közös szegénység-éhezés-árvaság-otthontalanság élményéből származnak, vagyis a traumatizáltság, hiány- és veszteségtapasztalat hármásából eredeztethetők. A versben megjelenő időtlenség, a nehéz sóhajok, vagy éppen a tűzokádó ’én’ a közösség allegóriája, ugyanis az önmonitorozó tevékenységen keresztül a költő személyiségétől teljesen elvonatkoztatott individuumszemlélet megalkotásának törekvései érvényesülnek.

Az évek telése, a kronologikus rosta félreállít, kiszór bizonyos társadalmi csoportokat, köztük a megnyilatkozó alanyét is. Nincs kilátás, nincsenek szép remények; a változás lehetősége (amelyet a holnap hozna el) nem reális folyamánya, rákövetkezője a mának az együttesen megélt időtlenség miatt. Az időtlenség mint a közösség kilátástalanság allegóriája érvényesül, ennek érzése

¹¹⁵ VALACHI Anna: József Attila születésnapjai nyomában.

In: http://www.napkut.hu/naput_2010/2010_03/004.htm (2012.09.19.)

„tölti el az embert, vagy, mert az idő múlása elkerülni látszik bizonyos embereket vagy közösségeket, vagy, mert a történet már jól ismert, évszázadok óta ugyanaz, csupán a szereplői változnak”.¹¹⁶

Az időtlenségben a történet és az események változtathatatlansága jól ismert, a remélt módosulások bekövetkezésének esélye csekély. A történetek szereplői cserélődnek, de megpecsételt sorsukon alakítani, változtatni nem tudnak. Kizökkentették az időt, így a kilátástalanság a *vershöst* magában foglaló közösség traumájává rögzült. Ugyanakkor a változás reménysugara felsejlik az „Én vállamra veszem a Tavaszt”¹¹⁷ sorban, hiszen a megtámogatott évszak a vágyott rendet hozhatja el, elodázva a temporális megtorpanást. Ha a tájleíró alkotások tradicionális alakzatait vesszük alapul, akkor a tavasz – mint a sivár, komor tél leváltója – a megújulás, a természet rügyfakadásának, a természet újjászületésének toposza. A megváltói szerepre utalhat ez a tavaszkíséret, az új időket hozó küldötti funkció lefoglalására. A kiábrándultságában reményt keltő tűzokádó a kollektív elégedetlenség szószólója, ajkát a közösség keserű rímeinek (nem „rímeimnek” alakot használ a költő!) bánata facsarja, a talpa alatt gúlák világa porlad szét. Olyan gúláké, amelyek szilárd, stabil alapokon nyugvó, csúcsaikkal az ég felé törő geometriai testek. Szimbolikáját tekintve a gazdagság, a masszív alapok, az égbe törő tervek és álmok betetőzője e gúla. Olyan térbeli alakzat, amely a közösség változásigényének, veszteség-én pótlásának jelképévé növekedhet; ám akár a statikus rendszernek, a megváltoztathatlannak a lebírójává magasodhat.

Az ún. *testet öltött* (embodied) tapasztalat tűnik fel az *Erőénekek*ben, jelezvén a meg- és felosztottságot. A prototipikusság nemcsak az emberek testi hasonlatosságára utal, hanem a korélmények archeológiai azonosságára is. A kognitív nyelvészet megalkotóinak, a Lakoff–Johnson szerzőpárosnak állításait támasztja alá ez, akik egyértelműsítették, hogy azon köznapi metaforáink a legaktívabbak a tudatban, és azok hívódnak elő a leggyorsabban a megértésben,

¹¹⁶ VÁRÓ Kata Anna: Idő és időtlenség. In: http://www.kritikaonline.hu/kritika_09februar_varokata.html (2012. 10. 24.)

¹¹⁷ JAÖV I. 51.

amelyekben a cél- és forrástartományok közti leképezések és megfeleltetések jellemzők az adott nyelvi közösség számára. Szerintük az „ok-okozati műveletek tartalma a direkt manipuláció prototípusán alapul, mely közvetlenül a tapasztalatainkból származik”.¹¹⁸ A közvetlen tapasztalatok aktiválják a fogalmainkat, melyek nem a relevanciaelméletben használt következtetési módon hívódnak elő, hanem egy fogalom és ennek implicit forrásvidéke (melyek gyakran a testet öltött tapasztalatokból származnak) aktiválja a hozzá asszociált kognitív sémákat: „Miközben az érzelmi tapasztalataink bázisául az térbeli és perceptuális tapasztalataink szolgálnak, szisztematikus megfeleltetések vannak az érzelmeink és a szenzomotoros tapasztalataink között, ez szolgál a téri-orientációs metaforikus tartalmak alapjául”.¹¹⁹

A költői metafora kezdeti megértése tehát asszociációs alapú, ismétlődő (testi/érzékelési/biológiai/kulturális) tapasztalatok révén történik. Fontos lesz azonban, hogy mindez nemcsak az egyén szintjén létezik, hanem a közösség mentális terének elemei szintén beletartoznak. A testi metaforika, amely a *Sóhaj*-ban torzóként csupaszítja le a lírai ént, és a szétesettségét reprezentálja, az imént jellemzett 'embodied tapasztalatok'-on alapul. Az én és a másik kölcsönös meghatározottsága és egymásba foglaltsága az *Erőnekben* ugyanígy kiemelkedik, de még hangsúlyosabb lesz József Attila „születésnap” verseiben.

„Születésnap” verseiben – melyek a dátumozásból adódóan válnak önmagának írt alkalmi darabokká – még szemléletesebben tűnik elő ama értékdimenziók fragmentalizálódása, melyeket legplasztikusabban a hiány és a veszteség terminusokkal lehet megközelíteni. Kulcsár-Szabó Zoltán a kései versekre vonatkozóan tett értékes észrevételeket: „az érvessztés tárgyiasító visszafordításának eszméjére vagy legalábbis ennek maradványaira utal, hogy még mindig könnyebb elfogadni azt, amikor az én határai a szeretett, de elérhetetlen másik bűvöletében bomlanak fel, vagy egy olyan egyesülésben,

¹¹⁸ LAKOFF, George-JOHNSON, Mark: *Metaphor We Live By*. University of Chicago Press, Chicago, 1980. 75.

¹¹⁹ *Uo.* 57-58.

amely csak mindkettejük pusztulásával következhet el, mint az én absztrakt felbomlását, ahol látszólag semmilyen külső erő vagy talán csak egy „tekintet” avatkozik közbe, ahol az én önnön magányában veszíti el magát”.¹²⁰

Az *Önarcképben* a „vágyhegylánc”, a „jaj-kráteres” szív azokra a kimondatlan vágyképzetekre vonatkozik, amelyek nem hagyják nyugodni a szubjektumot, ezektől szenved, itt még egyes szám első személyben. Ilyen elsőprő erejű többek közt az érzelmi felfokozottság, s a szerelmi kapcsolat szexuálesztétikáját darabszerű elrendezésben nyújtja a nő alakleírása (ujj, száj). Nemcsak a lírai alany aprózódik, tagolódik fel, hanem a „másik”, a nő is, ezzel foglalván és forrasztván magukat egységbe.

A ’hiány-én’ egyik legfinomabb megfogalmazása a már Szegeden, 1925-ös születésnapjára írt, *Április 11.* című verse. A megnyilatkozó én saját identitására igyekszik rálelni, azonban ez nehéz feladat, mert talált gyermeknek nevezi magát, akinek ebből adódóan labilis és nehezen megfogható a személyisége. Ez az állandó hiánytömb később az Istennel való kapcsolatában is megjelenik. Leginkább az utca és a föld fiának vallja magát, tehát nem képes azonosulni semmiféle metafizikai erővel, amely hittel alapozhatná meg az életét. Születésének körülményeiről nagyfokú túlzással ír, örömnepként írja le, mintha valami Messiás eljövetelére vártak volna az emberek. Ez az azonosító önkép itt még azonban szellemes, játékos, a szülők képét is ironikusan vetíti elő, hozzátéve, hogy az anyának a gyerek iránti érzéseiben és napi gondjaiban már kicsírázott a küszködés, a nélkülözés is. A szöveg a kölcsönös részesülést interpretálja. Nemcsak a privátszféra alakulását, hanem a többi hasonló korú magánvalósággal való érintkezését. A széllel felkapott gyermek nem veszít el semmit, őt veszítik el, de aztán megtalálja az anya-figura. Világra jöttének napját ünnepként írja le, amikor díszruhába öltöznek és templomba mennek a hívek, szívükben béke honol. A kvázi-megváltóként lefestett lírai személy végül a széllel azonosítja magát, ennek elillanását és *ad hoc* jellegét vizualizálja, tekinti mindenben magára vonatkozóknak. A traumatizáltság fölsejléseinek rezignált

¹²⁰ KULCSÁR-SZABÓ Zoltán: Magány és énhány József Attilánál. *Kortárs*, 2005/április.

önarcképe ez. A valakihez való tartozás ábrándja szertefoszlik, tovaszáll a széllel együtt. A magányra ítéltetett szubjektumnak csak egy mentőöve lehetséges: a hívekkel való participatorikus összetartozás érzése, ez viszont itt nem teljesedik ki.

III. 4. 3. Éjjel

Az *Éjjel* című versében következőképpen fogalmaz: „És én kibontanám a vérem,/ Ha hívna atyjához fehérén:/ Várlak, fiacskám, régen, régen./ Hiába várom, hangja nincsen,/ Mely ama palotába intsen,/ Hol rég csüggök titok-kilincsen./ Egy eszelős öreg motyog csak,/ Az esső s mindenütt kopogtat:/ Halottak vagytok, csúf halottak”.¹²¹ A kilincsen függés metaforizációja a halál kifürkészhetetlenségére, értelmezhetetlenségére utal. Arra a misztériumra, amely József Attilát kisgyermekkorától kísértette. Édesapjának eltűnése, ennek meggyászolhatatlansága, illetve a Mama korai távozása az élők sorából annyira súlyos sebet ejtett rajta, amellyel a versben megszólaló alany is csak igen nehezen tud megbirkózni. A *Kozmosz énekének*¹²² 11. szonettjében a halál témája az én meghatározhatóságának problémájával egészül ki: „Puha kenyérhez bő, meleg tejecskét:/ Szerető szívhez lesz Világbékesség./ Az éhendőglődő szellem röphölhet/ Új-izmű sasként Titok-csúcs fele:/ Miért az Én? és végtelen fele,/ Ha bolygók és világok mind kihülnek.”

A költészettörténeti konvenciókba kapaszkodó versszubjektum a zoomorf alakú nyelvi létesítésben az 'én'-t madárhoz hasonlítja, amely a „Titok-csúcs” felé halad, abba a világba, ahol minden kihült. József Attila állandóan ismételve igyekezett feldolgozni titoktraumáját, amely – részben – a haláltematikán alapult, ezek a korai próbálkozások azonban nem adnak teljes feldolgozást.

A trauma akaratlan és állandó ismétlését, melyből a feldolgozás hiánya ered, Torquato Tasso eposzának, *A megszabadított Jeruzsálemnek* egyik

¹²¹ JAÖV I. 142.

¹²² JAÖV I. 198.

történetével példázza Cathy Caruth: „Tankréd tapasztalata és tettei megfelelnek a trauma jellegzetességének; mivel nem tette az eredeti tapasztalatot a magáévá, ezért annak ismétlésére kárhóztatott”.¹²³ A történet szerint Tankréd megöli szerelmét, Clorindát mivel a lány ellenséges katona páncélját öltötte fel. Ezután Tankréd kivág egy fát, amely maga Clorinda és a fa formájában élő lány ismét meghal. Tankréd tette voltaképpen rokonságban áll a freudi elképzeléssel, amely szerint a trauma megismétlése az elmében lévő kényszerben testesül meg. Abban a vágyban, hogy a feldolgozás reményével újra és újra megismételjük a traumát. Bár Tankréd számára explicite jelen van a figyelmeztető intés, amelynek feltűnésével mozgósítania kellene minden megelőző tapasztalatot (asszociációt), tehát fel kellene ismernie, mi fog következni. Valójában azonban nem tette bensővé a történeteket, nem dolgozta fel. Ezen a ponton különbséget kell tenni az én (önmaga) belső szerkezete és a mások (a többi ember) között. A mások tapasztalata sosem lesz teljes egészében az én tapasztalata. Ez ahhoz a filozófiai problémához vezet el minket, miszerint nincs közvetlen hozzáférésünk másokhoz (mások személyiségéhez, tulajdonságaikhoz stb.), de még önmagunkhoz sem. A saját énhez való hozzáférés nehézsége a József Attila versekben bőven megjelenik, de akár az is elmondható, hogy minden korai alkotásában versében a hozzáférésre való törekvés és a megérteni vágyás munkál. Az a vágy, amellyel nemcsak önmagát, hanem önmaga megértésén keresztül másokat, az idegen többieket is szándékozott megérteni. Éjjel című versében a megértés összefonódik a halállal, hiszen az én és a mások közti teljes azonosság csak a halálban lehetséges.

¹²³ CARUTH, Cathy: *i. m.* 5-6.

III. 5. A névadás jelentősége (*Bevezető*)

Az 1927-ben írt *Bevezető* a folyamatos önfelépítés, önprezentálás és poétai vallomástétel egyidejűleg játékos és parodisztikus apropója. Benne a Lidi név Jolánra vonatkozik, – mint erre Tverodta György utal a témával kapcsolatos tanulmányában¹²⁴ –, a beszélő önmagát „Batu khán pesti rokoná”-nak nevezi, amely egyszerre jelent a népcsoporttal való azonosulást és önmeghatározást, valamint a konkrét léthelyzet (pesti lakhely) felvillantását. Az „én, József Attila, itt vagyok!”¹²⁵ sor már pontosan megadja a vers referenciáját: minden eddig használt jelző és tulajdonnév a művészi mivolta miatt játszik rá, felékesíti, egyre ismerősebbé avatja a szubjektumot. Valójában azzal, hogy a szerző a saját maga életrajzi adatait (Lidi néném öccse, kenyéren élt) kölcsönzi a ’hiány-én’ felépítéséhez, általános érvényű szociális, egzisztenciális jelenségek leszűrődéseit kamatoztatja és ruházza át. A nélkülözés-sorozatok nem József Attila életének kizárólagos tanulságát jelentették, hanem annak a környezetnek az alulnézeti panorámáját csúfították, amelybe született, és amelyet olyan sokat látott. A közösségi hiány-én a halál motívumában egyesül az egyéni hiány-énnel, szövegszerűen is megszólítva a „többieket”: „s nem volt azúrkék paplana;/ kinek verséért a halál/ öles kondérban főz babot -/ hejh burzsoá! hejh proletár”

Magyar Miklós korszakokat áttekintő, összefoglaló tanulmányában¹²⁶ a személyiség elhalványulásának folyamatáról ad leírást, s eközben a név narratológiai funkciójának megváltozását írja le. A Caruth által használt Paul de Man-féle nyelvelmélet szerint a referencia nem az érzékelésből származó adatokhoz fér hozzá, hiszen a trauma nem képes saját magához hozzáférni, mindig csak hozzáférhetetlenségében nyilvánul meg. Így a reprezentáció reprezentációja, azaz másodlagos közvetítésében lehet megragadni.

¹²⁴ Vö. TVERDOTA György: A névvarázs poétikája. In: *Helikon*, 1992/3-4, 415.

¹²⁵ JAÖV I. 525.

¹²⁶ Lásd MAGYAR Miklós: Hős, név, névmás. *Helikon* 1992/3-4, 421.

A trauma hozzáférhetetlenségéből adódóan referencialitását úgy veszti el, hogy esetünkben nem a költőre mint személyre korlátozódik, hanem – tudat alatt – arra a közösségre is, amelyben él.¹²⁷ Ezzel párhuzamosan érdemes hosszabb kitérőt tenni a név narratológiai funkciójával és a személyiségelhalványulásának folyamatával kapcsolatosan, hiszen ezeknek a kérdéseknek rangos szerepe volt József Attila egész életében és költészetében. Saját nevével összefüggő viszonyát Ilia Mihály találóan „névkín-jelenségnek” nevezte egyetemi előadásaiban¹²⁸, magam ezt a szóhasználatot követem. Természetesen jól illeszthető Tverdota György névvarázs-fogalmához is. A névvarázs és a névkín alapjaiban meghatározta mind az önteremtés verseit, mind az Istenhez és az apjához való viszonyát. Ennek a szituátságnak a fényében érdemes újragondolni a költő többes névvariánsait. Már csak azért is, mert döntően befolyásolhatták az önmegszólítás hangütéseit, az Istenkeresést és az apai példával összefüggő identifikációs gyakorlatot. Nevének előforduló változatai (Józsefi, József, majd Attila helyett Pista, s végül szárszói, első fejfáján Atila (sic!)) a kognitív struktúrákat, mentális állapotokat hathatósan átrendezték. Elemi népiskolai bizonyítványából (1915. május 31.) tudható, hogy Józsefi Attilaként kapott bizonyítványt. Öcsödön nevével kapcsolatosan drasztikus sokkhatás érte, hiszen a nevelőapja Pistának bélyegezte, mert azt állította, Attila név nem létezik. Tverdota György *A névadás poétikája* című tanulmányában a *Curriculum vitae*-ből és egy, *A hetedik* című verset kommentáló interjúrészletből idézve világítja meg költő „magyar szavakhoz fűződő bensőséges viszonyát”.¹²⁹ Keresztnevének jelentőségére a költő kisiskolás korában ráértett: „A harmadikos olvasókönyvben azonban érdekes történeteket találtam Attila hun királyról és rávettem magam az olvasásra. Nem csupán azért érdekelték a hun királyról szóló mesék, mert az én nevem is Attila, hanem azért is, mert Öcsödön nevelőszüleim Pistának hívtak. A szomszédokkal való tanácskozás után a fülem hallatára megállapították, hogy Attila név nincsen. Ez nagyon megdöbbenített, úgy éreztem, hogy a létezésemet

¹²⁷ Vö. CARUTH, Cathy: *i. m.* 6-7.

¹²⁸ Ilia Mihály: „név-kín” jelenség: szóbeli közlés

¹²⁹ TVERDOTA György: A névvarázs poétikája. In: *Helikon*, 1992/3-4, 410-420.

vonták kétségbe”.¹³⁰ Neve túlságosan előkelőnek számított arrafelé, hiszen az őcsödi parasztemberek szokásaival ellentétben inkább az értelmiség körében dívott a használata. Sokan közülük párhuzamba is vonták őt a hun királlyal, s a „kifejezés eredetileg azt jelentette, hogy pusztító hadjáratai miatt a korabeli keresztények a bűnöket megtorló, bosszúálló isten eszközét látták a félelmetes nomád uralkodóban. A kifejezés legkorábbi parafrázisa Juhász Gyulától ered, aki kedves tanítványáról rajzolt karikatúrája alá írta: „Attila, Ibsen ostora”.¹³¹ Darvas Róbert így magyarázta: „a költő nevében egy szent és egy hadvezér fog kezet”.¹³² Tverdota Györgynek a név-élmény körének tágítására vonatkozó értékes szempontjai ekképpen összegződnek: „A költő nyelvi tudata e név-öntudat körül látszik kristályosodni”;¹³³ illetve ugyanő figyelmeztet: „Az ’Attila’ név az „én”-nek, az egyes szám első személyű személyes névmásnak, a lírai költészet hagyományos centrumának valós, konkrét alakja”.¹³⁴

Az önnarráció, saját nevének mágikus alapú belefoglalása a költeményeibe már pályájának elején foglalkoztatta József Attilát. Miért is ne izgtatta volna, hiszen magunk azonosítására igen megfelelő lehetőség saját nevünk szubjektumalkotó potenciáljának kiaknázása, a különböző nevekkel való önilletések képességének fejlesztése. Ha nincs név, akkor nem létezel; mondja ki összhangzóan azzal az a memoriális tapogatózással, amely Ady Endrétől olvasható *A Sion-hegy alatt*-ban: „Hogy hívnak téged, szép, öreg Úr,/ Kihez mondtam sok imát?/ Jaj, jaj, jaj, nem emlékezem”.¹³⁵ A névkimondás, a névpontosítás, a névkölcsönzés, a megszólítási gesztusok szoros összefüggésben állnak a teremtéssel, az Isten-ember viszonytal, az Istenhez való hozzáállással. „Isten neve épp ezért a primitív népeknél gyakran csak a papok titka, s a be nem avatottak, még ha akarnák is, sem profanizálhatják.”¹³⁶ A teremtéskor, születésekor kap nevet minden teremtmény. E biztonsági és bizonyossági

¹³⁰ JÓZSEF Attila: *Curriculum Vitae*. JAÖM 4. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967. 34-35.

¹³¹ Uo.

¹³² DARVAS Róbert: Rögtönzés. *Színházi Élet*. 1935. április 21-27. 194.

¹³³ TVERDOTA György: A névvarázs poétikája. In: *Helikon*, 1992/3-4, 412.

¹³⁴ Uo.412.

¹³⁵ ADY Endre: *A Sion-hegy alatt*. *Nyugat*, 1908. január 1. I. 36-37.

¹³⁶ ZLINSZKY Aladár: A névvarázs. *Helikon* 1992/3-4, 466-473.

élménye a társadalom, a közösség egyik legfontosabb igénye, Isten minden teremtményével, minden egyes emberrel személyes kapcsolatban kíván lenni. József Attila azonban nehezen tudott Istenhez és önmagához közel férközni.

„Az ember kapta az életet, anélkül hogy bárkitől kérte volna, s azután úgy veszik el tőle, hogy nem kérdezik, beleegyez-e ebbe vagy sem. A melankólia persze nem csak ennek a törékenységnek és kiszolgáltatottságnak a belátásához segítette hozzá az embert. Hanem ahhoz is, hogy lássa: élete beágyazódik valami nagyobb összefüggésbe, amit sokféle névvel lehet illetni. Mondható Istennek, mondható Létnek, nevezhető akár Semminek is – de mindenképpen olyasmi, ami megfoghatatlanságával együtt is erősebb annál az egyszemélyes életnél, amit saját birtokunknak nevezhetünk.”¹³⁷ József Attila Istent mégis közülünk valónak érezte („ha rikkancs volna mesterséged, segítenék kiabálni néked”),¹³⁸ ám apjához hasonlóan gondot okozott elhelyeznie a világban. A humán kognícióból levezethető általános gyakorlat, hogy hajlamosak vagyunk mindennek nevet adni, előszeretettel megszemélyesíteni a tárgyakat, a növényeket, az állatokat, a többieket magunkhoz hasonlíthatónak tekintjük, azaz olyanoknak, akiknek és amiknek velünk majdnem egyező mentális állapotaik vannak (vágyak, vélekedések, hitek, célok és szándékok).

A vágyak és vélekedések, a mentális állapotok közvetlenül nem tapasztalható absztrakt entitások, amelyek modellálják a fizikai világot, másrészt saját eredetüket oksági viszonyként határozzák meg, és önmaguk is oksági szerepet játszanak a fizikai világ változásában. „A naiv tudatelmélet adaptív alkalmazásához szükséges az intencionális állapotok eme referenciális és kauzális jellemzőinek és azok egymáshoz való kapcsolódásának ismerete. Ahhoz tehát, hogy másoknak helyesen tulajdonítsunk tudati állapotokat és ezek alapján intencionális cselekedeteiket helyesen értelmezzük illetve prejudiktáljuk, olyan tudatelmélettel kell rendelkezünk, amely azonosítani tudja az intencionális

¹³⁷ FÖLDÉNYI F. László: Boldogság és melankólia, avagy időszerűtlenségük dicsérete. In: <http://epa.oszk.hu/00400/00458/00128/3661.html> (letöltés dátuma: 2012. október 04.)

¹³⁸ József Attila összes versei 1-2-3. k. Kritikai kiadás. Közzéteszi Stoll Béla. Balassi Kiadó, Budapest 2005, 443.

állapotok eredetének oksági feltételeit (például hogy honnan származnak vélekedéseink illetve vágyaink) és azt, hogy milyen körülmények között okozzák ezen mentális állapotok cselekvéseinket.”¹³⁹

A költő nevének variációs elmozdulásai (Józsefi, József, majd Attila helyett Pista, s végül fejfáján Atila [sic!]) voltaképpen a versbeli szubjektum meghatározó élményeként, mentális állapotokat befolyásoló tényezőkként értelmezhetők. Tverdota György tanulmányaiban, könyveiben kimerítő alaposággal tárgyalta e témakört, s remélem, a trauma bevonása a vizsgálódás homlokterébe további termékeny meglátásokat eredményezhet. A „szavak halásza” fogalmi összekapcsolás ideillesztésével a szavak és a név szerepét emelném ki ezúttal. Szavak halászának lenni már-már biblikus mértékű igény és törekvés. Tevékenykedni egy olyan álombéli tóban, ahol mindig akad valami a horogra, s a bő zsákmányt kifogó olyan sorrendben és módon kapcsolhatja össze vagy fűzheti egymáshoz szerzeményeit, ahogyan azt jónak, a legjobbnak látja. József Attila ilyen halásznak tekinti a költőt. Nézetrendszerében szavak halászának lenni annyi, mint a legmegfelelőbb és legkiérleltebb alkotóelemekből válogató építész-mérnökként dolgozni, miközben a létrehozás a tanítás és a gyönyörködtetés antik ihletésével jár együtt. Arról az emberről szólna eme önmetaforizáció, akinek személyes köze van minden dologhoz, jelenséghez. Aki úgy figyel a szavakra, mintha állandóan a saját nevét hallaná. Párizsból való hazaérkezésekor érzett így József Attila: „Az utcán, amikor magyar szót hallottam, lépten-nyomon megfordultam, mintha minden szó ez lett volna: Attila, Attila”.¹⁴⁰

A tudatelméleti készítés nemcsak azért hasznos, mert ezzel magyarázni és előre jelezni vagyunk képesek mások viselkedését, hanem mert át tudjuk programozni a partnerek magatartását. Ha ugyanis a habitusok és az attitűdök az egyén vélekedéseivel leírható fikcionális világban értelmezendők, akkor befolyásolásuk nyomán az illető viselkedése szintén módosíthatóvá,

¹³⁹ CSIBRA, Gergely - GERGELY, György: A naiv tudatelmélet az evolúciós lélektan szempontjából. In: Magyar Tudomány 2002/1. In: <http://www.matud.iif.hu/02jan/csibra.html> (2012. 08.19.)

¹⁴⁰ MOLNÁR Tibor: Beszélgetés a magyar Panait Istratival. *Brassói Lapok* 1936. júl. 5.

irányíthatóvá válik. József Attila számára végzetes fordulat volt, hogy amikor apja elhagyta a családot, nem tudta koordinálni az eseményeket. Ebből következik, hogy cselekedetét megérteni sem tudta, képtelen volt vele azonosulni, hiába próbált a maga számára magyarázatokat találni. Istenhez fűződő élményei pedig kísértetiesen hasonlítottak az apjához kötődő emlékeihez, impresszióihoz. Ez a befolyásolhatatlanság és hiányérzet viszont nem pusztán a versekben megnyilvánuló lírai alany problémájaként sugárzott ki, hanem a közösségiként is, a 'hiány-én' megteremtésével párhuzamosan a 'közösség hiány-énje' egyaránt megteremtődött. A szövegeket létrehozó biografikus személy egyébként is eltérő névalakzatokat (Józsefi /József/ Attila és Pista) tudhatott magáénak. E traumája nem számított egyedinek; a kor csonka családokban élő gyermekének fájdalma a grammatikai személy egalitáriánus sors- és létélményévé tágult. A névkölcsönzés jelenségére gondosan rávilágító Tverdota György, a versbéli példák sorolását követően summázza, hogy József Attila gondolkodását a névöntudat és névtudat tematizálja.¹⁴¹

A tudatelméleti jártasság elemei az önreflexióban és a szabályozott társas cselekedetekben egyaránt működtethetők, hiszen képesek vagyunk azonosulni a társainkkal, ez pedig a biztosabb megértést szolgálja. Amikor József Attilát és a családot apja elhagyta, megszüntette azt a lehetőséget, hogy gyermeke a család védőburkában megtanulja felismerni, vezérelni és manipulálni mások szándékait. Persze az énteremtés kérdése minden fiatalban felmerül, jelen esetben viszont többről lehetett szó. Ha az említett képesség hiányzik, akkor nemcsak az önmagával, hanem a másokkal való azonosulás szintén megkérdőjeleződik. Szétbomlani látszik az az egységes elemi struktúra, melynek az újrateremtési lehetősége is egyre esélytelenebb. Ez nyilvánul meg a névhasználat nehézségeiben. Amennyiben Istennek hiányzik a neve, aligha lehet kötelező érvényű tudás tárgya, kevésbé lehet magunkhoz hasonlónak éreznünk. Nem tudunk vele dialógusba elegyedni, minket érintő tervének megérése akadályokba ütközik, csorbát szenved. A saját névhez és személyiséghez tapadó

¹⁴¹ Vö. TVERDOTA György: A névvarázs poétikája. In: *Helikon*, XXXVIII. évfolyam 1992/3-4, 415.

kitaszítottasgból következik az univerzális egyedüllét, „s ahogy a gyermek esetében a névvarázs-hit szabályosan termelődik újra, úgy kedvez a mágikus nyelvi magatartás kifejlődésének minden olyan lelkiállapot, amely a kóros felé hajlik el”.¹⁴² Ambivalencia ez, mivel mások meg nem értése szemben áll a közösségi szemlélettel. A magát és másokat sem megérteni tudó szubjektum teljes szétmorzsolódásának leszünk tanúi, amely már materiális szinten szétrepedezett (az éhezés, a nyomorgás miatt), s úgy látszik, ez a költészetében teljes erővel felszínre tört. Verseiben az én-maradványok megtartásával talán éppen ezt a testi, lelki, szellemi széttagolódást próbálta kordában tartani. Az önmagát és ezzel együtt a másokat szolgáló megértés igénye motiválta és hatotta át legtöbb alkotását.

A gyermeklélektannal foglalkozó szakemberek szerint minden gyermeknek szüksége van életében az állandóságra, a biztos pontokra. Ilyen a meghitt családi légkör, az anya és az apa szilárd modellje, a ragaszkodás a társakhoz. A stabil pillérek felsorolásból azért maradt ki a családnév állandóságának szükségessége, mivel ez az esetek legtöbbszörében evidenciaszerű. Míg a szavak, a kijelentések mind-mind elbizonytalanítanak, a vezeté- és keresztnévvel ezzel szemben egyedjelölő, kiválasztó szereppel bírnak.

A név jelentőségének, illetve jelentéktelenségének dilemmái, az önprezentálás kísérletei végigvonulnak József Attila életén és munkásságán. Egyik utolsó versében nem véletlenül említődik e névéhez fűződő kívánság: „Íme, hát megeltem hazámat,/ a földet, ahol nevemet/ hibátlanul írnak fölém,/ ha eltemet, ki eltemet.”¹⁴³ A sors kíméletlen fintora, a történelem kegyetlen játéka, hogy a versszöveg intenciói ellenére a balatonszárszói temetésekor a *József Attila* (sic!) névalakot vették a fejfájára. (Balatonszárszó József Attila első nyughelye, későbbi exhumálták a földi maradványokat és újratemették a Kerepesi Sírkertben.)¹⁴⁴

¹⁴² Uo. 415.

¹⁴³ JAÖV II. 504.

¹⁴⁴ Nyughely: Kerepesi temető: 35-2-59.

IV. A közösségi szemlélet kiindulópontja: a magányos költő(k) mások felé fordulása

IV. 1. Versvilágok: Juhász Gyula és József Attila viszonyáról

Juhász Gyula és József Attila interaktív, bensőséges kapcsolatának meghatározásakor, az idősödő költő az ifjú költőre gyakorolt hatásának vizsgálatakor induljunk ki abból a Danto-i gondolatból, hogy a művészet lényegénél fogva emlékezik korábbi alakzataira.¹⁴⁵ Ezt a kijelentést akként is lehet érteni, hogy minden műalkotásnak van előzménye, amely nemcsak születésének körülményeiből adódik, hanem létrejöttét korábbi műalkotások szintén meghatározzák. Érdeemes tehát áttekinteni azokat a mintákat, amelyek alapján József Attila dolgozott. Bővebben Juhász Gyula ösztönző és közreműködő szerepére térnék ki, hiszen ő tekinthető a fiatal költő felfedezőjének, egyúttal fizikai közelsége révén (akkoriban Szegeden éltek mindketten) ő lehetett rá legnagyobb hatással. Költeményeinek értelmezéséből és irodalomtörténeti feldolgozásokból kettős kép bontakozik ki Juhász Gyulát illetően: egyrészt a magányos költő prototípusát testesítette meg, aki szinte csak ábrándképekből és vágyakból építette volna föl szerelmi költészetét. Verseiben az elérhetetlen nőt, a szerelem iránti vágyakozást énekli meg (*Szeretők, Miért hagytál el, hogyha kívánsz*). Másrészt lírájával az európai műveltséget és értékrendet képviselte, egyúttal zsánerképeivel a szegényebb réteg szószólójaként tűnt fel. Leginkább mégis mérhetetlen magányosságáról, ezáltal a verseiből áradó pesszimizmusról és melankóliájáról lett közismertté.

Az ifjú költő témáit tekintve is sokat tanult tőle, a társadalmi rétegekhez forduló közösségi szemléletet bizonyosan Juhász Gyulától „örökölte”. József Attila az 1920-as évek korai verseiben egyaránt reflektált saját élethelyzeteire és a Juhász Gyula-i konvenciókra. Megjelent ebben a hagyomány követésének elemi igénye, valamint a saját stílus érvényesítési kíváncsága, sőt a közösségi életéhez való kapcsolódásban alkalmazta patrónusa esztétikai törekvéseit,

¹⁴⁵ Vö. DANTO, Arthur C.: *A közhely színeváltozása*. Enciklopédia Kiadó, Budapest, 1996. 56.

poétikai eljárásait: meg is haladva őt. „A művészet a világban létező dolgok reprezentációs megfelelőit hozza létre, és az ekvivalenciák létrehozásában folytonosan előrehalad”,¹⁴⁶ azaz a műalkotás olyasvalami, ami a reprezentáláson túlnyúlva nyilatkozik meg arról, amit reprezentál.

A művészet utánzáselvű felfogása, mely magában foglalja ezt a kifejezésbeli jelkombinációs mechanizmust, József Attila és Juhász Gyula viszonyára ugyancsak vonatkoztatható. Kellően ismert tény, hogy József Attila mind témáiban, mind költői eszközhasználatában és nyelvfelfogásában sokat merített mesterétől (erről lásd bővebben Lengyel András és Péter László könyveit). Alkotói tevékenységét nem érdemes minden áron korszakok szerint tárgyalni. Szegedy-Maszák Mihály ezt alátámasztandóan sugallja, hogy az *Eszméletben* nyilvánvalóan akadnak avantgárd vonások és az 1936 októberében keletkezett *Az a szép, régi asszony* gond nélkül olvasható Juhász Gyula vagy Tóth Árpád műveinek szellemében.¹⁴⁷ A Danto-i értelemben vett többszintűség markánsan kifejeződik József Attila műveiben: a szövegek a szűken vett tartalom prezentálása mellett, illetőleg ezen túl mondanak el valamit.

Bori Imre emeli ki József Attila fiatal éveiről szólván, hogy a költő mecénásai és példaképei elementáris hatást gyakoroltak a formálódó, fiatal költőre. Juhász Gyula jelentőségéről így fogalmaz: „A magános Juhász Gyula a fiatal költő verseiben a maga eszméire ismert, a fiatal az idősebb költőben a maga szellemi állapotára. Itt kell keresnünk a hatások titkát. Juhász Gyula polgári költő volt. Költészetének, egyéniségének jellege azonban nem egyértelmű. Polgárnak proletár volt, proletárnak túlságosan „úr”, tanár, aki széles műveltségével messze kimagaslott kispolgári környezetéből, és csupán eszmei rokonszenv vezethette a munkásság közé. A fiatal költő proletársorsból akart feltörni és meghódítani azt a társadalmi szintet, amin Juhász Gyula is állt, mert ez látszott legkönnyebben meghódíthatónak életmódban is dúsabb anyagi alapok

¹⁴⁶ DANTO, Arthur C.: *Hogyan semmizte ki a filozófia a művészetet?* Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1997. 76.

¹⁴⁷ Lásd SZEGEDY-MASZÁK Mihály: A szerző önazonossága József Attila életművében. In: Prágai T. (szerk.) „Mint gondolatjel, vízszintes a tested”: *Tanulmányok József Attiláról*. Kortárs Kiadó, Budapest, 2005, 171-198.

nélkül is, s végső fokon a szellemi proletár, mint amilyen Juhász Gyula is volt, a forradalmak után már-már a proletárosztály felső rétegeivel egyenlíthetődött ki”.¹⁴⁸

A különböző társadalmi csoportok életének átélése azonban más okból volt problematikus József Attilának, és más okból nem Juhász Gyulának. Juhász Gyula ugyanis – miként Bori Imre illusztrálja – tulajdonképpen polgári költő volt, és „eszmei” rokonszenv ébredt benne a parasztság iránt, amely réteget helyzetképeivel ábrázolt. Valódi érzelmeket táplálhatott irántuk, elszigetelődve a többi rétegtől és képtelenné válik arra, hogy más mondanivalót is közöljön versei által. József Attila ezzel szemben – noha igazán mélyen benne gyökerezett a szolidaritás és megértés – nem tudott tartalmas kapcsolatot kialakítani se a paraszti társadalommal, se az értelmiségi közeggel. Korai verseiben található metaforáinak ereje (főleg a makói évek hatására) a természetközelség, a falu, a vidék tapasztalatának kiaknázásában rejlik. A költői szubjektum megalkotottsága nem egy kitüntetett szociális séma, életviteli alulrangsorolódás reprodukciójaként jelenik meg nála, hanem a közösséghez köthető szimpátia és odafordulás komplexebb érvényű megmutatkozásában.

Juhász Gyula legfőbb vonzóerejét leginkább abban kell keresni, hogy milyen befolyást gyakorolt a versbeli alany megnyilatkozásaira. Az ’én’ mint egy önmagába zárt szerep, amely hiánymotívumokból és veszteségtörmelékekből táplálkozik, nemcsak József Attila privát élménye lesz, hanem a létrejövő közösségé is. A Juhász Gyulának ajánlott szonettfüzérben, *A Kozmosz énekében*¹⁴⁹ ezt a hiány- és veszteség-énnek nevezhető lírai szubjektumot érzékelhetjük. A költemény elkülönített individuumszemléletétől a bolygók és a világ összetett univerzumáig jut el, melynek minden egyes ember szerves alkotórésze lesz.

„Semmi”-ként aposztrofálja Lengyel András az általam hiány- és veszteség-énként körülírható szituáltságot, jelezve, hogy a „József Attila

¹⁴⁸ BORI Imre: *József Attila költészete*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2005, 72.

¹⁴⁹ JAÖV I. 198.

verseiben megjelenő semmi-képzet alapvetően kozmológiai természetű”.¹⁵⁰ A szellem töretlen kibontakozásának fontos állomása, hogy őseinket, gyökereinket felkutassuk, tudjunk róluk, ismerhessük eredetünket. A családi és társadalmi szempontból is egyaránt bizonytalan helyzetű József Attilának komoly gátat jelentett az apa hiánya, a részleges gyökértelenség. Ahogyan egy szociológiailag rendezetlen státusú embernek se apja, se anyja, se Istene se hazája nincs (mint a *Tiszta szívvel*¹⁵¹ című költeményéből kiviláglik), a beszédalanynak sincsenek biztos fogódzói, gyökeret eresztetni képtelen, űrt érez maga körül. A környező világban nem leli a kiutat, reményt még a jövőbe vetve sem lát. E belső törések nyomán *A Kozmosz énekében* a poétikai hatásfunkciók új formaelemeket hoznak létre, a közösségi trauma általános létélményből fakadó lesz, a „semmi” fogalma pedig szűkössé válónak kezd látszani.

Lengyel András az érzéki „semmi”-t űrszerűnek nevezi, amelyben mindig mozog valamilyen anyag, entitás. Az űr mint modell sok szöveghelyen nem egyértelműen kozmikus leírás, hanem a támpontok és kapaszkodók nélküliség ontológiai képlete, a lírai szubjektum hiány- vagy veszteség-énjének kiterjedése. „A „semmi”-képzet alapszerkezete így triadikus: az űr, a lélek és az absztrakt „semmi” viszonylataiból épül fel.”¹⁵² A korélmény, egységes létélmény számos átélője hasonló távlatokba kapaszkodott, s miként helyesen megállapíttatik: „ebben a beállításban az egyedi lélek fölértékelődik, itt a kicsinek ugyanaz az értéke, mint a nagy egésznek: „Az apró bolygó éppen annyit ér/ kicsiny körében, mint a Végtelen Fény,/ Az Őslélek mérhetetlen végtelenjében.”¹⁵³

A paronomázia jelenségét hangsúlyozó interpretációs javaslatokat követve¹⁵⁴, egy másféle természetű jelentésadás fedezhető fel, újabb fajta értelmezési horizont nyitható meg. Annak meglátásában, hogy a fény

¹⁵⁰ LENGYEL András: József Attila „semmi”-képzetéről. *Tiszatáj* 1997, 12. 76-84.

¹⁵¹ JAÖV I. 386.

¹⁵² LENGYEL András: *i m.* 77.

¹⁵³ Uo.78.

¹⁵⁴ Ehhez ODORICS Ferenc: *Az Eszmélet újraolvasása. =Újraolvasó. Tanulmányok József Attiláról.* (szerk. KABDEBÓ Lóránt, KULCSÁR SZABÓ Ernő, KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, MENYHÉRT Anna). Anonymus Kiadó, Budapest. 2001, 175.

voltaképpen a paronomázikus 'én'-alakjában tűnik fel, ott az aprócska, szociológiailag betagolatlan, apa nélkül felnőtt, éhező értelmiségi ugyanannyit ér a maga kicsiny körében, mint a végtelen én (az őslélek) a maga mérhetetlen űrjében, végtelenjében. A kört értsük ezúttal ördögi cirkularitásnak, traumának, tehát a bezártság jelképének, ami arra utal, hogy a lírai én beszorított a fájdalom, a kín ama börtönébe, amely egyúttal a korszak emberének állandó létélményeként számított ismerősnek.

Nem véletlen, hogy a kozmoszról szóló versciklust Juhász Gyulának ajánlotta a költő. József Attila szubjektum-konstruálásában jelentős szerepet játszott elődjének munkássága. A személyiség széttöredezésének problémaköréhez legegyszerűbben a már hangsúlyozott hiány- és veszteség terminusaival lehetne közelíteni. Az életrajzi adatokból bőven leszármaztatható, hogy a fiatalon átélt apa- és anyanélkülözések a grammatikai beszélő veszteség-énjének metaforikus tapasztalatává válnak, kiegészítve a szerelmi, a szexuális és a művészi traumákból táplálkozó 'hiány-én' önfeltárulkozását. Műveinek visszatérő motívuma az otthon, a rend eltűnése és a szabadság óhajta, szinte minden strófában, versmondásban megbújik a tárgy és okozat nélküli büntudat ténye, a büntelen bűnösség kudarcmintája. Abban, hogy a tényleges életrajzi körülmények adnak módot a hiány-én versbeli felépítésére, egy általános társadalmi tapasztalat mutatkozik meg valójában. A hiányfeltárlás nem pusztán József Attila saját tapasztalataként érdekes, hanem mint azé a környezeté, amelybe beleszületett, amelyben felnőtt, és amelynek közösségéhez tartozott. Ennek a költő a traumák szabdalta szférának a láttatójává és szószólójává vált. A közösségi hiány-én többek között a halál vonatkozásaiban egyesült az egyéni hiány-énnel.

Juhász Gyula ugyanazzal az értékvesztéssel konfrontálódott, mint József Attila, és a lefokozottság élménytömbjéből következő melankólia rányomta bélyegét a szegedi „remete” önszembesítő költészetére is. A két alkotó létfelfogása itt ér össze, abban, amit írásaik révén bontakoztattak ki. A versszubjektumok hiány-énje a közösségen keresztülszűrve fogalmazódott meg:

„A gyász mint az emlékezet adekvát módja – idézi Paul Ricoeur-t Gyáni Gábor – elsősorban talán nem is az egyéni emlékezésben, hanem a kollektív emlékezetben nyeri el a maga teljes értelmét, hiszen ez utóbbiban több a lehetőség az elvesztett tárgyba fektetett libidó felszabadítására, és máshová történő telepítésére”.¹⁵⁵ Vagyis a szociális betagozottság segítségével az egyénnek könnyebben át lehet lépnie a tárgyvesztéssel járó melankólián, s könnyebben el lehet jutnia az elvesztett tárgyra irányuló libidó felszabadításához, áttelepítéséhez. A veszteség tehát valamilyen külső tárgy elvesztésére összpontosul, ezzel szemben a hiány mentális fogalommá alakul, ami a lírai alany konstruálásában döntően nagy szerephez jutott. Juhász Gyula szerepére József Attila költészetében még a V.fejezetben kitérek.

¹⁵⁵ GYÁNI Gábor: *i. m.* 6.

IV. 2. Közösségi-kulturális kontextusok

Az előző fejezetben már szóltam Juhász Gyula kapcsán az egyéni trauma közösségivé válásáról, de ebben a fejezetben fejtem ki bővebben, mire vonatkozik a közösségi én terminus, valamint hogyan lesz a lírai én egyéni traumatizáltságából közösségi trauma. Eddig számba vettem az egyéni traumatizáltság és a versszubjektum széttöredezettségének pszichés vonatkozásokat, de ebben a fejezetben a közösségi-kulturális trauma jelentésmezejét is kitágítani szándékozom. Sorra veszem a trauma „történetiségével” foglalkozó kutatók nézeteit, mint például Paul Ricoeur, LaCapra vagy Erős Ferenc elgondolásai.

Azt mondtuk, hogy a történelmi trauma feltétele, hogy az egyének számára külön-külön is tapasztalatot jelentsen, ugyanakkor az egyének mint csoport is részesülhessenek benne. Caruth szavait József Attila verseihez kapcsolva azt mondhatjuk, hogy a versek a „személyiség elhalványulásának folyamatáról adnak leírást, s eközben a név narratológiai funkciójának megváltozását írja le. A trauma hozzáférhetetlenségéből adódóan referencialitását úgy veszti el, hogy esetünkben nem a költőre mint személyre korlátozódik, hanem – tudat alatt – arra a közösségre is, amelyben él.”¹⁵⁶

Muhel Gábor nemrégiben megjelent tanulmánya szerint József Attila kései verseiben tetten érhető az egyéni hiány. Ez a hiány egyrészt biográfiai tényekből fakad, amelyre előző fejezetünkben már utaltunk is, és amely olyan versszervező erővé vált, amely a lírai ént képes volt eltérő formákban, ugyanakkor a hiány kontextusában egységesen kezelni.

Muhel szerint ennek a hiánynak „univerzális mértekre táguulása, mely léthelyzet azonban arra a civilizációs kórtünetre is rámutat, ami a XX. század

¹⁵⁶ Vö. CARUTH, Cathy: *i. m.* 6-7.

első harmadára a keresztény kultúrkör egészének alaphangulatává vált.”¹⁵⁷ De hogyan válik tehát az egyén tragédiája és azok a megpróbáltatásai, amelyekről az irodalomtörténész tollából monográfiák születtek, a nyelv segítségével teremtő erővé, ezáltal pedig a művészi koncepció eszközévé?

Induljunk ki a már sokszor referált lírai alany hiány –és veszteségénjeiből! Az életrajz alapján ismertettünk már olyan személyes traumatikus élményeket, mint a Mama elvesztése, mely során a költő veszteség énje, ezáltal a versekben szereplő lírai alany domborodhatott ki, valamint olyan hiány-énre vonatkozó traumákat, mint az apja családból való kiszakadása vagy a szerelmi-szexuális megpróbáltatásai indukálhattak. A költő formálódó hiány-énjéhez tartozik még verseinek el nem ismertsége a költőtársak által. A biográfiából adódó veszteség- és hiány-ének beférkőzését verseibe a *Nem én kiáltok kötet énkonstrukciói* című alfejezetben ismertettem, jórészt „születésnap” verseinek, valamint egy-egy korai versének (Nem én kiáltok, Erőének, Éjjel) elemzésével.

Az idézett tanulmányban (Muhel¹⁵⁸) a hiány – társhiány – istenhiány terminusokat veszi alapul és a hiányból, mely értelmezésében nem a személyes életben bekövetkezett társ-hiányra, társtalanságra utal, hanem a „hanem egyben rámutat a keresztény kultúrkör istenalakú hiányérzetének ontológiai pozíciójára”. Muhel érvelését csak részben fogadom el. Nyilvánvaló, hogy a költő társ-és istenhiányát hűen tükrözik erről szóló versei, és a lírai énteremtés fontos motívuma is lesz mindkettő. A versekben megjelenő énkonstrukciók által a közösségnek is jellemzője lesz az elmagányosodás és társhiány, azonban nem szűkíteném ezt le kizárólag a partner –és istenhiányra. József Attila korán kialakult, már korai verseiben megfigyelhető jellegzetes formanyelvével képes

¹⁵⁷ MUHEL Gábor: „Kétes létben a bizonyosság” In: <http://kuk.btk.ppke.hu/en/node/1695> (letöltés dátuma: 2013. április 11.)

¹⁵⁸ MUHEL Gábor: „Kétes létben a bizonyosság” In: <http://kuk.btk.ppke.hu/en/node/1695> (letöltés dátuma: 2013. április 11.)

arra, hogy megteremtse a versszubjektum általános hiány-és veszteségérzetéből fakadó magányosságot, ezzel egyidőben azt a közösség magáévá tegye.

A vershős konstituálódása különlegesnek tekinthető, különösen akkor, ha tényleg elfogadjuk, hogy a költeményeiben azt játssza, ő csakis az, amit éppen ír, a *Szabad ötletek jegyzékének* pontosabb szavaival: „a verseim nem én vagyok: az vagyok én, amit itt írok”.¹⁵⁹ Ez lesz az alapja a hiány-énnek. Ám a pszichés trauma nem kizárólag az egyént érinti, hanem azt a környezetet is, amelyben él, és amelyre hatással bír, illetve amely hatással van őrá. A szereplőket társas kapcsolatok, bonyolult viszonyrendszerek kapcsolják össze.¹⁶⁰ Egy csoport vagy társadalom, amely az őt alkotó egyének összességéből teremődik, az egyének által külön-külön meg egyszerre is szenvedhet el traumákat. A pszichés trauma elválaszthatatlan attól a szociális kontextustól, amelyben tünetei értelmet nyernek, térben és időben tovagyűrűznek a csoport egyes tagjai és a társulás egésze felé.¹⁶¹

A kérdés az lesz mármost, miként lehetne az egyéni/közösségi/kulturális traumák fogalmi apparátusát összhangba hozni egymással. Miután az én-reprezentációjával szorosan együtt jár a társadalmi reprezentáció, s az én sem határolható el attól a közegtől, amelyben él, sőt a lírai alany sem különíthető el attól a kontextustól, amelyből született, szükséges a társadalmi-történeti összefüggések integrálása is. A versbeli én nemcsak a költő alteregójaként definiálódhat újra, hanem a költő által hordozott veszteség és hiányemlékekből épülhet fel egy olyan 'hiány- és veszteség-én', amely kibővülve a társadalom által kínált közösségi tapasztalatokkal, újfajta szituáltságot indukál. Ez nem a romantikából ismert kettőzött énkonstrukció vagy énosztottság, amelynek során az én önmagától eltávolodik, hanem a versnyelv révén rétegződő alanyiság implicit interakciója a közösséggel, mely egy kölcsönös beállítódási folyamat

¹⁵⁹ JÓZSEF Attila: *Szabad-ötletek jegyzéke*. Közzéteszi, jegyz.: STOLL Béla. Jav. kiad. Budapest, Atlantisz Kiadó, 1997, 30.

¹⁶⁰ Vö. ERŐS Ferenc: *Trauma és történelem*. Józsefvárosi Műhely, Budapest, 2007, 16.

¹⁶¹ Vö. Uo. 16.

egymásra hatásaként a lírai beszédsemély helyzetének elbizonytalanításaként jelentkezik.

Bár az ismert életrajzi adatokból úgy tűnhet, az átélt traumasorozatok befolyásolták a költőt, ez csak annyiban igaz, hogy eme tapasztalatokon keresztül átszűrődött érzések hatással voltak a versekben megképződött szubjektumokra is. Az individualitás határai így törlődtek oly módon, hogy a versbeli énformák alkalmassá váltak a közösségi tapasztalatok generálására. A szubjektum centrális pozíciója megbillent ugyan, viszont a rajta kívül álló te (ő, másik) a versvilág énjének kiterjesztésévé léphetett elő. A mediátorként, partnerként történő megjelenés kommunikációelméleti szempontból több mindent felvet. A feladóként, közvetítőként való közreműködés azt feltételezi, olyasféle mondanivalónk van a társak (itt: közösség) számára, amiről úgy hisszük, hogy a mondanivaló releváns és fontos az érintettek számára éppen annyira, mint nekünk. Tehát az én sérülékenysége nemcsak egy védtelen személy gyötrelmeinek csoportosulása, fájdalmainak összegződése lesz, amelyet soha senki nem képes maradéktalanul közvetíteni, hanem egy olyan traumanyaláb leírása, amelyről feltételezhető, hogy a vonatkoztatási csoport számára szintén jelentőségteljes.

A már említett kölcsönös beállítódás és reagálás folyamata erre irányult, nevezetesen itt nem az én zártsága a meghatározó, és az én nem átjárhatatlanságában tűnik fel, hanem egymásra ható kapcsolatban a nem-énnel, a másokkal. A költői én hiány- és veszteségtapasztalata így nemcsak privát illetékességű koncentráció, hanem kiterjesztett tapasztalat is, amely visszahat önmagára és újraszervezi az ént a különböző szövegekben. Kulcsár Szabó Ernő teszi hozzá ehhez, hogy a későmodernség abban alkot többet az avantgárd térnyerésével, hogy felismeri ezt a kölcsönhatást a költő, a lírai én, és a közösség között. A „művészetszemlélet számára csak ennek az avantgárd dekonstrukciónak a hozzájárulásával vált beláthatóvá, hogy a műalkotás olyan

alaki világ, amelynek az alanya maga is konstituálódik”.¹⁶² Érdeemes hangsúlyozni, hogy a versbeszélő helyzete abban lesz más, mint a klasszikus modern megoldások, hogy a lírai szubjektum elveszíti kitüntetett szerepét, szoros kapcsolatot épít ki az őt körülvevő világgal. Bármennyire is ellentmondásosan hangzik, a társtalan magányosságról szóló általános vélekedések ellenére József Attilát (és részben Juhász Gyulát is) mégis közösségi identitású költőknek lehet tekinteni, akik műveiket a mások felé odafordulás felelősségének függvényében konstruálták meg.

Lengyel András *József Attila „semmi”-képzetéről* címmel megjelent tanulmányában eredményeit a következőképpen foglalta össze:

„Az absztrakt „semmi” József Attila kései költészetének versszervező mozzanatává vált. Három ponton, úgy hiszem, sikerült is némi eredményt elérni.

1. Egyértelművé vált, hogy e folyamatban Kosztolányi Dezső költészetének – s alighanem személyes szuggesztíójának is – lényeges szerepe volt. Kosztolányi fordította József Attila figyelmét az „ürességbe való betekintés” költői lehetőségei felé.

2. Sikerült azt is jelezni, hogy ez a „semmit” is megalkotó gondolkodástörténeti beállítódás, amelyet – legalábbis kifejlett formájában – mint nihilizmust szokás megjelölni, a gondolkodástörténet egyik fontos vonulata (Demokritosztól Martin Heideggerig), a modernitásnak pedig – Heidegger szavaival – egyenesen „alaptörténete.”

3. A „semmi”-motívum kibontakozásának fázisait leírva kirajzolódott az a folyamat is, amely az üresség-érzés metaforikus kifejezésétől, az absztrakt „semmi” versbéli megjelenésén át, az „üres” tudat nyelvi – költői – eszközökkel való „feltöltéséig” ível. Tanulmányom azonban, sajnos, a maga szerteágazó problematikájában mozogva nem tudta eléggé elhatárolni az értelmezést lehetővé tevő gondolkodástörténeti kontextust és a József Attilát érő közvetlen inspirációkat („hatásokat”).”¹⁶³

¹⁶² KULCSÁR SZABÓ Ernő: A kettévált modernség nyomában. In: Kabdebó L. - Kulcsár Szabó E. (szerk.) „De nem felelnek, úgy felelnek...” *A magyar líra a húszas-harmincas évek fordulóján*. Pécs, 1992, 21-52.

¹⁶³ LENGYEL András: József Attila „semmi”-képzetéről. *Tiszatáj* 1997/12. 76-84.

Lengyel András véleménye szerint a konkrét motivációk megnevezésére kell törekedni, mivel követhető mintázatokként és mechanizmusokként vagy az intertextualitás játéka okán alakították közvetlenül József Attila költészetét.¹⁶⁴ Az érvek felsorolása után ki lehet mondani, hogy a szerző költeményeiben megjelenő „semmi”-képzet alapvetően kozmológiai természetű.¹⁶⁵ Hadd emlékeztessenek itt Örkény István örökbecsű szentenciájára, semmi-képzetére az egypercesekből: „Mindnyájan a semmiből jövünk, és visszamegyünk a nagy bűdös semmibe”.

A szellemi állapot stabilitásának biztosítéka, hogy gyökereinkkel tisztában legyünk, őseinkről ismereteket szerezzünk, eredethistóriánk ne vesszen homályba. A családi és társadalmi szempontból is megtépázott, csonka familiából érkező költő egészséges identifikálásnak súlyos gátja a hiányok kulminációja, a származástörténeti kezdetekre hagyatkozás csődbemenetele.

József Attila korai kozmosz iránti érdeklődéséről és űrképzetéről Tamás Attila és Szőke György egyaránt értekezett. E szonettkoszorúban a tizenkettedik rész így indul: *„Ha bolygók és világok mind kihűlnek, / Minden atóm az Ősbe visszahull, / Minden lélek az Úrba szabadul / [...] Minden világ a Mérhetetlen része, / Az Isten is a Lelkek Egy-Egésze.”*

Ez a kép, s a benne megjelenő fölfogás, mint arra már Tamás Attila fölhívta a figyelmet, „a nem egészen másfél évtizeddel később a Siesta Szanatórium betegágyán megfogalmazott *Költőnk és Korának* a soraiban [...] már egyezések és eltérések megdöbbenő változatává lényegül át [...]: *„Űr a lelkem. Az anyához, / a nagy űrhöz szállna, fönn.”*

Tamás Attilát azonban – tanulmánya céljához igazodva – elsősorban az érdekelte: „Mi változott?” Erre próbált feleletet adni, megjelölve a legfőbb változást: az „istenség helyét [...] – a mű bensőbb: képi és gondolati tényezőiben

¹⁶⁴ Vö. Uo. 77.

¹⁶⁵ Vö. Uo. 76-77.

– az *üresség*, a hiány, a semmi foglalta el.”¹⁶⁶ A metafizikai abszolútumnak ez a visszájára („negatívba”?) váltása tagadhatatlan, szempontunkból azonban ennél most fontosabb az, ami *A Kozmosz énekében* és a kései „semmi”-képzetben azonos, ami tehát – igaz, olykor csupán látens formában – mint gondolati folytonosság írható le. Így mindenekelőtt az a – látszólagos trivialitás, hogy itt is, ott is József Attila az elképzelhető legtágabb kontinuumra, a kozmoszra támaszkodott.¹⁶⁷

¹⁶⁶ TAMÁS Attila: Az „Úr”-tól az „Űr”-ig. Átalakulások József Attila világlátásában. In: *A Dunánál*. Szerk. Tasi József. Tanulmányok József Attiláról. Budapest, 1995, 77.

¹⁶⁷ Vö. LENGYEL András: József Attila „semmi”-képzetéről. *Tiszatáj* 1997/12. 78.

V. Túl a freudi megközelítésen: a költői szubjektum mint a traumatizált közösség megtestesítője

V. 1. Trauma-elvek, csoportelméletek

Az előző fejezetben ismertetett fogalmi bázis merítési alapját és elemeit használva, az egyéni trauma alapjellemzőivel bíró versbeli én(ek)e)t integrálni lehet egy tágabb kontextusú értelmezésbe. A személyiségértékek kiteljesíthetlenségére reflektálni kényszerülő hiányon és veszteségeken alapuló vox humana a közösségi hang olyan megszólaltatójává lesz, amelyben ugyanúgy felbukkanhatnak a hiány- és veszteségmótvumok.

A történelem és a kultúra találkozása a traumával, fogalmi kategóriáinak felhasználása az egyéni trauma magyarázatában (például a veszteség és a hiány elhatárolása) megfelelő fundamentumot biztosíthat ahhoz, hogy József Attila szövegeit ebből a szempontból tekintsük át. Caruth traumaszemléletével és a történelmi trauma fogalmát használó LaCapra-i értelmezéssel számolva lépünk tovább ebbe az irányba.

Az egyéni trauma mellett a 20. század népi történelmeinek, katalizmusainak megtörténte óta egyre többen helyezik előtérbe a történelmi trauma fogalmát. Természetesen e terminus szoros tapadásban áll az egyéni traumával, voltaképpen elválaszthatatlan tőle, hiszen a pszichoanalitikai szakirodalomban bevezetett frazeológiát árnyalják és egészítik ki általa.

Nem nehéz belátni, hogy amíg az emlékezés mindig egyéni élmény, addig az emlékezet kollektív.¹⁶⁸ Ricoeur vagy LaCapra arra törekedtek (persze más-más módokon), hogy az emlékezést és az emlékezetet, valamint az egyéni és a közösségi traumát összhangba hozza. „Hogyan transzponálható vajon az egyén életéhez tartozó lelki jelenséget leíró fogalomkészlet a kollektív emlékezet szintjére?” – tette föl a kérdést Gyáni Gábor.¹⁶⁹ Válaszait megvizsgálva, bizonyos elméletek azonosságait igyekszem rögzíteni, és fogalmi kategóriáikat használok

¹⁶⁸ Vö. GYÁNI Gábor: *i. m.* 6.

¹⁶⁹ Uo. 6.

fel az értelmezéshez, a történelmi trauma, valamint a kollektív emlékezet szerepét tüzetesebben vizsgálva József Attila én-konstrukciós kísérleteiben.

Paul Ricoeur az egyén és a közösség gyászfolyamatában egyaránt kifejezőnek tartja a temetési szertartásokat, amelyek nemcsak az egyén fájdalmának kifejezői, hanem a kollektív osztozás reprezentálói. E ponton emlékeztetnék a gyermekkori sérelem azon időintervallumára, mikor a családját elhagyó apa távozását (tárgy vagy személyvesztést) nem volt képes feldolgozni a család, mivel az elvesztés „élménye” nem folytatódhatott a gyászmunkában, nem haladhatott az elfogadás¹⁷⁰ felé vezető úton. Ilyen értelemben sem az egyén(ek), József Attila és szerettei, sem a közösség nem nyilváníthatta ki és vezethette le fájdalmát, s az egyéni traumáról szólván említeni szükséges a melankólia és a gyász viszonyát. Ezek olyan szekvenciális folyamatok, mikor is a veszteség-mechanizmusban először a melankólia jelenik meg, majd a tudatosodás folyamatával együtt a gyász lép színre. Ha rögzül a melankólia, akkor patológus kapcsolat alakul ki az egyén és tárgy között. Ez a melankóliától a gyászig tartó átmenet a közösség működésében ugyancsak megfigyelhető. „A gyásznál az ént átható gyászmunka maradéktalanul magyarázza a gátlást és az érdektelenséget.”¹⁷¹ – foglal állást a *Gyász és melankólia* világos okfejtésében Sigmund Freud.

„A gyász mint az emlékezet adekvát módja – idézi Paul Ricoeur-t Gyáni Gábor – elsősorban talán nem is az egyéni emlékezésben, hanem a kollektív emlékezetben nyeri el a maga teljes értelmét, hiszen ez utóbbiban több a lehetőség az elvesztett tárgyba fektetett libidó felszabadítására, és máshová történő telepítésére”.¹⁷² Vagyis a közösség segítségével az egyénnek könnyebben át lehet lépnie a tárgyvesztéssel (s e ponton elvesztett személyre is kiterjesztendőnek tekintem a fogalmat) járó melankólián, s könnyebben el lehet jutnia az elvesztett tárgyba fektetett libidó felszabadításához, áttelepítéséhez. Ha a

¹⁷⁰ Vö. POLCZ Alaine: *A halál iskolája*. Magvető Kiadó, Budapest, 1989, 281-286.

¹⁷¹ FREUD, Sigmund: *Gyász és melankólia*. Ford. Berényi Gábor. Magyarul: In: Erős Ferenc (szerk.): *Ösztönök és ösztönsorsok. Metapszichológiai írások*. Filum Könyvkiadó, Budapest, 1997, 133.

¹⁷² GYÁNI Gábor: *i. m.* 6.

melankóliától nem vezet út a gyász felé, a közösségi segítség sem áll az egyén rendelkezésére, úgy a melankólia tovább erősödik, traumaélménnyé, teherre halmozódik.

A *Szabad ötletek jegyzékében* fellelhető sor és az elméleti tárgyú megállapítások között kísérteties hasonlóságot lehet érezni: „a bajok lerakódnak az emberben, mint a csontokban a mész”,¹⁷³ a szabad asszociációs technikájú (vagy ezt csak mímelő) írásfolyamatban papírra vetett „bajok lerakódása” a fel nem dolgozott traumák sokasodására utal.

LaCapra a strukturális és történelmi traumát megkülönbözteti. Strukturális traumát minden egyén, és társadalom átél valamilyen módon, az egyén például akkor, amikor elszakad az édesanyjától. József Attiláékat elhagyta az apa, az édesanya súlyos beteg lett, halálának lehetőségével számolniuk kellett a gyermekeknek.

Az öcsödi lelencségben töltött gyermekévek alatt József Attila fiatalabb néniének, Etusnak gyámolítására szorult, mivel őt ugyanabba a faluba adták ki nevelőszülőknek. Etus gondoskodó, öccséért felelősséget érző, életkorához képest érettebb gondolkodású korafelnőtté ért. Több forrás beszámol arról, hogy öcsödi éveik alatt a egyszer megjelenő, majd ismét eltűnő mama hollétéről, betegségéről, esetleg bekövetkezett haláláról mit sem tudtak a gyerekek. Levélváltás nélkül, hirtelen meglátogatta őket, s ekkor közösen úgy érezhették, anyjuk föltámadt a sírból. Majd mikor újból eltűnt, ismét megkönnyezték.

„Az anyja után vágyódó kisfiúban ekkor ingott meg a női nem iránt érzett ösbizalom – melyet aztán a felnőtt kori szerelmi csalódások tovább romboltak. A halottnak hitt anya váratlan megjelenése és újbóli eltűnése mintegy korai ízelítőt adott József Attila számára a Mama végső elvesztésének traumájából – de abból is, hogyan lehet illuzórikusan eltemetni és feltámasztani valakit, a képzelet és a szómágia segítségével. József Attila Mama-versei a pszichoanalízis

¹⁷³ JÓZSEF Attila: *Szabad-ötletek jegyzéke*. Közzéteszi, jegyz.: STOLL Béla. Jav. kiad. Budapest, Atlantisz Kiadó, 1997, 30.

technikájával elevenné tett, újraélt gyermekkori emlékek intenzitásától kapták indulati energiájukat”.¹⁷⁴

A strukturális traumával szemben a történelmi már specifikus, nem mindenki éli át. Reprezentációjában alapvető fontosságú az áldozat, az elkövetők és a kívülállók megkülönböztetése.¹⁷⁵ LaCapra szerint a trauma feldolgozásában nagyon lényeges, hogy a tárgyról való leválás ne torzítsa el a múltat, például ne banalizálja a veszteségeket. Ez a feldolgozás azért is nehézkes, mert a becsben tartott tárgyhoz (személyhez) bizalom és szeretet fűződik, s a gyászolónak éppen azt kellene feladnia, ami hozzá kapcsolja őt. Éppen ezért egyetérthetünk azzal, hogy az ismétlési kényszer és az átdolgozás (vagyis a gyász) nem két külön kategória, hanem egymásra ható folyamatokként kell rájuk tekintenünk. Tehát félrevezető lehet, ha a veszteség fogalmát összemossuk a hiánnyal. Az elmélet szerint viszont hasonlóképp cselekednek azok, akik a hiányt narrativizálják. Hiszen azonosítják a hiányt a veszteséggel, s eseményként jelenik meg, vagy ebből válik levezethetővé veszteségük. Álljon itt két példa a veszteség hiánnyal való összevetésére a *Szabad ötletek jegyzékéből*: „aztán az egész elveszett”,¹⁷⁶ „sajnálom őt elveszíteni”.¹⁷⁷

A hiány fő jellemzője, hogy nem lehet elveszíteni, hiszen sohasem birtokoltuk. Amikor a hiány veszteséggé változik, a személyiség szorongása tárgyra lel, ezzel megteremti annak reményét, hogy a szorongás megszüntethető vagy legyőzhető lesz. Ezzel szemben a hiánnyal együtt járó szorongást soha nem lehet teljesen megszüntetni vagy legyőzni, együtt kell élni vele, s ez nehezen kontrollálható. A szorongás csillapításának legfőbb módja, ha megnevezzük azt a sajátos vagy specifikus dolgot, amely a félelem forrása lehet, s ezáltal megszüntetjük vagy uraljuk a félelmet. A hiány hiányként, nem pedig

¹⁷⁴ VALACHI Anna: „Költő szerelme szalmaláng”. József Attila és a nők. *Eső*, 2003/4, 116-122.

¹⁷⁵ Vö. LACAPRA, Dominick: *Writing History, Writing Trauma*. Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2001, 17-29.

¹⁷⁶ JÓZSEF Attila: *Szabad-ötletek jegyzéke*. Közzéteszi, jegyz.: STOLL Béla. Jav. kiad. Budapest, Atlantisz Kiadó, 1997, 29.

¹⁷⁷ Uo.34.

veszteségként vagy valaminek az elvesztéseként felfogott interpretációja számos lehetőséget nyit meg. A hiány ebben az értelemben jellemzően ambivalens, egyszerre teremt szorongást, és tesz cselekvőképessé, adott esetben olyan emberré, aki ontja magából a verseket. József Attila verseinek visszatérő 'hiánymotívumai': az otthon-, a rend-, a szabadság hiánya-vágya, a minden versmondásban megbúvó tárgy- és okozat nélküli büntudat ténye, valamint a büntelen bűnösség élménye, traumája.

LaCapra állításai néhány ponton azonban megkérdőjelezhetők. Ő a hiánnyal ellentétben a veszteséget történelmi szintre helyezi, s meghatározott események következményének tartja. Azt feltételezi, hogy néhány veszteség traumatikus, mások nem, míg a trauma hatása is különböző lehet. Később nézeteit pontosította és bevezette a történelmi veszteség fogalmát.¹⁷⁸ Szerinte a történelmi veszteségek részben kompenzálhatók, átdolgozhatók, és valamilyen mértékig orvosolhatók, a hiánnyal és a szorongással viszont csak megtanulni lehet együtt élni, nem lehet őket veszteséggé alakítani, mert nincs bennük olyan tárgy, amely elveszett. A veszteséget tehát valami külső tárgy elvesztésével példázta, a hiányt pedig mentális fogalommá alakította. A történelmi veszteségeket így nem is lehet azonosítani a hiánnyal, de mindig azonosítani kell és megnevezni ahhoz (név fontossága), hogy az egyéni vagy társadalmi gyász folyamattá válhasson. Ha a gyász hiánnyá válik, és a hiány összeolvad a veszteséggel, akkor a gyász lehetetlenné, végtelenné válik, és melankóliába csap át.

A gyász folyamata lehetővé teszi a kritikus ítéletalkotást a múltról és a szociális visszailleszkedést a polgári életbe, ennek felelősségével és normáival. Előfordulhat azonban, hogy valakit annyira „megszállt a múltja”, és folyamatosan él a kényszeres ismétlés „acting-out”-jával, hogy képtelen lesz az erkölcsileg felelősségteljes viselkedésre.

Gyáni Gábor idézi Jörn Rüsent, aki szerint a trauma feldolgozásának jó módja a retraumatizálás, vagyis a freudi értelemben vett gyázmunka, afféle

¹⁷⁸ Vö. LACAPRA, Dominick: *i. m.* 97-108.

másodlagos traumatizálás. Mint írja: „Egy újfajta történelmi narrációra gondolok, amelyben az elbeszélte traumatikus események nyomot hagynak a történészek értelmező munkáját irányító jelentésmintákon is. [...] A történetek interpretálásával való történelmi értelemadás alapelveinek szintjén az értelmetlenségnek az értelem alkotóelemeivé kell válnia”.¹⁷⁹

Kifejti továbbá, hogy a traumát jobb esetben felváltja a gyászmunka és az átdolgozás, amely első lépés a túljutáshoz és a személyiség megmaradásához. Ha azonban ez átmegy melankóliába és ismétlési kényszerbe, nem lesz megfelelő a feldolgozás, az érintett benne ragad a traumában és – esetünkben egy költő – újra és újra leírja ugyanazt, ám soha nem bírja kiírni magából. E ponton térnék vissza és emlékeztetnék a szerelmes versek címzettjeinek többször is visszaköszönő meggyőződéseire, melyek szerint a költő nőideál vagy szerelem helyett óvó, gondoskodó anyára vágyott. Az öcsödi lelecevekben mindösszesen egyszer megjelenő, majd hirtelen eltűnő anya olyan gyászprocesszust indított el, amely az szülő után vágyódó kisfiúban megingatta a női nem iránt érzett ösbizalmat,¹⁸⁰ így a rüseni értelemben vett traumafeldolgozás sikertelen maradt. Janet traumaelmélete szerint az események emlékei kétféleképpen tárolódhatnak: a narratív (vagy normál, hétköznapi) és a traumatikus emlékezetben. A narratív emlékezet nem csupán pusztán tényekre való emlékezést, hanem társas funkciót is ellát: lehetővé teszi az emlék elbeszélését, másokkal való megosztását, a visszaemlékezés közösségi tevékenység lesz. A traumatikus emlékezetben tárolódó emlékeknek azonban nincsen társas komponense: nem igazodik senkihez, nem szól senkihez – a visszaemlékezés teljesen magányos tevékenység.¹⁸¹ Szépírók esetében a társas funkciót ellátó, Janet-féle ún. narratív emlékezet egy speciális formája a trauma szövegbéli megjelenítése, az implicit vagy explicit utalás, emlékezés. József Attila műveit tekintve mindkettőre találunk precedenst, ugyanis a szövegekben megjelenő traumatikus élmény

¹⁷⁹ GYÁNI Gábor: *i. m.* 6.

¹⁸⁰ Vö. VALACHI Anna: „Költő szerelme szalmaláng”. József Attila és a nők. *Eső*, 2003/4, 116-122.

¹⁸¹ Vö. BÉKÉS Vera: A trauma reprezentációjának változásai Holokauszt-narratívákban. PhD-disszertáció. Kézirat. 2008. In: http://pszichologia.pte.hu/files/tiny_mce/doktori/2009-Bekes%20Vera-tezisek.pdf (2012. október 24.) 14-17.

megjelenésére (bűntudat, önvád) feltűnnek példák rejtett módon kifejezve, illetve a konkrét kinyilatkoztatás szintjén is. Az ellökés, a magára hagyottság, az egyedüllét a *Nagyon fáj*¹⁸² kései memória-alakzataiban mint narratív trauma jelenik meg legnyilvánvalóbban.

A narratív emlékezet leleplezett formájához a *Templom; hulla; rózsza*¹⁸³ című vers néhány gondolati konstrukcióját állíthatjuk bizonyítékként: „*Komoly, komor, magányos, bús templomkert vagyok, / Hol asszonykéz hiányán magasra nőtt a dudva, / A fojtó keserűség, de szűzi illatot / Ont közte sok dus szépség, virág, elrejtve, dugva./ Komoly, komor, magányos, bús templomkert vagyok.[...] / Templom szívem, de senki nem törődik velem.*”

A versszöveg nem határozza meg a költő konkrét személyét, a traumatikus emlékezetben tárolt én- vagy tárgyvesztés emléke bizonyos fajta traumafeldolgozásnak, önmagunkból való kiírásnak fogható fel.

A traumák nem csupán következményeikben, hanem eredetükben is társadalmiak. Ilyenkor a kollektív traumák, az egymást követő események traumatizálják a közösséget. A 20. század története a kollektív traumák sorozatának reprezentációja.¹⁸⁴ Az elszenvedett sérelmek, igazságtalanságok emlékei nemzedékeken keresztül továbbélhetnek a családi emlékezetben. Ezek megteremthetik a maguk egyénre lebontható traumáit, ha a történelem beleszól az egyén életébe. A trauma fogalma József Attila életében metaforikus, nem szó szerint értendő rajta a súlyos testi megrázkódtatás, mint a bántalmazás, a kínzás (bár betegsége miatt türelmetlen, ideges „Mama” gyakran megverte). Ez abban a korszakban szokványos volt, így nem okozhatott traumát. A költő ’veszteség-énjét’ meghatározta azonban, hogy kiskorában magukra hagyta őket az édesapja, édesanyja pedig fiatalon meghalt. Traumatizáltsága azonban olyképpen metaforikus, hogy a pszichológiából kölcsönzött fogalom történeti keretbe helyezve nyer új értelmet. Bár a traumát sosem csupán az individuum szenvedie el, nyers, brutális, szó szerinti valóságában mindig őt éri; kollektívvá azáltal

¹⁸² JAÖV II. 366.

¹⁸³ JAÖV I. 160.

¹⁸⁴ Erről ERŐS Ferenc: *Trauma és történelem*. József Attila Műhely, Budapest, 2007, 17.

válhat, hogy egyéni trauma együttes élménnyé összefonódva, és oly gyakran a külvilág értetlenségével vagy ellenségességével találkozva, súlyos többlet-teherként rakódik rá az érintettre.¹⁸⁵

Volkan csoportelmélete adja meg a keretet, amelyben a közösséget, a külvilágot is az egyénhez viszonyítva értelmezhetjük. A nagycsoport fogalmából indul ki, és olyan nemzetiségi és politikai-ideológiai alapon egymással közösséget vállaló emberek összességét érti alatta, amelynek „működésére méretéből és a szerveződés alapját jelentő közös identitásból fakadó speciális szabályszerűségek jellemzőek.”

A csoportot legegyszerűbben az azonos nemzetet alkotók emberek együtteseként lehet meghatározni. „Összetartozásuk elsőrendű hordozói olyan közös kulturális elemek, mint a közös nyelv, dalok, táncok, ritmusok, vallás, azonos történelmi emlékezet, más csoportokhoz való viszonyulás. Ezek a konkrét vagy absztrakt szimbólumok és jelek az egyének belső világában az adott nagycsoporttal asszociálódnak, a tagok számára kiemelkedő jelentőségűek, és a csoporthoz tartozás keltette pozitív érzések alapjául szolgálnak.”¹⁸⁶ Az egyén a csoporthoz való tartozását, mely csoportot jelen esetben tekintünk a sokszor emlegetett közösségnek, észrevétlenül, ám egyéniségébe beépülve érzékeli.

Volkan szerint a csoportidentitás fenntartásában kiemelkedő szerepük van az ún. „választott traumáknak”. A „választott” itt arra utal, hogy melyik lesz az a trauma, amely generációkon keresztül képes fennmaradni és rögzülni az adott csoporton belül. A feldolgozatlan és feldolgozatlanságukban tovább örökített traumák mentális reprezentációként az egész csoport vagy közösség számára beépülnek a tudatba. Ahogy Bényei Péter fogalmaz Jókai novelláival kapcsolatban, a trauma feldolgozását segítő terápiás módozatának tekintve: „ezek az elemek az idők során a csoport identitásának fontos részeivé, az összetartozás lényegi kötőelemévé válhatnak”.¹⁸⁷

¹⁸⁵ Vö. Uo. 20.

¹⁸⁶ BÉNYEI Péter: A közösségi trauma irodalmi reprezentációja, In: Létünk 2009.

¹⁸⁷ BÉNYEI Péter: A közösségi trauma irodalmi reprezentációja, In: Létünk 2009.

Esetünkben József Attila traumatizált mentális reprezentációi miatt a mindenen kívül állás szerepét kívánta felvenni úgy, hogy objektivizálja a legszorosabban hozzátartozót: a saját testét. Egyes verseiben odáig jut, hogy tárgyasítja a mások testét és azt a környezetet is, amelyből szemléli őket. Ez az ellentétes szemlélet érezhető végig a versein: az összetartozás, a másokkal együvé tartozás igénye áll élesen szembe a vállalt kirekesztődés és a vágyott magánnyal úgy, hogy észre sem veszi, ez a megverselt ambivalens érzés mindenki sajátja tud lenni, hiszen a közösség éppoly társtalan és magányos, mint ő maga. Ez vezet el az egyéni-közösségi traumák gócpontjához bennünket. A nyelv teremtő erejének köszönhetően a költő kiterjesztette saját személye traumáit először versekben megjelenő lírai én(ek)re, majd ezután a közösség egészére. József Attila verseit tekinthetjük olyan traumatizált élményeket feldolgozó szövegeknek, amelyek minden egyes alkalommal nemcsak az egyéni hiány-és veszteség-énre referálnak, hanem a nemzeti-közösségi identitástudatot hordozó entitást is érintik. A szöveg egyszerre lesz összetartó erő, gyászmunka és a nyelvvel való szakadatlan küzdelem, amely csak az „irodalmi reprezentáció nyújtotta lehetőségek maximalizálásával” képes elszakadni öncélúságától. Költészetét bármennyire is saját élményekből adódó traumatizáltságon alapul – véleményem szerint– nem lehet kizárólag önterápiának tekinteni, hiszen azokat a kollektív vonásokat fogalmazza meg, amelyek a kor emberének sajátosságai is voltak.

LaCapra foglalkozik a történelmi trauma következményeivel, és az általa bevezetett *hiány* és *veszteség* fogalmak segítségével térképezi fel a trauma közösségre gyakorolt hatásait. E szerint a hiány tapasztalata nemcsak az egyén sajátja, hanem az egyén és a társadalom kölcsönhatása miatt arra a közösségre és társadalomra is hat, amelyben az egyén él. A hiány univerzális, általános érzéssé válik és az elhatalmasodó hiány miatt a közösség nem lesz képes továbblépni. „A hiány-tudat” nem más, mint a közösségi szorongás és a melankolikus bénultság állapota, mely az áldozat-lét kizárólagosságába menekülve a tehetetlenség

állandósult ürességében tartja a közösséget, a kollektív identitás legfontosabb motorját, a közös cselekvést bénítva meg.”- idézi Bényei LaCaprát.¹⁸⁸

A veszteségnek ezzel szemben –mint már a személyes trauma értelmezése során említettük– konkrét tárgya, ideje és tere van, azaz a múltban történt valami kézzelfogható esemény, amely a veszteségérzetet okozhatta. Egy teljesen végbement gyász folyamata során a hiány veszteséggé alakul, tehát az alany, tágabban értelmezve a közösség, képes átranszformálni a hiányt egy olyan reprezentációvá, amelyet azonosítani lehet. Ugyanúgy ahogy az egyéni traumák esetében a közösségi traumák során is a társadalom vagy újra és újra megpróbálja feldolgozni a traumát (acting-outok) vagy átdolgozás révén a hiány veszteséggé transzformálódik. A feldolgozás azonban gyakran lineáris: acting –outok előzik meg a teljes átdolgozást. Nézzük most meg a közösségi traumaélmény hogyan vonatkozik József Attila költészetére! Juhász Gyulához hasonlóan a költő korai verseiben nemcsak a paraszti réteg szószólója kívánt lenni, hanem olyan versnyelvezetet és formaművészetet alakított ki, amely segítségével a lírai én traumái, melyek egyúttal a közösség traumái is, könnyebben értelmezhetővé válnak. A versszubjektum veszteség–énjének konstruálódása részben a biográfiai adatokból merítkezik (hiszen mint mondtuk, nem választható el tőle), elég, ha az anya-motívumra gondolunk. Részben pedig hiány-énje látszik állandósulni azzal, hogy a meg nem nevezett fájdalomról ad tanúbizonyságot. Versek sokaságán keresztül a versbeli 'hiány-én'-ek a test széttöredezettségében jelennek meg individuális kollektívummá állva össze, azonban a részek soha nem állnak össze egy egésszé. József Attila abban lép tovább, hogy a nyelv nem akadályt jelent számára, azaz nem jelent olyan eszközt, amellyel nem képes ábrázolni az egyén traumatizáltságát, ill. az egyén és a társadalom viszonyát, hanem képes kifejezni a lírai én állandó traumatizáltságát versbeli eszközeivel. A költő nem a nyelv hiányától szenved, olyan narratívát és kontextust hoz létre, amelyben érthetővé válnak kifejezőeszközei. Az én felaprózódása, az énvesztés réme, az én

¹⁸⁸ BÉNYEI Péter: A közösségi trauma irodalmi reprezentációja, In: Létünk 2009.

szerkezetének szétesése e versekben nagyszerűen megmutatkozik. És pontosan ez az, amely nemcsak a lírai alanyt jellemzi, hanem a közösségre is igaz lesz. A költő felismeri, hogy a lehetséges érvessztés a közösség szétesését is eredményezheti és a csoport alapjául szolgáló kötelékeket meggyengítheti, így jöhet létre kollektív trauma.

„Kollektív traumán egy olyan csapást értek – Bényei írja Eriksont idézve – mely a közösségi élet alapszerkezetét érinti, az embereket összekötő kötelékeket károsítja, gyengíti az összetartozástudat élményét. A kollektív trauma lassan és alattomosan fejti ki a hatását az átélők tudatában, egyáltalán nem jellemző rá váratlan bekövetkezés, ami általában a trauma fogalmához társul a köztudatban.”¹⁸⁹ József Attila tehát olyan kollektív diskurzust valósít meg, amely egységes fogalmi bázist teremt a lírai én és a megszólítottak, a közösség között és megteremti a megértés kereteit.

¹⁸⁹ BÉNYEI Péter: A közösségi trauma irodalmi reprezentációja, In: *Létünk* 2009.

V. 2. Népiesség és népköltészet a korai költeményekben

József Attila közösségi költészetének kialakulására nagy hatással volt a Juhász Gyulától örökölt témák egyike, a népköltészet. Korai verseiben még Erdélyi József népi irányzata hatására és Juhász Gyula versképeit követve leginkább a népdal tartalmi követelményeit és állandósult motívumait használva verselt. Ezt a stíluseszményt József Attila maga szívesen elemezgette, főleg a folklór nyelvi hagyományait kutatva. Részben átvette a hagyományos ismereteket (strófaszerkezet, rímek, metaforák), részben pedig sajátos motívumrendszerével és individuumszemléletének beépítésével a falusi mikrovilág, a paraszti létviszonylatok újfajta idillformálását teremtette meg.

1924 januárjától írta szegényember-verseit. Magányos lelkialkat lévén az, hogy ténylegesen nagy nélkülözésben élt, és gyakran a pártfogók jóindulatán múlt az ebédje, a sanyarú sorsúak értő költőjévé avatta. Szabolcsi Miklós jegyzi meg, hogy a *Szegényember szeretője*¹⁹⁰ még Erdélyi stílusában íródott, de ugyanakkor túl is tesz az elődén. A népdal jellemzői, a sok ismétlés, könnyen megjegyezhető rímek mellett gyakran találkozunk eltúlzott képekkel.

A szegényember mindkét vállára súlyos teher hárul: egyik vállán a földet, (mint Atlasz), másikon Istent tartja. Ezzel a monumentális képpel indít a vers és nem kevesebbet állít már az első sorban, hogy a szegény emberek hordják a hátukon a földet. Egyben elkülöníti magát a többiektől, akik „*nem tudnak gyufát se gyujtani, ha így megy tovább, nem törődöm velük*”. A szegény ember legalapvetőbb vonásait idézi: a tűzhöz, a meleghez való eszközökkel sem rendelkeznek. A gazdagság kellékeinek (mozgásra utaló főnevekkel: ló, autó, repülőgép) megidézésével állítja ellentétbe a lelki egyensúlyt megteremteni kívánó ember lassúságát. Többször –vállalva a közösséget a többiekkel-

¹⁹⁰ JAÖV I. 322.

határozza meg a szentenciát: az igaz lélek tisztasága fontosabb, mint a földi javak.

Közösségi szemléletet tükröz a vers: a szegénység a földi javakban való korlátozott hozzáférést jelenti, de a lelkük tiszta, becsületes emberek, akik akkor sem lopnak, ha nagyon éhesek. Közösségi továbbá abból a szempontból is, hogy jellegzetes versnyelvezetével képes megteremteni a versben szereplő szubjektum, a szegényember általános hiány-és veszteségérzetéből fakadó magányosságát, de egyúttal ezt az érzést a közösség magáévá tegye.

A *Szegényember balladája*¹⁹¹ már kiinduló helyzetéből adódóan előre sejteti a szöveg kifutását, s a műfaji ismérveket maximálisan kiaknázva az utolsó versszak soraiban mesterien él a sűrítés eszközeivel. A szegényember megőrlési jelenetében mindössze egyetlen igecserével szemlélteti az eseményeket (sír-rí – nevet) a statikus állapotú mondatban.

József Attila jól ismerve a nélkülözést, rokonszenvvvel fordul a szegényebb réteg felé. A balladai formában írt vers a kiszolgáltatott, tehetetlen ember szemszögéből szól. A szegény ember egyetlen értékeként a csecsemő jelenik meg (nagy valószínűséggel fiúgyermek), aki nem azért érték, mert gyermek, hanem mert a későbbiekben munkaerőt jelenthetett számára. A szegényember megőrlését két sorba sűríti egy ellentétes igepár segítségével (sír-rí és nevet). A vers lírai alanya egy áltagos szegényember, nem a költő, hanem akárki és mindenki. A verseli én a veszteség-énjével jellemezhető, hiszen nemcsak elvettek tőle valamit, hanem a legfontosabbat, a gyermeket vették el. A veszteség-én azonban terjeszkedik, hiszen nem egy aktuális szegény emberről van szó, hanem –mint mondtuk– általában a szegény emberekről, akiknek a veszteség érzése mindennapos. A veszteség-én tehát kiterjeszthető egy általánosabb közeg, közösségre, így lesz a közösségi veszteség-énje a vers mondanivalóját meghatározó. *És keressük az igazságot*¹⁹² című alkotása motívumai alapján (battyu, betyárkodás, didergés) ugyanebbe a sorba illeszkedik.

¹⁹¹ JAÖV I. 323.

¹⁹² JAÖV I. 272.

A *Tiszta szívvel*¹⁹³ híres mondatait előlegezi meg benne a „gondolatunk az ördögé”, egy helyen megjelenítve az ellenpólust, az Istent is („lelkünket Isten fogja [...] ostorosba”). Ahogyan már említettük, fiatal korától kezdve folyamatosan az Istenkeresés vágya hajtotta, ez dominált, s ekkortájt még csak fölvetésszerűen merül fel a bűn és bűnhődés gondolata: „összenőtt már két kezünk [...] nem vétkezünk”.

A *Miért mondottál rosszat nékem*¹⁹⁴ a szegényember-tematika felől a munkásosztály felé tekint. Látható, hogy bár József Attilára mindig nagyban hatott az a környezet, ahol élt (például a makói vidéki élet), ám a munkásosztály problémáira – származásából adódóan – felettébb érzékenynek mutatkozott. Erre a kettősségre korábban is felhívtuk már a figyelmet, talán ezért is tudott érzékenynek mutatkozni mindkét réteg problémáira és egy hasonlat segítségével univerzálissá tágítani a versbeli én (figyeljük meg a többes számú alakot!) alakját. Ugyanakkor felvillantja a jövő képét: valamit elültetni a földbe mindig a biztató jövő képével töltheti el az olvasót. „*S hazaballagunk éppolyan fáradtan, / Miként a kapás, szótalan munkások, / Akik a földek békés erejébe / Százannyit termő magokat vetettek.*”

*Lopók között szegényember*¹⁹⁵ című versében a világot megkapáló parasztember alakja jelenik meg, akinek a gazdagságot jelentő tehene is elvetél, de erősnek kell maradnia. „*Lopók között szegényember, / Szegényember sose fél, / Minek félne, szíve, lelke / Erősebb a többinél.*”¹⁹⁶

A *Rokkantak* az avantgárdhoz kötődő darab, a háborúból visszatérőkre tekint, szürrealista képzetekkel hozván létre a szöveg asszociatív dinamikáját: „*Eggyé mindenfajta / Dadogó Krisztusok, hogy irtózatos / Hegyibeszéddé magasodjék / A hörgés bacchanálja.*”¹⁹⁷

A sebesülteket megváltóként jellemzi, utalván arra, hogy egyrészt az üdvözlés ígéretét hozzák magukkal, másrészt akadozó szavaik hegyi beszéddé

¹⁹³ JAÖV I. 386.

¹⁹⁴ JAÖV I. 280.

¹⁹⁵ JAÖV I. 298.

¹⁹⁶ JAÖV I. 298.

¹⁹⁷ JAÖV I. 304.

artikulálódik, a mindent átélt és megélt kinyilatkoztatásává válik szájukból, egyszerre telítődve tűzzel és békességgel.

A szegényember-verseiről általánosságban elmondható, hogy gazdag metafora-kínálatuk biztosítja sokszoros rétegzettségüket, többszintűségüket. Ezekben a költeményekben ugyan József Attila csak bizonyos társadalmi rétegekről (a parasztságot, a munkásságot) szól, de mondanivalója a versekben univerzálissá tágul.

V. 3. Korai istenes versek

A szegényember –verseken kívül a korai években költészetében látványosan előtérbe kerül az Istent megérteni próbáló, vele gyakran vitába szálló fiatal költő alakja. Az ide tartozó hanghordozás jól belesimul a szegényember-versek modalitásába, ezért érdemes tüzetesebben szemügyre vennünk. József Attila gondolatmenetében jól követhető, miképpen próbál kortársainak (főleg Ady Endrének és Juhász Gyulának) hatására Istenhez közel férközni, ellentmondani neki, megtagadni őt. A korai zsengek után teljesen eltűnik költészetéből Isten alakja, hogy csak a „kései” verseiben térjen újra vissza.

A Juhász Gyula-hatás miatt vitathatatlanul a szegények istápolója, szócsöve kívánt lenni, folklorisztikus jellegű korai alkotásainak képszervezésében viszont csak látszólag van szó a falusi szegénysorúak iránti empatikus hozzáállásról, inkább a városi nincstelenekhez kapcsolódást és odafordulást érdemes megelőlegeződéve látni bennük. A korai, 1923-ban született szegényember-versek előrevetítik istenes verseit, hiszen legtöbbjük (*Kiáltunk Istenhez*,¹⁹⁸ *Karácsony*)¹⁹⁹ a szegény fiatalok nevében folyamodik Istenhez. Érdemes végiggondolni a szociálpszichológiából származó felismerést, hogy az emberi viselkedést kétféle, ellentétes erő irányítja. Az egyik a társra, a közösségre irányuló vágy. Mindannyian vágyunk valaki(k)re, hátha megoszthatjuk élményeinket, vágyainkat, mindennapjainkat. Ugyanakkor ezzel ellentétesen működő erő munkál bennünk, hogy ne adjuk fel függetlenségünket, ne köteleződjünk el teljesen. Ezek az ellentétes erővonalak adják József Attila istenes verseinek dinamikáját is. A valakit keresés, a valakihez tartozás az Istenkeresésben összpontosul. Isten lenne az, aki feloldja a szegény árva magányát. Az életrajzi kontextust figyelembe véve az apa-Isten párhuzamba állítása nyilvánvaló hozadéka eme odaadásnak. A lírai beszédsemély vágya, hogy

¹⁹⁸ JAÖV I. 262.

¹⁹⁹ JAÖV I. 268.

mindent elmondjon Istennek vagy az apjának (mindkettő mint szeretetteljes alak tűnik fel). Ez a vágy olyan motívumrendszerre terebélyesedik kései alkotásaiban, amely eszkozarzenál főbb alkotóelemei motívumok tulajdonképpen korai verseiből származnak. Korai műveit pedig már a hiány- és veszteségtapasztalatok sokasága járja át. Egyúttal olyan általános élményanyaggá sűrűsödve e korszakában, amely József Attilát közösségi (de nem mozgalmi értelemben) költővé érlelte.

De egyszerűen Juhász Gyula-imitáció-e mindaz, ha az istenes versekről beszéltünk? Nem egyszerű hagyománykövetésről, imitációról lehet szó, hanem Juhász stílusának, költői arzenáljának továbbgondolásáról, újbóli ártértékeléséről. Az önreflexivitás, az önmeghatározás, a lírai én színrevitelének hogyanja és mikéntje állandó tételei József Attila költészetfilozófiájának. A rendet keresi a világban, önmagában, embertársaiban, miként a nevezetes sorokban felvillant: *„Kék, piros, sárga, összekent / képeket láttam álmaimban / és úgy éreztem, ez a rend - / egy szálló porszem el nem hibbant. / Most homályként száll tagjaimban / álmom s a vas világ a rend.”*²⁰⁰

A rend ideális állandóságának menedékében, a traumákra gyógyírt jelentő pót-anyakép, nőkép, világkép óhajlásában a tudattalan tárgyvesztés sajátos kombinatorikája tapasztalható, mivel a felszabadult energiák nem másik személyre vagy tárgyra helyeződnek át, hanem az egyénre zuhannak vissza. Gyáni Gábor szerint (miként már említettem) e folyamat rákövetkező eseménye a büntudat és a szégyenérzet. A tárgy/személyvesztés fázisa, mely a büntudathoz, szégyenérzethez vezető folyamat előidéző mozzanata, a gyermekkorban gyökerezik. Csak tetézte a büntudatot, hogy ekkor nézett szembe (már megint) édesanyja elvesztésének lehetőségével. Gyermeki ésszel a halálos betegség okozójának is magát tartotta, felelősnek minden baljóslatú történésért, ami vele és családjával megesett. *A bűnben* ²⁰¹ így tér ki erre: *„Zord bűnös vagyok, azt*

²⁰⁰ JAÖV II. 236.

²⁰¹ JAÖV II. 294.

hiszem, / de jól érzem magam. / Csak az zavar e / semmiben, / mért nincs bűnöm, ha van.”

Határozott állítás található a nyitó versmondat első tagmondatában, majd a bizonytalanságot sugalló „hiszem” igeválasztás következik. A strófa további részében értéktelített, pozitív kicsengésű szavak jönnek, („jól érzem magam”), aztán – keretet alkotva a versszakon belül – újabb kérdés- és állításpár („miért nincs bűnöm, ha van”). A bűnösség kérdéskörében érdemes egy kitérőt tennünk József Attila „bűnösségére” vonatkozóan.

Közismert, hogy József Attilának számos összeütközése akadt a törvénnyel. Az 1878. évi V. törvény (ún. Csemegi-kódex) alapján a bűnügyi iratok szerint becsületsértés szerepel a költő elleni vádként. Verseinek tartalma nyomán, eszmeiségük miatt a hatóságok magánindítványra és hivatalból is több bűnvádi procedúrát kezdeményeztek vele szemben. „A *Nem én kiáltok* című verseskötete ellen a Szegedi Kir. Ügyészség akart bűnvádi eljárást indítani közbotrányokozás vétsége miatt.”²⁰² De mindennek ellenére Boross Dezső főügyész nem ítélte megalapozottnak a bűnvádi eljárás lefolytatását, így első pere a Corvin-nyomdában készült *Kékmadár* 1923. október 13-i lapszámában közölt *Lázadó Krisztus* című alkotása okán kezdődött. Tehát fiatalon, 18 évesen – még maturáló diákként – állt először a törvény színe előtt. Vallás és ennek szabad gyakorlata elleni vétség alapos gyanújával citálták a korabeli terminussal élve büntető – törvényszéknek nevezett igazságszolgáltató szerv elé. E versben nem volt elég a bíróságnak – hétköznapi szóhasználattal élve – az istenkáromlás vétké, ki is emeltek a szövegből bizonyos részeket, melyekkel azt igyekeztek alátámasztani, hogy ez az elvetemült fiatal alkotó lángoszlopnak, sőt Istennek képzelet magát. Mi több, azonosítja saját lényét Istennel, ekvivalenciát föltételez kettejük között, Isteni attribútumokkal ruházza fel magát, Istentől elvitat olyan emberi képességeket, mint a látás. Az *Est* így írt erről:

²⁰² OLTVAI Ferenc: *Nem én kiáltok az ügyészség előtt*. In: *Somogyi-könyvtári Műhely*. 1980. április, 19. évf. 2. szám. 521-524.

„Vádlott védekezése... el nem fogadható, mert a vádbeli cselekményhez külön Istengyalázó szándék nem szükséges. Elégséges a gyalázó szavak használata. Vádlott pedig ebben a tudatban tette közzé a költeményt. Ugyanis a költemény címe, annak egész gondolatmenete, egyes kifejezései, de különösen annak a rendelkező részben idézett része, Isten ellen intézett gyalázó kifejezéseket foglal magában, melyek a költemény keresztény olvasójának vallásos érzületét sértik, sőt megbotránkoztatják. Ekként vádlottnak - a költemény szerzőjének is tudnia kellett, hogy az inkriminált költemény Istengyalázó, közbotrány előidézésre alkalmas kitételeket tartalmaz. Vádlottnak ezen cselekménye a vádbeli cselekmény tényálladékát kimerítvén, őt - aki a költeményt írta s közzétette, mint a St. 33. §-a²⁰³ szerinti szerzőt - abban bűnösnek kimondani s emiatt megbüntetni kellett. A büntetés kiszabásánál súlyosbító körülményül figyelembe vette a kir. törvényszék a gyalázó kifejezések halmazát, enyhítő körülményül pedig vádlott fiatalabb korát, s ezeknek mérlegelésével a reá kiszabott büntetést bűnösségei arányban állónak találta”.²⁰⁴ József Attila csalódott reakciója pedig a következő volt: „Immár utána vagyok a tárgyalásnak is: 8 hónap fogház és 200.000 – K[orona] pénzbüntetés. 1924; Istenkáromlás. Versben. 19 évvel. Hiszen még ezt a tizenkilencet is ellopták tőlem! Vétettem én evvel nekik? Külömben(sic !) a törvény: törvény és az ostobák: ostobák. Csak azt nem tudom megérteni, hogy miután az ügyész is elismerte a vers tendenciájának nemességét és a jóhiszeműségét pedig feltétlenül, de a vádat - érthetően - tovább is fenntartja, akkor akad bíróság, amely „marasztaló ítéletet” hoz és abban 8 hónapra elítél egy 19 éves fiatalembert »enyhítő« körülménynek véve »fiatal korát« és súlyosbítónak »a gyalázó kifejezések egész halmazát« . .. Természetesen esküdtszék nélkül!”²⁰⁵

²⁰³ Az 1914. évi XIV. tc. mely a sajtóról szól. A törvénycikk III. fejezetének 33. §-a: A sajtó útján elkövetett bűntett, vétség vagy kihágás miatt elsősorban a szerző felelős.

²⁰⁴ Nyolc hónapi fogházra ítélték egy költőt istenkáromlásért. (Az *Est*, 1924. július 11. 138. 10.); Istenkáromlásért elítélt költő (*Esti Kurir*, 1924. júl. 11.)

²⁰⁵ JAL 51.

Érdemes idézni a Lázadó Krisztus sorait istenes verseinek körében: „S munkámban, Uram, érek annyit, mint Te / Nagy passziódban; és a lelkem is / Részed lesz nemsokára s a legszebb fényt / Hintve: / A szemed lesz, hogy mindent láss meg itten. / Bizony mondom, még nincsen is szemed, / Most nem látsz. Lennél immár igazságos, / Isten!”²⁰⁶

Mint ismertettük, Muhel tanulmányában²⁰⁷ a nyelvi formák általi újratereztetésben látja a lírai szubjektum társtalanságának és magányosságának megoldását. Azt állítja, hogy a versnyelvezet által a költői kontextus megteremtése isten világteremtéséhez hasonló, tehát ezzel közelebb lehet jutni istenhez is. Mindenesetre a költő a szegénység, a magány miatt hamar utat talált az Úrhoz. *Isten*²⁰⁸ című verse az alábbi komplex képpel indít: „*Láttam Uram, a hegyeidet / S olyan kicsike vagyok én. / Szeretnék nagy lenni, hozzád hasonló, / Hogy küszöbödre ülhessek, Uram. / Odatenném a szívemet, / De apró szívem hogy tetszene néked?*”

Istent gondviselőnek, megnyugtató lénynek festi le, árad feléje a bizalom:

„*Roppant hegyeid dobogásában / Elvész ő gyenge dadogása. / Mért nem tudom hát sokkal szebben? / Mint a hegyek és mint a füvek! / Szívükben szép zöld tüzek égnek, / Hogy az elfáradt bogarak mind hazatalálnak, / ha esteledik / S te nyitott tenyérrel, térdig csobogó nyugalomban / Ott állsz az útjuk végén – / Meg nem zavarlak, én Uram, / Elnézel kis virágaink fölött.*”

Ez az Istenkép meghitt; a hatalmasságában közel van, gyermeki odaadás sugárzik irányában, de valahogy mégis elérhetetlennek érezni őt. Ez a kettősség szétárad költeményeiben, s ezentúl folyamatosan ott kísért. Ahogyan az apa utáni

²⁰⁶ JAÖV I. 284.

²⁰⁷ MUHEL Gábor: „Kétes létben a bizonyosság” In: <http://kuk.btk.ppke.hu/en/node/1695>

²⁰⁸ JAÖV I. 443.

vágya szintén benne foglaltatik. Még 1922-ben írta *Csöndes estéli zsoltárt*²⁰⁹, amelyben ugyanúgy a megnyugvás és a bizonytalanság érzésnek duplexitása hatványozódott. Már ekkor megjelenik az én-fellelés sürgető kíváncsága, de megoldást még Istentől remél: „Ó, Uram, ajándékozz meg csekélyke magammal engem”.²¹⁰

„Érzem, hogy szeretek, de nem tudom, / kinek a száját fogja megégetni szám /
[...] Ó, Uram, ajándékozz meg csekélyke magammal engem. /De ha nem akarod,
ne hallgasd meg szavam.”

A fiatal költőt nyugtalanító hitbeli dilemmák, divinatorikus konstellációk tekintetében kétségtelenül elmondható, hogy a fiatal költőt nagyon is foglalkoztatta a vallás kérdése, az Isten-probléma. „Lehetetlen volt nem szembenéznie vele: minden kortársa, idősebb mesterei, barátai foglalkoztak az isten-problémával, a kor levegője, gondolkodása lényeges részét tette a vallás és az istenkérdés a még vallástalan értelmiségiek között is. Szüksége volt rá, hogy megteremtse magának - mint annyian mások - az apa-elvet, apa-istent”.²¹¹ Az apa-isten megteremtése egyfajta elhatározása az énnak. Döntés arról, megteremti-e magának, vagy sem. „A döntés az az intellektuális művelet, amely kiválasztja a motoros cselekvést, véget vet annak a halasztási időnek, amit a gondolkodás jelentett, és átvezet a gondolkodásból a cselekvésbe.”²¹² József Attila korai verseiben a 'hiány-én' egyik konstruálója a folyamatos reflektálás személyes élethelyzeteire, ugyanakkor Sigmund Freud szerint döntés előtti várakozás más teljesítménybe, minőségbe csap át, és így talán az egyéni és a közösségi traumát összhangba sikerülhet hozni.

Sík Sándor szerint az egyéni traumatizáltságból adódó versszubjektum traumatizáltsága, mely közösségbe csap át, végig gyermekes hangon szólal meg,

²⁰⁹ JAÖV I. 72.

²¹⁰ JAÖV I. 72.

²¹¹ SZABOLCSI Miklós: *Érik a fény József Attila élete és pályája 1923-1927*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977, 328.

²¹² FREUD, Sigmund: *A tagadás*. Ford. Májay Péter. Magyarul: In: Erős Ferenc (szerk.): *Ösztönök és ösztönsorsok. Metapszichológiai írások*. Filum Könyvkiadó, Budapest, 1997, 150.

és ez a gyermekes hang végigszállingózik József Attila egész költészetén. Ezt bizonyítva, idézi egyik utolsó istenes versét, a *Nem emel föl*²¹³ címűt, melyben az árva gyermek hangján szólal meg.

A már elemzett hiányzó apa és az Isten szerepe összemosódik, a költői én pedig magányának feloldására való törekvésként az apa/Isten fia szerepébe akar bújni:

*„Fogadj fiadnak, Istenem, / hogy ne legyek kegyetlen árva. [. . .] Tudod, szívem mily kisgyerek / ne viszonzod a tagadásom; / ne vakítsd meg a lelkemet, / néha engedd, hogy mennybe lásson.”*²¹⁴

*Kövek*²¹⁵ című alkotása szintén az istenes versek sorába illeszthető be úgy, hogy itt újra az isten-ember párhuzam kap főszerepet, hozzátoldva az ember-kő metaforát, amely Friedrich Nietzsche hatását tükrözi. A széttört kő képéhez társul a szétdarabolódott szubjektumé, amely nemcsak avantgárd reminiscencia, hanem valósi létélmény is. Az az ember, aki régebben erős Krisztus-habarcsból vétetett, tehát Isteni lénye önmagában volt. A szétesettség és a vágyott összeszedettség, majd végül az *Eszmélet*ben csúcsosodik újra.

Az *Ide újra a szeretet jön* című versben pedig az Isten és a hit vonzásában a gonoszok legyőzése és a jók uralmának témaköre vetődik fel, és a feloldozás vizionálásával egészül ki:

*„Ide újra a szeretet jön / S mindenkinek fakad bocsánat, / De addig jaj, kik látva látnak / S a vaknak nem adnak szemükből!”*²¹⁶

Újabb keletű kutatások megkérdőjelezték Sík Sándor nézeteinek azon részét, amely folyamatosnak, az egész költészetét átszövőnek hirdette József Attila istenélményét. A kései versekben ugyanis egyre erősödik a negatív

²¹³ JAÖV II. 426.

²¹⁴ JAÖV II. 426.

²¹⁵ JAÖV I. 274.

²¹⁶ JAÖV I. 278.

szemlélet, a hiány, az üresség, Tamás Attila pedig szemléletesen bemutatta, hogyan jutott el a költő az „Úr”-tól az „Űr”-ig.²¹⁷

Istenes versei a lírai én konstruálási módjainak vizsgálatához megfelelő alapanyagot adnak. A *Templom; hulla; rózsá*²¹⁸ a költői szubjektumot még a magányos templomkerttel azonosítja. A megszólaló 'hiány-énjét' a szerelem elmaradása hipertrofizálja, de azt is leszögeztetik, hogy vár a kapcsolatokra, hiszen „közte sok dus szépség, virág, elrejtve, dugva”. A metaforák halmozása az én szétaprózódását jelzi, egy olyan béna koldusban megtestesítve az életvágyát, akit a közösség hagyott éhen pusztulni. Itt még az én és a „többiek” éles ellentétben állnak egymással. A harmadik versszak újra a templommal szervesíti az én egy darabkáját (szívét), afféle szakrális és kultikus középpontként, amely az isteni közbeavatkozás megtörténtének helyszíne. A közösség még itt is különálló, pogány csoportként jelenik meg. A harangkötelet az én kiterjesztett része, az emberi test legfőbb irányító szerve, az agya húzza. Bár úgy látszik, a versben leginkább a hiány-én dominál, mégis olyan templomról van szó, amelynek nagy kertje, harangozója és még papja is van. Az korábban lebontódott én így gyorsan felépül, hogy újra a közösség, a természet részévé válhasson: „A zsoldár, hullaszag s a virágok illata [...]A végtelenbe száll és nagy egybe csókolódik.”

A vággyal és a hiánnyal párhuzamosan felbukkan a bűn sejtelme is. A traumatizált élményt nem képes az egyén feldolgozni, nem képes másik tárgyra áthelyezni, átruházni, így azonosul a tárggyal. Ebből forrásozik a bűntudat érzése. Megváltozik a versbeli én és a közösség viszonya, s noha már az ártatlanságával tűnik ki a közösségből, éppen ez tulajdonsága minősül bűnné.

Az Istenhez (és ezzel összefüggésben az apakarakterhez) való hozzáállásukról József Jolán írja, hogy „Apánkról soha nem beszéltünk, elfelejtettük”.

²¹⁷ TAMÁS Attila: Az „Úr”-tól az „Űr”-ig. Átalakulások József Attila világlátásában. In: *A Dunánál*. Szerk. Tasi József. Tanulmányok József Attiláról. Budapest, 1995, 77.

²¹⁸ JAÖV I. 160.

„Ide esténként egy kocsis járogatott fel, aki udvarolt a mamának.

- Itt a Grün papa – állított be mindig nevetve. Én leszek a papátok, ha a mamátok is úgy akarja. És miért ne akarná? – kedélyeskedett Grün bácsi és a térdére ültette Attilát, aki nagyot rúgott a gyomrába és hangtalanul viaskodott vele, hogy eressze el.”²¹⁹

Mikor Jolán férjhez ment, testvére egyrészt kitaszítottnak érezte magát a családból, másrészt hiányozhatott neki az anyaminta, és minden alkalmat megragadott, hogy a nővérével legyen. Több lopott órában egymással beszélgettek, titokban. Mikor Attila elköltözött, élénk és tartalmas levelezést folytattak.²²⁰

²¹⁹ JÓZSEF Jolán: *József Attila élete*. Cserépfalvi Kiadó, Budapest, 1940, 27.

²²⁰ Vö. Uo. 125-166.

tapasztalat volt, és közösek a jellemzői. Mind az egyénre, mind a közösségre figyelemmel egyaránt elmondható, hogy csak rendkívüli, különleges, nem mindennapi esemény lehet traumatizáló hatású.

Azt láttuk már, hogy egy trauma nemcsak különlegességével, hanem leginkább repetitív jellegével (lásd Cathy Caruth) jellemezhető. Ez azonban nem mindig a feldolgozást megkönnyítő ismétlődő jegy, hanem olyan állandósult állapot, amelyből zavaró módon lehetetlen kitörni. A trauma reprezentációjával kapcsolatban hagyományosan mindenekelőtt az elbeszélést, azaz a narratív feldolgozást szokás az előtérbe helyezni. Ez többek között a pszichoanalízis mint paradigmátikus gyógy mód verbalitás-központúságából adódik, hiszen – ahogy Beran Eszter és Unoka Zsolt elővezeti – „a pszichoanalízis terápiás folyamata felfogható narratív interakciónak, melynek során a páciens önéletrajzi történetei, más szóval szelfnarratívumai a terapeutával együttesen alakított folyamatban módosulnak, illetve konstruálódnak”.²²³

Az acting out-okkal felmerülő verbalitás azonban nemcsak az egyéni trauma terápiájában hasznos, hanem a közösség szempontjából nézve is, hiszen megosztása révén kollektív, kiterjedtebb módon élhető át.

A narratív megközelítés főként a pszichológiában nyert teret. Az egyéni és a csoportidentitás vizsgálata a narratív pszichológiában jól mutatja a személyes és szociális identitás szerveződésének mikéntjét. Ahogy Erős Ferenc megvilágítja: „a versekben az esemény valódisága helyett a hangsúly a narratív igazságra tevődött át”.²²⁴ Igaz ugyan, hogy a narratív pszichológiával foglalkozó kutatók (Ehmann Bea, Vincze Orsolya) főként a történelem reprezentációját vizsgálták, ezen belül pedig az érdekelte őket, hogy a történelemről szóló történetek milyen módon alkalmasak a nemzeti identitás szociálpszichológiai tanulmányozására, a József Attila korai verseinek friss szempontú újragondolásához kifejezetten érdemes bevonni ezeket a narratív pszichológiai

²²³ VIRÁGH Szabolcs: Trauma és történelem találkozása Emlékezet, reprezentáció, rítus. *BUKSZ*, 2011, 2. 161.

²²⁴ ERŐS Ferenc: *i. m.* 20.

elemzéseket, főként azokat az eredményeket, amelyek a szelfreprezentációra és csoportviszonyok alakulására vonatkoznak.

Ha a historikus elbeszélés „olyan szociális konstrukciónak tekinthető, amely „az elbeszélést, mint önálló törvényekkel rendelkező megismerési (kognitív) eszközt alkalmazza”,²²⁵ ez párhuzamba állítható a költő művészetfelfogásával, amelynek ismertetése során azt hangsúlyoztuk, hogy a megismerés elsődlegességét hirdeti a költészettel szemben. Ez akár úgy is parafrázálható, hogy a művészet, melyet meg kell szabadítani az esztétikától, kizárólag a valóság közvetítésére lenne alkalmas. Hogyan alakul át a versszubjektum egyéni traumája a közösségi nyelv megteremtésével olyan csoportidentitást képző tapasztalattá, amely univerzálissá tágítja a költő által átélt traumákat? Vincze Orsolyát követve: „a szereplők mentális állapotainak nyelvi kifejezései szerepet játszanak a csoportdinamika és a csoportközi viszonyok minőségének megjelenítésében”.²²⁶

Értekezésem egy korábbi fejezetében foglalkoztam már az egyéni emlékezés és a kollektív emlékezet közti határvonal meghúzhatóságáról szóló esélylatolgatásokkal. Mindkettőről elmondható, hogy nem invariáns alakzatok, amelyek a múltat egy adott formában rögzítik, hanem az egyéni trauma ismétlődő átéléséhez hasonlóan folyamatos változást mutatnak az éppen zajló események sodrása szerint.

A romantika szubjektumfelfogásával ellentétben – legyen az akár a versvilág énkimondása, vagy magának a művésznak a megnyilatkozása a költő – korai művészetfilozófiai zsongéiból kiindulva az 1920-as, 1930-as évek elején József Attila nem az esztétikumot tartotta legfontosabbnak a művészetben, hanem az igazság közvetítését. A nyelvet az individuum szervezőerejének

²²⁵ LÁSZLÓ János: Szociális emlékezet: A történelem szociálpszichológiája. Bevezető. *Magyar Tudomány* 2003/1, 2-4.

²²⁶ VINCZE Orsolya: Mentális állapotok jelentősége csoporttörténetekben a saját és a külső csoport vonatkozásában. PhD-disszertáció. Kézirat. 2009. In: http://pszichologia.pte.hu/files/tiny_mce/File/2009-Vincze%20Orsolya.pdf 4. (2012. október 24.)

tekintette. Kulcsár Szabó Ernő írja, hogy a szubjektivitás ekkor kezdi el felismerni saját világának nyelvi-értelmezési feltételezettségét.²²⁷

A nyelvi létesítés által megszerveződő lírai alany beszédaktusaiban képes értelmeződni a versszubjektum. Itt részben nem tudatosan, részben pedig nagyon is tudatosan felépített, a közösség számára szintén elfogadható, mintegy megértett szubjektumról van szó. A lírai alany és a világ már nem szemben áll egymással, hanem egymást kölcsönösen meghatározva áll össze egésszé. A versbeli megszólaló nemcsak a költő alteregójaként definiálódik újra, hanem a poétát sújtó veszteség- és hiánytapasztalatokból épül fel olyan 'hiány- és veszteség-én', amely kiegészítődve a társadalomtól kapott közösségi tapasztalatokkal, újfajta szituáltságot indukál. Bár a számításba vett életrajzi adatokból úgy látszhat ugyan, hogy a költőt a traumatapasztalatai határozzák meg és ez hat a verseiben konstruált szubjektum(ok)ra is, csupán az individualitás határai törlődnek úgy, hogy a közlésfolyamat önvizsgálati töménysége a közösségi empirizmus tehertételeit szintén látszódní engedí. Nagy Csilla a táj, a tér és az én hármását jellemező disszertációjának megállapítása tökéletesen érvényes József Attila korai verseire is:

„A későmodernben fokozatosan „vész el” illetve válik kérdésessé a szubjektum integritása, autonómiája: olvasatomban ez az integritásvesztés mindkét költő életműve esetében felfogható egy poétikai folyamatként, amely során a versbeszéd az én tematizálásától, valamint az én és a körülötte lévő, érzékletként megnyilvánuló világ (a tér, a táj, a másik test) tapasztalatának, az én territoriális értelemben vett határainak a nyelvi megfogalmazásától jut el az én retorikai lebontásának és konstruálásának lehetőségéig.”²²⁸

A grammatikai alany a traumaszövedékek révén csak indukálója az 'én'-ek megformálásának, a költői világnak és a közösségteremtésnek. Ha a

²²⁷ Vö. KULCSÁR SZABÓ Ernő: A kettévált modernség nyomában. In Kabdebó L. - Kulcsár Szabó E. (szerk.) *„De nem felelnek, úgy felelnek...” A magyar líra a húszas-harmincas évek fordulóján*. Pécs, 1992, 21-52.

²²⁸ NAGY Csilla: *Megvont határok. Tér, táj, én-koncepció József Attila és Szabó Lőrinc 1930-as évekbeli költészetében*. PhD-disszertáció. Kézirat. 2012
In: 193.6.1.94:9080/JaDoX.../document_13001_section_5099.pdf (2012. október 24.)

„szubjektum nem tekinthető a költemény eredetének, akkor nyilvánvalóan kérdésessé válik a gondolat és a kifejezés ekvivalenciája is”.²²⁹

Kutatói álláspontom szerint azonban József Attila szövegeit vizsgálva nem mondható ki egyértelműen a szubjektum integritásának elvesztése, ez nem válik kérdésessé. József Attilánál nincs integritásvesztés. Nem bontódik le retorikailag az én.

²²⁹ KULCSÁR SZABÓ Ernő: A kettévált modernség nyomában. In Kabdebó L. - Kulcsár Szabó E. (szerk.) *„De nem felelnek, úgy felelnek...” A magyar líra a húszas-harmincas évek fordulóján*. Pécs, 1992, 29.

V. 5. A hiány-én és a veszteség-én kollektivizáló potenciálja

Az én traumatizáltsága nemcsak egyetlen lehetséges személyen belüli tapasztalat kibomlása, hanem olyan ismeretstruktúrák beépítése, amelyekről feltételezhető, hogy a közösség számára is jelentősséggel bírnak.

A már szintén említett kölcsönös beállítódás folyamata erre irányult. Eszerint itt nem az én zártsága a meghatározó, és az én nem átjárhatatlanságában tűnik fel, hanem egymásra ható kapcsolatban a nem-énnel. A költői én hiány-és veszteségtapasztalata így nemcsak saját, hanem kiterjesztett tapasztalat is, mely visszahat önmagára és újrakonstruálja az én-t a versekben, felismeri ezt a kölcsönhatást a költő, a lírai én, és a közösség között. A „művészetszemlélet számára csak ennek az avantgárd dekonstrukciónak a hozzájárulásával vált beláthatóvá, hogy a műalkotás olyan alaki világ, amelynek az alanya maga is konstituálódik.”²³⁰

Az érzékszervi tapasztalatokon alapuló, a testet felbontó embodied tapasztalatokról már volt szó, mint a korai költemények szervező erejéről, melyek a lírai én felbomlását szisztematizálják, hogy az aztán újra megteremtődjön. A szubjektivitáshoz kapcsolódóan, az önreprezentáció nyelvi lehetőségeinek kérdését vegyük most szemügyre. Nagy Csilla ismerte fel József Attila tájversei kapcsán, hogy „az énré és pozícionáltságára (metafizikai szerepére vagy lélektani működésére) vonatkozó rákérdezés során a lét (környezet) végességének, határoltságának és megérthetőségének tapasztalata nyelvi tényezőként van jelen, amely azonban nem választható el egyfajta kortapasztalattól. Az idő, a korszak ugyanis „behatárol”: az emberi élettapasztalatok, önértelmezések az idő függvényében jönnek létre, „az idő

²³⁰ Uo. 41.

reflexiójába kényszerülnek”, s kivetülnek a művekre, amelyek az adott korszakban, időszakban létrejönnek”.²³¹

Ez esszenciája mindannak, amely a költő traumatizáltságának erővonalairól a fájdalmak felgöngyölítésének menetéről szól. A költői szubjektumkonstrukció két részből áll: a szöveg létrehozza a beszédalany mozgástereit, s a vers énje mintegy lefényképezi magát a korban. Az önreprezentációk abból a biográfiai kontextusból (is) származnak, amelyből hiány- és veszteségtapasztalat adódik. A hiány a vágy motívumában testesül meg, de ez nemcsak az elvesztett anya-kép vagy a szerelmi, szexuális veszteségek szintjén érhető tetten, hanem az ön-és közösségmegértés elkötelezettsége szintjén is, ami beteljesíthetetlenként manifesztálódik.

Bár megállapítottuk már, hogy József Attila az esztétikát nem tartja illetékesnek a művészet sajátos problémáinak a megközelítésére, mert a szépség nem művészetspecifikus fogalom. Ez nem jelenti azt, hogy a versszervezés esztétikumáról lemondana. Sőt, ő a nemzedékének az esztétikumhoz (és az artisztikumhoz) leginkább ragaszkodó költője (ahogy Kosztolányi a Nyugat első nemzedékéből az esztétikumhoz leginkább ragaszkodó költő). A vers szerveződése teremti meg azt a közeget, amelyben megkonstruálódhat az én „szó keresésének története [...] egyszersmind a költői én önkeresésének története is”.²³² Az írástevékenység így kap multifunkcionális szerepet. A továbbiakban egy-egy általam kiválasztott korai vers interpretációja által mutatom be a lírai alany személyiségkonstrukcióját, amely fokozatosan lényegül át a közösség meghatározójává. Bemutatom, hogy a hiány-énje és veszteség-énje hogyan fonódik össze tragikusan verseiben és hogyan kapcsolódik tragikusan a közösséghez.

²³¹ NAGY Csilla: Megvont határok. Tér, táj, én-koncepció József Attila és Szabó Lőrinc 1930-as évekbeli költészetében. PhD-disszertáció. Kézirat. 2012

In: 193.6.1.94:9080/JaDoX.../document_13001_section_5099.pdf (2012. október 24.)

²³² NAGY Csilla: Megvont határok. Tér, táj, én-koncepció József Attila és Szabó Lőrinc 1930-as évekbeli költészetében. PhD-disszertáció. Kézirat. 2012

In: 193.6.1.94:9080/JaDoX.../document_13001_section_5099.pdf (2012. október 24.)

V. 6. Egyéni és közösségi polarizálódás az első pályaszakasz alkotásaiban

Az igazságról és a megértésről e versszöveg apropóján tegyünk kisebb elméleti kitérőt. Fehér M. István úgy véli „az emberek, ha formát alkotni nem is bírnak, megértenek”.²³³ Martin Heidegger a művészeti minőségekről értekezvén arról beszél, hogy a kijelentésen keresztül a gondolat tartalmazza az igazságot.²³⁴

Tehát ha az igazságra találás fel nem adott reményét a „nem találunk még seholse” verskezdet ragozott igealakjának grammatikalitása sugalmazza, akkor a lírai személy eleddig nem találta a közösség által szintén vágyott igazságot, de társaival a jelenben is keresi azt. A szöveg beszélője nem egyes szám első személyben kommunikál; minduntalan kitágítja az igazságkeresést a közösség más tagjaira, társakra vágyik „harcában.” E folyamatban érhető tetten a Cathy Caruth jellemezte állandó ismétléskényszer. Igazságigény minden tudásra, világra eszmélő fiatalnál felmerül. Akár annak árán is, hogy a céltalan és végtelennek tűnő baktatás a lábak képletesen veendő hónaljig koptatásával jár. Egyszerre lép túl tér-idő kontinuumon, a Philón-féle allegorikus magyarázat a cipő és lábak elkoptatásával eljut a szimbolikus jelentésadásig, a kor meghatározó létszükségletéhez, a soha fel nem adás attitűdjéhez, az igazság vágyának és igényének kollektív élményéhez. Közösségi trauma-e József Attila igazságvágya? A kilátástalanság és nélkülözés léttapasztalata a kor emberének jut fájdalmas osztályrészül, de mozgásba lendül a versszöveg ’hiány-énje’, az igazságért síkra szálló lírai alany.

Az útra kelést, helyváltoztatást felidéző igék között a ’bandukol’ alak a leszegett fejjel történő lassú, láb elé meredő, gyakran az elmélyült gondolatisággal fűszerezett helyváltoztatás szinonimája, képszerúsítése. Ez a lassabb tempójú lépdelés a fűtyüléssel egészül ki, mely tovább gazdagítja a szövegvonatkozásokat. A rokon értelmű kifejezések szótárában a fűtyülés szócikkben a következők találhatók: „általában a tetszés, vagy nemtetszés

²³³ FEHÉR M. István: *i.m.* 32.

²³⁴ VÖ. HEIDEGGER, Martin: *Fenomenológiai Arisztotelész interpretációk*. Ford. Endreffy Zoltán, Fehér M. István. Existentia, 1996-97, 11-45.

kifejezésére, jeladásra, hívásra vagy egyéb utasításra...” utaló tevékenység. A néphagyományból tudható, hogy a fűtyörészést hajdanán a „sátán zenéjének” tartották; az európai kontinensen viszont azt hitték, a fűtyszó elriasztja a gonosz szellemeket, mert riadalmat, megütközést kelt bennük. Tág jelentésmezejű és értelmezési horizontú a két soros versmondat, s ez igaz a további, egyre absztraktabb szóképekre. A versben megkonstruálódó énnel és a kor átlagemberének közösségi élménye a nincstelenség, a szegénység. Gyakori az 1920-as években az éhezés, a batyucipelés, az élelem nélküli vándorút, ahol a legfőbb kincs a testet irányító vezérszerv, az agy. A hiány-én és a veszteség-én végzetesen összefonódik a költeményben. Az ’én’ és a ’te’, az ’én’ és a ’mi’ közti határ felszámolódik, a kor létélményévé lett igazságkeresés bármely kortárs traumájaként releváns: „Igazságot keresünk, de/ Nem találunk még seholse”.²³⁵

Sokatmondó Ábel „betyárkodó” jelzője, mivel mind az *Ószövetség*, mind a *Korán* szerint Ábel Ádám és Éva második fia, aki testvérének, Káinnak esett áldozatául. A zsidó-keresztény hagyományban Ábel az ártatlan áldozat jelképévé nőtt, az *Újszövetség*ben pedig Jézus az első vértanúként említi őt. Itt kissé ellentmondásos, ambivalens tulajdonságokkal felruházott személy. Nevének említése után a fausti alku folyamatát, a gondolat elbirtoklását aktualizálja a következő versmondat: kijelentő és nem feltételes módon, jelen időben! Az alku valahol, valamikor a múltban megkötetett, a jelenben a birtokost és birtokot találjuk. A jó és rossz dichotómiája az Isten által „fogott”, irányított lélek és gondolat ördögi tulajdonának szembeállításában rejlik. Bár egy korábbi fejezetben már támaszkodtam Földényi F. László megállapítására, amely a melankóliával összefüggésben tárgyalja a „valahová, valamilyen összefüggésbe beágyazódás” igényét, e versszövegnél ismét helye van az idézésnek: „Az ember kapta az életet, anélkül hogy bárkitől kérte volna, s azután úgy veszik el tőle, hogy nem kérdezik, beleegyeznek-e ebbe vagy sem. A melankólia persze nemcsak ennek a törékenységnek és kiszolgáltatottságnak a belátásához segítette hozzá az embert. Hanem ahhoz is, hogy lássa: élete beágyazódik valami nagyobb

²³⁵ JAÖV I. 272.

összefüggésbe, amit sokféle névvel lehet illetni. Mondható Istennek, mondható Létnak, nevezhető akár Semminek is – de mindenképpen olyasmi, ami megfoghatatlanságával együtt is erősebb annál az egyszemélyes életnél, amit saját birtokunknak nevezhetünk.”²³⁶

A versbeszélő és a közösségi én-ben összefogható társai mindannyian nincstelenek, batyú nélküli „betyárkodó Ábel”-ek, kinek lelkét Isten tartja kötőféken:

*„Nincsen batyunk, csak az agyunk, / Betyárkodó Ábel vagyunk, / Nem kérdik, hogy szívünk dög-é,/ Gondolatunk az ördögé,/ Lelkünket meg Isten fogja / Sziklaszántó ostorosba.”*²³⁷

Tudományos tekintetben a „lélek” nehezen körülhatárolható, több jelentésárnyalattal és jelentésváltozattal élő közhasználatú szó, amelynek szemantikai mezeje napról napra változik. Mivel a lélek szinonimái a psziché, érzés, tudat, éntudat kifejezések, Isten éntudat-uralása erősebbnek látszik, mint a „gonosz” gondolatok Istennek tulajdonítása. A beszédsszemély egyedül van, magára hagyott, a „magunk vagyunk a kenyerünk” mintájára. Otthontalanságra kárhoztatott, céltalan és hiábavalóságokkal küzdő, kiútra találást nem is remélő lírai alannal találkozunk, aki bármelyik égtájat tűzi ki maga elé, nem talál fogódzókat. Nem fohászkodik, nem könyörög, viszont nem is vétkezik, pedig könyörgésre, imára összekulcsolt keze régen összenőtt már. Szóirgalommal, szókegyelemmel adja hírül, milyen a viszonya önmagával, holott énje a testétől elszakadt, levált. Az individuum közösségivé, a közösségi hang médiumává érik, kollektívikus énné duzzad. Elszigetelődésének oka pedig nem a veszteség, hanem a hiány-énjének felértékelődésében érhető tetten, amelyben igazságvágyai tolnak fel és az elemi létmegnyilvánulási nehézségei szüremlelenek elő. A világot hátra hagyván, pőrén lép színre (esetében tudomásunk van a nélkülözés, nincstelenség gyomoréggel járó fiziológia éhezéstünetekről, a mindennapjait

²³⁶ FÖLDÉNYI F. László: Boldogság és melankólia, avagy időszerűtlenségük dicsérete. In: <http://epa.oszk.hu/00400/00458/00128/3661.html> (letöltés dátuma: 2012. október 04.)

²³⁷ JAÖV I. 272.

megkeserítő emésztési zavarairól), terheit örökké cipelve, ezek viselési kötelezettségének vitatásáról lemondva.

A *Mindent hagyokban*²³⁸ újfent a közösség és az én viszonya kerül előtérbe. A „világ hiánya”, melyet mások is megélnék, nem mint elveszített becses tulajdon jelenik meg, hanem a hiány terebélyesedik eseménnyé, amelyből a feldolgozhatatlansága is fakad. A mindentudást és a megértést nem birtokolhatja, így félrevonul, távolról szemléli világát a szubjektum: „Mindent hagyok már. Bomolj meg magadban,/Világ, ó világ! Én szivemben alszom”.²³⁹

„Nagyon utálkozhatott az Isten,/ Hogy ilyen csúnya plánétát köpött-”²⁴⁰ – hangzik fel a versbeli világminősítés. A köpés gesztusával ruházván fel a Mindenható teremtésaktusát, amely jellegzetesen az utálat, megvetés formájában hozza létre a Földet. Nem a jóságos Isten képét vázolja itt. A csócsálás és a kiöklendezés funkcionálisával a magunkba olvasztással, az eltaszítással, a tagadással azonosítható az evés és a kiköpés bio-visszacsatolásai: „A legősibb, orális ösztönkésztetés nyelvén fejezte ki: "Ezt meg akarom enni, vagy ki akarom köpni", további értelemben: "Ezt be akarom vonni magamba, vagy ki akarom zárni magamból". Tehát: "Legyen bennem vagy kívülem." Az eredeti öröm-én – ahogy már más helyen bemutattam – minden jót magába akar olvasztani, és minden rosszat el akar lökni magától. A rossz, az énidegen, a kívül lévő akkor még ugyanazt jelentik a számára.”²⁴¹

A magányosság oka nem az eluralkodó veszteség, hanem a hiány-én felértékelődésében érhető tetten. Ezzel párhuzamosan az idő múlásával önmagát hitványabbnak, a közösséget maga felett állónak véli. A következő strófában elsüllyed a Napban, teljesen kiszakadván magából és a közösségből, a világűr felé véve az irányt. A Földön kizárólag a szívének és egy csepp vérének marad

²³⁸ JAÖV I. 352.

²³⁹ JAÖV I. 352.

²⁴⁰ JAÖV I. 352.

²⁴¹ FREUD, Sigmund: *A tagadás*. Ford. Májay Péter. Magyarul: In: Erős Ferenc (szerk.): *Ösztönök és ösztönsorsok. Metapszichológiai írások*. Filum Könyvkiadó, Budapest, 1997, 148.

hely: „Mindent hagyok már. Bomolj meg magadban,/ Világ, ó világ! Én szivemben alszom.”²⁴²

A vesztéstudat és a feladás mellett a megbomlásra, megőrülésre való felszólítás jut kifejezésre. Megbélyegzetté lett az egész Világ is, s benne ennek minden élő és élettelen lény-tárgya. Láttuk korábban, a hivatalos egészségügyi kategorizálás az „asszimilálódás elleni eszközként funkcionálhat – gyakran éppen politikai, társadalmi, orvosi érdekből”,²⁴³ így a stigmatizálódás terhe alatt a beteg még betegbébbé lesz. Azonban a nonkonformista, szokatlan vagy éppen „deviánsnak bélyegzett emberi magatartások, megnyilvánulások is megérthetők, racionálisak lehetnek a megfelelő, az emberi egzisztencia speciális kontextusaiban.”²⁴⁴ Hasonló helyzet érhető tetten a textus „*Én szivemben alszom.*”²⁴⁵ önmegegyező formulájában, amelyben a pihenés mint a nyugalmat találás és regenerálódás menedéke, a szívben szendergés pedig a kebelbe zártság, mély érzelmi viszonylataként sejlik föl.

A *Bátrak* többes számba tett verscíme, a mondatok kijelentő modalitása, valamint a gyávaságtól a szent bátorsáig való gondolati eljutás a közösségi én megteremtésének igényét sugallja. A félelemtől és a halálfélelemtől mentes közösségi én életre hívása társadalmi várakozást teljesít be. A halállal történő találkozásból táplálkozó félelem traumája a LaCapra-i értelemben vett strukturális és történelmi trauma lehet egyszerre. Strukturális traumát mindenki külön-külön is átélhet valamilyen módon, a társadalom halálának (megsemmisülésének, hanyatlásának) traumája viszont a közösségé. A strukturális traumával szemben a történelmi már specifikus, nem mindenki kerül a hatása alá (lásd a versszövegben: gyávák versus bátrak). A történelmi trauma reprezentációjában alapvető fontosságú az áldozat, az elkövetők és a kívülállók

²⁴² JAÖV I. 352.

²⁴³ ZSÉDELY-SZABÓ Tímea: Az örület múzeuma – az identitás színeváltozása. Egy New York-i menedékhely (The Living Museum) kontextusában. PhD-disszertáció. Kézirat. 2010. In: http://pszichologia.pte.hu/files/tiny_mce/D-2010-Zsedely-Szabo%20Timea.pdf (2012. október 24.)

²⁴⁴ Uo.

²⁴⁵ JAÖV I. 352.

megkülönböztetése.²⁴⁶ Áldozat-e az ifjú tisztasága ellenére bátran halált vállaló fiatal, vagy inkább kezdeményezője a sokak által vágyott, társadalom érdekében teendő, magára vállalt merész cselekedetnek? Elkövető lehet minden olyan társ, aki a kívülállás gesztusával tudomást sem vesz a közösségi igényről, a bátor közösségi én létrehozását vágyó társadalmi akaratról? Kívülálló mindenki, aki halál hatalmát elvitatja, vagy éppen nem vesz róla tudomást?

Földényi F. László *Boldogság és melankólia, avagy időszerűtlenségük dicsérete* című tanulmányában²⁴⁷ a halandóság és a halálnak való kiszolgáltatottság élményét fedezi föl ott, ahol valaki a melankólia vagy boldogság igényét próbálja érvényesíteni. József Attila „ifjú lélekkel halni megy” záró sorú költeménye nem a klasszikus értelemben mutatja be a halállal szembekerülő egyén tulajdonságegyütteseit, mégis lappang bizonyos boldogságigény abban a „szent” jelzővel illetett bátorban, kinek „Minden lilium illata/ Hűlő, meleg szivén libeg.” Mint a bevezető fejezetében említettem, N. Horváth aprólékosan tárgyalja, hogy József Attila a halál és az élet kapcsolatát Adytól kölcsönzi. „József Attila a halál-élet adys dichotómiájára építi az Ady-képet, hisz szinte túlhangsúlyozódik a halotti mivolta, amikor is visszatérő képek, kijelentések tudatosítják a földben való létét.”²⁴⁸ E versben a föld akkor zárja magába a gyáván halált váró ’közösségi én’-t, amikor annak félelme, riadtsága kifejeződik az arcán. Paul Ekman az érzelmek osztályozásakor megállapította, hogy a vakon születettek arcán is ugyanazon alapérzelmek mutatkoznak meg, mint a látóknál, tehát ezeket nem a szocializációs folyamat során sajátítjuk el, hanem miként arctevékenység-kódoló rendszerelmélete egyértelműsíti, az érzelelkifejeződéseink univerzálisak.²⁴⁹ A szöveg hangsúlyos helyén a föld pontosan akkor zárja magába, semmisíti meg a gyáván elé állót, amikor az arcát markírozó érzelemjelek éppen megmutatkoznak. A közösségi én titokigénye

²⁴⁶ LACAPRA, Dominick: *Writing History, Writing Trauma*. Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2001, 47.

²⁴⁷ FÖLDÉNYI F. László: Boldogság és melankólia, avagy időszerűtlenségük dicsérete. In: <http://epa.oszk.hu/00400/00458/00128/3661.html> (letöltés dátuma: 2012. október 04.)

²⁴⁸ N. HORVÁTH Béla: *i. m.* 133.

²⁴⁹ Vö. EKMAN, Paul: *Leleplezett érzelmek: az arckifejezések és az érzelmek felismerése a kommunikáció és az érzelmi élet fejlesztéséhez*. Ford. Pheby Krisztina. Kelly Kiadó, Budapest, 2011

mindaddig kielégítetlen marad, míg a bordó nehéz függönyt szét nem tépik, erőt merítve a gyávaság száműzéséhez, az önnön gyengeség leküzdéséhez.

„Szólnom kell akármit is és ha már együtt vagyunk, hát nektek beszélek.

Mindegy, ha azt is hiszem, hogy magamnak szólok.

Néha meghalljuk nevünket, de akkor ott vagyunk, ahol a madár se jár

A fergeteg ormán sugárzunk fölfelé messze a sugarak portengerétől

Csak a szívünkben zuhanó szelek lengetnek fölfoghatatlan villamosságot

Följebb tolom fejemről a fellegeket, de azért érzem a levegővel

Cirógatnak a tavalyi bimbók, s a lehullott levelek nyomdokai

Szólnom kell akármit is és ha már együtt vagyunk, hát nektek beszélek

A madarak meghalnak fölötte, szívére hull kicsi, hideg testük.

Nagyon szegény az ember,

Ha egyedül van és kedvesét szeretné harapdálni,

De úgy, hogy az őneki mégse fájjon.”

1924 ősze

A fergeteg ormán című alkotás a biografikus én és lírai szubjektum különválásának, s mindezzel párhuzamosan a közösségi én megkonstruálásának egyik legékeesebb példája. Disszertációm bevezetésében nyomatékosítottam, hogy e munkám argumentációs kereteibe és szépirodalmi listájába a ritkábban hivatkozott költeményeket emelem, így e textusnak csak a témámhoz kapcsolódó mivoltára térnék ki. A grammatikai lírai alany hívó szavakat keletkeztető tevékenysége rögvest az első versmondatban közösséget teremt. A „Néha meghalljuk nevünket, de akkor ott vagyunk, ahol a madár se jár” sor ismét az egyedüllét és a magány képzeihez konvergál, hasonlóan, mint a vers záróakkordja. A költői én pedig a beszédkényszerét jól jellemezve szabadversben formálja meg mondanivalóját: *„Szólnom kell akármit is és ha már együtt vagyunk, hát nektek beszélek”* Utóbbi sor meggyőződésem szerint e mű számos más tematikus aspektusra utaló képi mintázódásának ellenére a közösségi én-

teremtésének vegytiszta példája, a lírai alany és közösségi én létrejöttének, megkonstruálásának igazi lehetősége.

József Attila 1924 nyarán egymás után több olyan verset is írt, amely a személyiségkonstrukció új formáit mutatja be. A közösség és a lírai alany versnyelvezet általi kölcsönhatásán alapul a *Milyen jó lenne nem ütni vissza* című verse is. Ahogy konstruálódik az én a versen keresztül, fokozatosan szerveződik a lírai én és a közösségi én is. Az első sor többesszáma, valamint a „lelkeimmel” többes számú főnév jelzi, hogy kész azonosulni a közösséggel, sőt a lírai szubjektum önmagát olyan valakinek ábrázolja, akitől –mivel a béke hordozója– megváltást remélhetnek az emberek. Szintén megjelenik a lírai én kettőssége: egyrészt elidegenedettséget jól mutatja, ahogy megpróbálja elválasztani magát a tömegtől, másrészt éppen ennek a közösségnek próbál meg segíteni azzal, hogy „*És nagy, rakott szekerek indulnak belőlem / A pusztaság fele.*” A „lelkeim” és a „szekerek” főnevekkel mintegy kilépve saját testéből, ill. tárgyiasítva azt, a lírai alany szétaprózódását mutatja be. Ugyanezt jeleníti meg a *(Tenyeremre tettem)*-kezdetű négysoros verse is, amelyben újfent abból az alapállapotból indulunk ki, hogy a lélek mozgatható tárgyként funkcionál. A lírai alannal ellentétben, akinek hiába tiszta a lelke, törékeny is, hiszen üvegből van megjelenik valaki („Ő”), aki a törékeny léleknél a keményebb, tartósabb gyémántot mutatja fel:

„*Tenyeremre tettem a lelkem: / Nézd meg, milyen szép százlátó üveg! / De Ő gyémántokat szedett elő, / Mert Ő az embert sose érti meg.*”

Az „ő” és a lírai alany, illetve a „mi” ellentéte abban áll, hogy az „Ő” nem képes a lélek tisztaságát és ezzel együtt sebezhetőségét magasabb értéknek elfogadni, mint a gyémánt keménységét. Az „Ő”, amely valószínűleg itt Istent jelenti éles ellentétben áll a lírai alannal, de a közösséggel is, amelyhez a szubjektum tartozik és azt előlegezi meg, hogy az égi és földi jelenségek sose tudnak egy platformra kerülni. Ha pedig ez így van, akkor az „istentelenség” mindenki számára meghatározó élmény lesz, így az együvé tartozás erősödik. *A szerelmes*

szonettje című versében a lírai szubjektum lelkét egy bevetetlen földhöz hasonlítja, amelybe fájdalom és bánat ekeként gázol. A test tovább aprózódik, a szív gyilkosként vár áldozatára:

„Alattuk szívem ül, a mindig éhes. / Sötét szeme s paraszti szája véres. / És éles sziklán gyilkos késeket fen.”

Az *Érik a fényben*²⁵⁰ a fa megrázása a már beérett gyümölcstermést idézi fel, a szüretelés a megosztás lehetőségét kínálja fel a hasonló sorsban osztozóknak: „Megrázhatom fáimat, már közelednek testvéreim.” A következő sor már többes számban folytatódik, a közösségi élményt részesítve előnyben. A társak és az én ívlámpákkal való azonosítása a fény, a megvilágosodás képzetét kelti. A vallási tudatforma sztereotípiáit kiaknázó én nemcsak magát ékesíti különböző tulajdonságokkal, hanem a „másokat” is, a szeretet tündöklése olyan nyugalmat áraszt, amely az embert egyértelműen istenhez kapcsolja és teszi hasonlatossá: „Ívlámpák vagyunk egymás szívei fölött, a kicsi madarakat látod-e vállainkon?/ Mi vagyunk azok és szelíd arcunk is egymáshoz ér -/ Nyissuk ki egészen magunkat, egyszerre jusson mindenki a szeretetbe”.²⁵¹

A már sorra vett istenes versek kapcsán a hiány-én kincsillapítását, az isten- és apateremtéssel történő enyhítését részleteztem. A szerző életrajzából tudjuk, hogy gyermekkorától magányos volt, ezt a magányosságot igyekezett feloldani Istenhez folyamodásában, fennhatóság-keresésében.

Isten helyett a fiatal költő az emberekkel, a tömegekkel fogja egynek érezni magát, arra áhítozván, hogy egyenrangú társnak tekinthessen. Az együvé tartozás, az összeforrás kikovácsolásához éppen Isten-képét használja fel és isteni attribútumokkal ruházza fel önmagát meg a közösséget is. Ennek bizonyítékai: a nap, a gyémánthidak, a harangok, a torony, az égbolt. Összetartozásuk a

²⁵⁰ JAÖV I. 370.

²⁵¹ JAÖV I. 370.

kölcsönös halálvágyban fejeződik ki: „Készen vagyunk már égboltjainkkal s készen vagyunk a fényességre/ Aki hajnalonta gyöngé virágokat okoz”.²⁵²

A József Attila-i költői nyelvezetre jellemző a narratív emlékezet és a traumatikus emlékezet összefonódása. Előbbi segítségével képes a biográfiai kontextusból adatokat, tényeket átemelve és beépítve hitelesíteni a versvilág személyvonatkozású működéseit, s ugyanakkor az emlékek elbeszélésével lehetővé teszi a másokkal való megoszthatóságot. A versszubjektum visszaemlékező funkciója révén tehát lehetővé válik bizonyos közösségi emlékező gyakorlat. Békés Vera szerint a traumatikus memóriában tárolódó emlékeknek nincs társas komponense: nem igazodik senkihez, nem szól senkihez, az emlékezés teljesen magányos tevékenység.²⁵³ Ezzel nem érthetők egyet. A trauma narrativizálása ugyanis mindig attól függ, hogy az események mennyire képesek beilleszkedni az adott nemzet identitásának folytonosságába. József Attila sérelem-anyagai pedig, melyek a lírai beszédszemély hiány- és veszteség-éjét karakterizálták, olyan traumaként törtek utat maguknak, melyek általánosnak számítottak a korszakban. Ezért nem gondolnám, hogy a korai versekben a tudattalanban rögzült eseményzajlásokat, történetmeneteket esetlegesen „írta ki” magából, s csak a freudi tanok meg a pszichoanalízis alapos megismerése után váltak benne mindenkor tudatosan koordinált folyamatokká.

Azt állítom ezzel ellentétben, hogy bár bizonyos processzusok közvetlen feltárulás nélkül mehettek végbe, de invenciózusan előidézett, célirányos írástevékenység jellemző rá, melyről élete utolsó éveiben áttér a tudatos terápiára. Valaczka András találóan állapítja meg, hogy „József Attila tájversei mindig túlmutatnak önmagukon, s a költőt foglalkoztató szociológiai tünetcsoport mellett megjelenítik magát a költői személyiséget is, mely sokszor önszimbólumára ismer a szemlélt tájban, s ennek elemeiben tárgyiasítja a

²⁵² JAÖV I. 370.

²⁵³ BÉKÉS Vera: A trauma reprezentációjának változásai Holokauszt-narratívákban. PhD-disszertáció. Kézirat. 2008. In: http://pszichologia.pte.hu/files/tiny_mce/doktori/2009-Bekes%20Vera-tezisek.pdf 7-35. (2012. október 24.)

kivetített lelki tartalmakat”.²⁵⁴ Ez a szimbolikus kivetés nemcsak a tájversekre jellemző, hanem általánosságban is helytálló lehet konstrukciós sémáinak megközelítésében.

Az 1924 őszén írt, avantgárd jegyeket mutató költemény, a *Keserű*²⁵⁵ teljesen életszerű helyzettel induló zsánerképében (görögdinnyét evő és híreket hallgató jelenlét) nemcsak az én szétszervezésében jeleskedik a vershős, hanem ennél tovább megy. Olyan, a korra jellemző általános létkereteket szab meg, a mellyel a szubjektumot egyszerre teszi mindenhatóvá („a világ csak bennünk változik”) és funkcionálja át először gyermekjátékká, aztán később egy bibliai képben feloldott zoomorf teremtménnyé („én számár vagyok s csak hosszú elnyúlt árnyékom a pásztor”).²⁵⁶

A hiány- és veszteség-én dominálásának nyoma veszik, helyébe lép az onnipotencia koherens bemutatkozása: „Ha szemem behunyom, az eroplánok lezuhanak és azok is /Melyek belőlem szállnak föl naponta”.²⁵⁷

„S én nem vagyok és nincsen más, csak ők.” E verssor kiemelődése a *Műterem* című versből²⁵⁸ az egyéni vagy pszichés traumatizáltság helyett a közösségi/kulturális traumát előlegezi meg azzal, hogy gyermeki és agg kort állít szembe egymással, pocsolótól kristálylelkű tengerig szélesítvén a távlatokat, azért, hogy a „közösségthalmaz” teljes legyen, ennek minden kortársa tagja lehessen. A közösség problémáját magára vállaló individuum, akire mosolyognak, akit átkoznak a bűnök hordozói, a Krisztusi cselekedetet véghezvivő ember lenne, aki nem spórol a mások érdekében teljesített áldozathozattal. De ő maga nincs is, csupán azok az „ők” vannak, akik kulturális/közösségi traumájuk okozójaként egy „körön kívüli” személyt keresnek. Felbomlik a világ, szertefoszlik a rend, mindeközben senki nem veszi észre: azért nem képesek

²⁵⁴ VALACZKA András: A személyiség mint térszerkezet. József Attila tájai. In: http://franka-egom.ofm.hu/irattar/irasok_gondolatok/konyvismertetesek/konyvek_12/jozsef_attila/jozsef_attila_tanulmanyok/web_anyag/33_valaczka_szemelyiseg.htm 8. (2012. 10. 24.)

²⁵⁵ JAÖV I. 374.

²⁵⁶ JAÖV I. 374.

²⁵⁷ JAÖV I. 374.

²⁵⁸ JAÖV I. 383.

sorsuk változtatására, mert fel kellene ismerniük, maguk képezik vágyaik gátját, maguk önnön problémájuk okozói.

Virágh Szabolcs a traumát pszichoanalitikus szempontból vizsgálva arra a megállapításra jutott, hogy a személyiséget ért pszichés inger – amelyet az egyén adott fejlettségi szintjén/állapotában s a megszokott vagy rendelkezésre álló eszközökkel az egyén nem képes feldolgozni –, az a trauma.²⁵⁹ A *Kövek*²⁶⁰ lírai alanya azt nem képes feldolgozni, hogy vannak embertársai, akik mint a megénekelt kövek, sosem nemesednek épületekké, elenyésznek haszontalanul. Miért van kő, ha nem lesz épületté? Miért tengődik az ember tettek nélkül, ha utána széthull milliónyi darabra?

A történelmi trauma föltétele, hogy minden egyén számára külön-külön is tapasztalatot jelentsen, de csoportosan is részesülni lehessen belőle. Egy tettre kész világ fiataljainak számára a kortársak „úton heverő fájdalma”, a templomtoronyba, magasba törés vágya és ennek kielégíthetatlensége ilyen teherként hatványozódik. A „terméskő-ember” a korszak ikonja, aki a tiportság nyűge alatt erős marad, építő tevékenységre méltó, sőt a templomtorony ég felé emelkedésének építésének maga is tevőleges részese lehet.

A hermeneutikai kör lényege, hogy a megértés-értelmezés-alkalmazás hármassága a tapasztalásnál szoros egymásutánban zajlik. A versszöveg megértése történésszerű, mint egy dialógus – tartja Hans-Georg Gadamer –, az információátadás ugyanis a kölcsönös megértéssel, a *Figyel a kancsalra*²⁶¹ vetítve: a bandzsa szemmel néző köré szerveződve jön létre. József Attila kortársainak (és e ponton ne szűkítsük a kortársakat a kávéházi értelmiségre!) a magánlevelezés figyelemmel kísérése, a besúgóhálózat, a „komoly névtelen

²⁵⁹ Vö. VIRÁGH Szabolcs: Trauma és történelem találkozása Emlékezet, reprezentáció, rítus. *BUKSZ*, 2011/2, 161.

²⁶⁰ JAÖV I. 274.

²⁶¹ JAÖV I. 357.

feljelentések” világa gyakori élménye volt a kihallgatásokkal, cenzúrával átszótt mindennapokban.

Az in medias res kezdés megkérdőjelezhetetlennek tűnő kinyilatkoztatása kissé meglepő a játékos címválasztás miatt. A beszélőt hátulról (is!) figyelő kancsal képes egyszerre több irányba nézni, akármikor nézőszöveget tud váltani. Lételeméletesen a „valami van a hátam mögött”-ről beszél, szorongásérzés fojtogatja, emészt a versszubjektumot; a sugalmazás kognitív diszkurzív síkon nem érthető meg. Nem egyértelmű ki és kit (kiket) figyel, a lírai személy nem tudja elmondani baját. A versalany próbálja a lelkek (árulkodó a többes szám a kollektív traumára utalva!) csupasz talpával kitaposni a kancsal szemét, ám ez szétfeszíti a struktúrát. Ruediger Dahlke egy figyelemre méltó írásában a szem a lélek tükre citátumából kibontja a belátás, a rálátás, a tiszta tekintet jelképességét, miközben a talpról az állóképesség, a gyökeret verés szimbólumaként beszél.²⁶² Ha elfogadjuk az utóbbi állítást, és jelzőjével együtt igyekszünk megérteni a szövegbeli szókapcsolatot, új értelmezési tartományt nyitunk meg. A „csupasz talp” kiterjesztett Achilles-sarokként a sérülékenység reprezentálója, a sziklás-szűrös szemmel szemben nehezen bevethető védőfelület.

Az álmvilágból új napra ébredő embertömeg elméje a pirkadattal, vagyis a fény szóalakban rejtező én-nel teremti meg a figyelő kancsált. Erre Odorics Ferenc²⁶³ tapintott rá lényeglátóan, és a paronomázikus szemléletet kamatoztatva a szerkezetre vonatkozó hasznos megállapításokat tett. Megkockáztatható ugyanakkor, hogy hermeneutikai értelemben a kancsal szemű figyelés kitüntetettjének a mindenkor olvasó is tekinthető, ő a jelentésadás aktív médiuma.

²⁶² DAHLKE, Ruediger: A betegség mint szimbólum.

In: http://brihaspati.net/downloads/A_betegseg_mint_szimbolum_Ruediger_Dahlke.pdf 55. (2012. október 24.)

²⁶³ Ehhez ODORICS Ferenc: *Az Eszmélet újraolvasása. = Újraolvasó. Tanulmányok József Attiláról.* (szerk. KABDEBÓ Lóránt, KULCSÁR SZABÓ Ernő, KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, MENYHÉRT Anna). Anonymus Kiadó, Budapest. 2001, 175.

A név nélküli, lucskos-lompos, vágytól girhes állatkáról „mintha / Belőlem szakadt volna ki” - jelenti ki a *Kutyában*²⁶⁴ pozicionálódó szubjektum. „Fáradtság, tisztaság/ Hús boltja alatt némán” – figyel ez a bennünk élő jószág. Az ontológiai kérdéseket (honnan jövünk?, hová tartunk?, kik vagyunk?, miáltal, miért lettünk?) voltaképpen nem az állatbarát humanoid teszi fel, hanem ez a szembeötlően gazdátlan, könyörgő, istendarabkákra (tudásmorzsákra) éhes eb teszi fel, szemében „tömött, sóhajtó templomok”-kal. Gazdátlan, mert nincs Istene, kapaszkodója, hite; kutya és ember esetében egyaránt használjuk ezt a fogalmat: gazdája. A vers temploma Isten háza, a sóhaj az emberi vágy fiziológiai manifesztálódása. A templom tömörségét a benne imádkozó hívők adják, a templom sóhaja a benne imádkozók összeadódó vágyélménye, közösségi traumája: a célba juttatandó óhajítás, a megelégedő bizonyosság.

*A Legutolsó harcos*²⁶⁵ címében megjelölt ént történeti-etimológiai szempontból a horzsol családjába tartozó harzsol, horhol, harsan igével rokonítva vezethetjük le, amelynek jelentése a ’kapor’-ból fejlődött ki és lett ’veszekedik, súrlódik, megküzd’ értelemmel bíró. A megnevezett figura tehát a rettenthetetlen, konfliktusokat vállaló, igazáért megküzdő versszubjektumot előlegezi meg. Már az első versszak végén provokáló ez a hangütés: az utca és a föld fiának tekinti magát, mely tétel hangsúlyosan megismétlődik az utolsó strófában. A különböző érzékelési területekről származtatott (szaglás, hallás), egész világot belengő illatú virággal emeli közös szintre magát (vegyük észre, milyen nőies képet használ a harcos én megteremtéséhez), melynek illata hat kontinensre elér, hangját pedig nem tudja elfedni, elnémítani sem börtön, sem kaszánya, sem templom. A negyedik versszakról egyre leplezetlenebb magabiztosság járuléka a végletes attribútumokkal (sírás, nevetés, káromkodás) előhozakodó öntételezés. A közösségnek el kell fogadnia őt, hiszen „minden megindul, hogyha én megyek!”. A versben rejtve jelennek meg a hiány-énre vonatkozó motívumok. Ezek a

²⁶⁴ JAÖV I. 348.

²⁶⁵ JAÖV I. 179.

szövegben lévő én és a szöveg mögött álló én elkülönítésére irányítják a figyelmet. A feltételes mód explicit önaffekcióval folytatódik, utca és föld fiának nevezi magát a lírai alany. Az 'ucca' (sic!) íráskép és a föld kisbetűs variációja nem a bolygóra, hanem a termőföldre utal, az urbánus szféra és a vidéki kisközösségi lét 'hiány-énjeit' egyidejűleg lokalizálva és regionalizálva.

József Attila szándékoltan énteremtő és leginkább híressé vált verse a *Tiszta szívvel*,²⁶⁶ melyet Szegeden, a *Szeged* napilap 1925. március 25-i számában jelentetett meg. A reflexiók erősek voltak mind a sajtó, mind egyik professzora részéről. Bókay Antal inspiráló tanulmányában, a Tverdota György által földolgozott²⁶⁷ recepciós kontextust alapul véve, a szöveget „minden tekintetben egyedülálló, kiemelkedő” műnek nevezi.²⁶⁸ Jól ismert az eset: Horger Antal, a neves nyelvész ezért a verséért „tanácsolta el” a költőt az egyetemről. A textus fő jellemzője az elkeseredett lázadás, mivel éppen az elemi emberi értékeket utasítja el (családi kapcsolatok, vagyon, sőt az emberi élet). Ezeket a témákat persze már korábban is érintette, ám jószerével még egymástól függetlenül. „Az élet és a költészet első nagy, termékeny találkozása volt ez a vers a költői élet eddigi folyásában”, miként Bori Imre megállapította.²⁶⁹

A szövegben a tagadásokból organizálódik az én, a metafizikai léthez kapcsolódást kifejező tételek elővezetésével („se istenem, se hazám”), a nemzeti együvé tartozáshoz ragaszkodásával és az irodalmi hagyományhűség *Szóatra* tett utalásával („se bölcsőm, se szemfedőm”). A társas kapcsolatok elutasítása minden téren megtörténik, a családban és a szerelemben egyaránt („nincsen anyám, se apám /.../ se csókom, se szeretőm”). A testi szükségletek sincsenek kielégítve („harmadnapja nem eszek, se sokat, se keveset”), s bár József Attila maga írta néniének, hogy szegedi egyetemistaként valósággal éhezett, akkor

²⁶⁶ JAÖV I. 386.

²⁶⁷ Vö. TVERDOTA György: A komor föltámadás titka. A József Attila-kultusz születése. Pannonica Kiadó, 1998, 43–66.

²⁶⁸ BÓKAY Antal: „Batu khán pesti rokona” - A szelf poézise József Attila költészetében. In: *Kortárs*, 2005/4, 35-42.

²⁶⁹ Vö. BORI Imre: *József Attila költészete*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2005, 63.

jutván rendszeres uzsonnához, amikor második kötete kiadása után a Virágh cukrászda vendégül látta; ez a traumablokk inkább elvontan értelmeződik. A harmas szám miatt népmesei keretbe helyeződik, olyanéba, amelyben József Attila a legkisebb gyermek (valóban!) és a lehető legszegényebb körülmények között él. S ha már ebben a népmesei világban nincs Isten, akkor legyen legalább ördög, aki pénzért megvásárolja a fiatalságát, vagy ha nem, ebben az esetben a szegényember versekből ismert megoldás választható: az emberölés. A verset nem a (félre)értelmezők szemszögéből érdemes vizsgálni, hanem a maga fejlődéstörténetéből, hiszen ebben minden eddigi megénekelt és átélt téma benne szerepel, egy végső, alternatív megoldást választva. A ballada konstituens elemeit véltem felfedezni némely szegényember-versben is. Ebben az alkotásban szintén a műfajból öröklött jellemző dinamikus építkezés jellemző.

E szöveg keserű hangulata más műveiben szintén visszaköszön (*Végül, Hét napja*), de ez az első olyan összefoglaló verse, melyre hagyományteremtő mivoltában támaszkodnak az évek folyamán a születésnapjai táján keletkezett alkotások (*József Attila, Bevezető*). Önmegszólító alkalmi verseiben mindig művészi erejű, pontos lélekrajzot ad magáról.

Othontalanság, árvaságélmény, éhezés és hitbéli kérdőjelek. Ez az állandóan aktualizált programja annak a versszubjektumnak, amely teljesen uralja az 1920-as, 1930-as éveket. Természetesen nemcsak József Attila éhezett napokon keresztül, hanem az ország lakosainak igen nagy hányadára jellemző volt ez az élethelyzet. Ahogy az értékek, az értékrendek maximális válságára, a társadalmi igazságtalanságra, az erkölcsök lazulására is utal a „tisztá szívvel betörök” sor, az „Áldott földdel elfödnek” pedig villoni vehemenciával és petőfis eleganciával panasolja (persze kellő öniróniával) a világ veszteségélményét, azzal az elégtétellel, hogy mint a közösség egykor volt tagja, elmúltá után is túltesz rajtuk, sírján „halált hozó fű terem.”

VI. Kitekintések: a közösségi költészet lehetőségei

VI. 1. Későbbi évek

József Attila eddig vizsgált korai versei jórészt a makói és a szegedi évek alatt születtek. Péter László emeli ki monográfiájában, hogy a makói és a szegedi évek úgy rakódnak egymásra, hogy a makói évek „a Szegedhez való viszonyát, nexusainak kialakulását és betetőzését teszik világossá”.²⁷⁰ A korai versek azonban nemcsak ezért ilyen fontosak. Az előbbiekből láthattuk, hogy a korai versekben elkezdődött a lírai alany elválasztása a költő személyétől és annak közösséghez való viszonyítása. Néhány korai vers elemzésével feltártuk a lírai alany traumatizáltságának okai, amely egyrészt nehezen különíthető el a biográfiától, másrészt jól mutatja be, hogyan szervezi meg a versszubjektumot annak traumáin keresztül. Elemzésünkben használtunk az általunk bevezetett és legfontosabbnak tartott hiány-és veszteség-én terminusokat, valamint az individuális kollektívum fogalmát is. Az új terminusokat további verselemzések segítségével a közösségi énré is vonatkoztattuk, majd továbbhaladva a költő én egyéni traumáit összevetettük Juhász Gyuláéval, és megállapítottuk, hogy a két költő ugyan hasonlít a „társtalan magány” szempontjából, de különböznek nézőpontjukat tekintve, ill. abban, hogy milyen messzire jutnak a közösségi költészet terén. Leszögeztük, hogy a csoportelméleteknek megfelelően és a LaCapra-féle közösségi traumaelméleteknek megfelelően a lelki sebek, traumák vizsgálatához elengedhetetlen annak a kulturális közegnek a részletesebb megismerése, melyben alkotónk élt.

A továbbiakban a későbbi versekre koncentrálok az előbbieken ismertetett szempontok alapján. A korai versekhez hasonlóan ezek kiválasztásában is fontos szerepet játszik a jórészt „ismeretlensége”, azaz az, hogy ne a legismertebb verseket vegyük szemügyre.

Szegeden töltött évei után Bécsben találjuk az ifjú költőt, amelyet szellemiségében már – Erg Ágostonnak köszönhetően – már ismert. Erg Ágoston ugyanis, külföldi ismeretségeinek köszönhetően személyes közelségben volt Paul

²⁷⁰ Ehhez PÉTER László: *József Attila Szegeden*. Bába Kiadó, Szeged, 2005, 13.

Éluard-al és Louis Aragonnal is, s József Attila életében közvetítő kapocsként működött Szeged és Bécs között. Ez megalapozta a költő ausztriai tartózkodását. József Attilának tehát már Szegeden lehetősége nyílt így megismerni az avantgárd gazdag szellemi mozgalmát, hiszen a modern irodalom, köztük az expresszionista-kommunista irodalom impulzusait Erg hozta magával külföldről.²⁷¹

A későbbi versek között azonban nemcsak avantgárd stílusban írt verseket lelhetünk fel, hanem a hagyományos keretek közt jórészt a korai évek szubjektumkonstruálási folyamatai teljessé válnak ki. Megjelenik a költő költészetének kettőssége, amely aztán élete végéig megfigyelhető: a közösségtől való eltávolodás, ugyanakkor ragaszkodás igénye. A közösségtől eltávolodott, de az ő hangjukon megszólaló, az aktuális életérzésre és problémákra figyelmet felhívó költő újabb és újabb lírai alany konstruáláson keresztül igyekszik kibontani ezt az ambivalens érzést.

Idézzük fel Mészáros István sorait, aki azt írja monográfiájában, hogy József Attila esetében „a magánéletiség szenvedélyes elutasítása nem jelentett személytelenséget [...] József Attila költői világában az egyén minden örömeivel és bánatával, boldogtalanságával és fájdamával, aggodalmával és reményével egy magasabb egységbe illeszkedik, ahol az egyes mozzanatok nem maradnak magukba zárva s ennél fogva elszigetelve, hanem egymásnak felelgetnek, és így földúsulnak annak a visszhangzásnak az intenzitásával, amelyet sikerült kiváltaniuk.”²⁷² E sorok azt erősítik, hogy nemcsak az egyén hat a közösségre és nemcsak a lírai alany egyéni hiány-és veszteség-énje tud feldúsulni, ha közösségbe helyezük, hanem fordítva is: a közösség is képes hatni az egyénre. Mészáros azt hangsúlyozza, hogy ezzel „a belső értékrend közvetítések révén megfelel a „kívül” értékrendjének”²⁷³. A továbbiakban tekintsük úgy a későbbi versekre is, mint olyan kavargó egységekre, amely az egyénileg emberi és a

²⁷¹ Vö. PÉTER László: *József Attila Szegeden*. Bába Kiadó, Szeged, 2005, 79-80.

²⁷² Mészáros István: *József Attila és a modern művészet*. Argumentum 2004:29.

²⁷³ Mészáros István: *József Attila és a modern művészet*. Argumentum 2004:29.

társadalmi-történelmi emberi kölcsönhatását képes bemutatni. Mészáros gondolatmenetének igazat kell adnunk, amikor azt írja, hogy József Attila esetében még a legmélyebb egyéni érzelmi pillanatok is telve vannak társadalmi kötődéssel. Ez az ide-oda mozgás, azaz az egyéniesség és a konkrét társadalmi, ugyanakkor univerzálisan emberi problémák közt, adja a versek feszültségét és vibrálását. 1926 nyarán, a *Hangya* című versében így fogalmaz:

„A bábok között elaludt a hangya.
Szél, a bábokat most el ne fúdd!
Különben jó az is.
[...]
Egy szalmaszállal fölkelteni szépen!
De jobb, ha már indulunk haza,
erősen beborult - -

A hangyát, a lírai én alteregóját apró, de szorgalmas kis lényként ábrázolja, amely a fáradtságtól kimerülve alszik el a bábok között. A vers kezdetén a hangya ugyan még rendelkezik bábokkal, de a költő a zivatar képével megelőlegezi veszteség-én-jét. A hangya és a bábok közt oda-vissza kapcsolat van: a hangya teremtette a bábokat, amelyekből aztán további hangyák lesznek. A bábok mint a közösség szimbólumai tehetetlenek a külső erőkkal szemben, túl aprók és a hangya pedig túl fáradt ahhoz, hogy mozgásállapotukat megváltoztassa, így egy külső erőnek, és esőnek és egy omnipotens valakinek kell mozgásra bírni, akinek a kezében szalmaszál van. Nem a társadalomból kiszakított költő beszél tehát a versben, hanem társadalmiságának és közösséginek nagyon is tudatában lévő lírai alany.

VI. 2. Későbbi költemények

A *József Attila*²⁷⁴ című vers az identitás diszkurzív konstrukcióval próbál kettős lényével számot vetni. Önsajnálát, reményvesztettség uralkodik itt, adva van egy József Attila, akit a lírai alany nagyon szeret, de egyszersmind szeretne is elérkezni Önmagához, aki nem benne, hanem „bennetek lakik, az bizonyos”, vagyis abban a József Attilában és kortársaiban lakozik költőien, aki bizonyosan nem ő. Több jeles szakértő (pl. Németh G. Béla, Kulcsár Szabó Ernő) egyetért abban, hogy a metaforikus felcserélhetőség, a kint és a bent elválaszthatatlansága jelenik meg a szövegek dialógusképző önmegszólításakor.

A történelmi traumatizáltságban gyakori fejlemény, hogy az eseményekről emlékező egyenlő a történetek megírójával (a történetíróval), aki egyben maga az áldozat is. József Attila ilyenformán lesz minden egy személyben, író-történetíró-áldozat is; ez pedig feloldhatatlan gátlást és szorongást teremt folyamatosan, holott (LaCapra szerint) tudható, a (történet)író feladata éppen az, hogy objektíven közölje, vezesse le az eseményeket, ne azonosuljon az át- és túlélőkkel. A veszteség József Attila életében összeforrt a kétféle hiánnyal. Ez azt eredményezte, hogy egészen különleges lírai világot, versnyelvezetet hozott létre. Bár műveiben sorra végigzongorázott a kellemetlen élményeken (gyakran játékos formában, például *Születésnapomra*²⁷⁵ című költeményében a poétává érlelődés eredethistóriáját tekintve), ezek a tulajdonképpen elfojtott traumatartalmak minduntalan a felszínre törtek, és ott maradtak lehorgonyozva. Lajstromozásuk, mozaikszerű ismétlésük az e tehertételekről beszámoló rögzítésmódok állandósuló kényszerében testesült meg.

Éppen az írói-áldozati azonossága és az állandó szorongás edzette a versszubjektumot olyan individuummá, amely lírai alanyiségában azáltal lett több, hogy azt a társadalmat képviselte híven, amelyből kinőtt.

²⁷⁴ JAÖV I. 375.

²⁷⁵ JAÖV II. 446.

Disszertációm elején idéztem már József Attila filozófiai zsenjei közül a kompozícióról írt tételét, melynek fő mondanivalója az alábbi mondatban foglalható össze: „Amikor a valóságról szólok, éppenugy része vagyok a valóságnak, mint amikor nem szólok a valóságról.”²⁷⁶ (kiemelés tőlem) Nem sokkal halála előtt, 1937 októberében írt szintén költészetfilozófiai munkájában ezt írja: „A költő alkot és ez nem jelent kevesebbet, minthogy alakítja a világot, az emberi világot, az emberséget azoknak a segítségével, akik a társadalmi munkamegosztás révén mással lévén elfoglalva, úgy osztoznak a költő tevékenységében, hogy művét szeretettel veszik magukhoz.”²⁷⁷

József Attila költészetéről alkotott felfogása csak megerősödött a korai évek zsenjétől kezdve: a költő ahogy alakítja a világot (és ahogy a világ is alakítja költészetének témáit) alapvető élményévé vált.

A már 1935-ben írt *Ajtót nyitok* című versére igaz talán leginkább a Mészáros által írt gondolat, mi szerint a költő lírikus énje „egészében közelíti meg az emberi problematikát, valamennyi vonatkozásával, a legtöbbre kötelezőtől, a legaprócseprőbbekig, és olyan költői látomásban testesíti meg, amelynek részei [...] mindenkor nyilvánvalóvá tudják tenni az egészhez való bonyolult viszonyukat.”²⁷⁸

Az *Ajtót nyitok*-ban is az élet legközönségesebb és leghétköznapiabb dolgai, mint például valószínűleg egy egyéni élményből fakadó jelenet, a fagyott főzelék illata válik az egész versbeli közösség jellemzőjévé:

„*Ajtót nyitok. Meglódul lomhán / a főzelék fagyott szaga / és végigvicsorog a konyhán / a karmos tűzhely. A szoba üres, senki. Tizenhat éve / ennek, mit sosem feledek.*”

²⁷⁶József Attila: Töredékek. [22] [Itt elsősorban és csupán...] In: <http://magyar-irodalom.elte.hu/ja/tartalom.htm> (2012. 10.24.)

²⁷⁷József Attila: A mai költő feladata. ÖM III. 194.o.

²⁷⁸Mészáros István: József Attila és a modern művészet Argumentum 2004: 45.

A lírai én veszteség-énje domborodik ki a továbbiakban, az anya halála után, mely végül fájdalmas hiány-énbe csap át, hiszen a halál tényén és annak örökké fájó voltán semmi sem változtathat:

*„Nem fáj, de meg sem érinthettem, / nem láttam holtában anyám, / nem is sirtam.
És érthetetlen, / hogy mindig így lesz ezután.”*

Az anyavesztés nemcsak a konkrét anyavesztést jelenti, hanem a közösség számára a bizonytalanságot, amely csak tovább erősödik a lírai én traumatizáltságával. A jövő elbizonytalanodása állandóvá válik, „mindig így lesz ezután”.

Tekintsünk el azoktól a törekvésektől, amelyek József Attilát mozgalmi, harcos proletárköltőnek akarták/akarják definiálni. Közösségi költőként való meghatározása nem ily értelemben értendő. Éppen ezért –kissé provokatívan is– próbálok olyan verseket is az értelmezés látószögébe hozni, amelyeket jórészt csak ebből a szemszögből vizsgáltak. *Ars poetica* című verse is ilyen:

(...)

„Rám tekint, pártfogón, e század: / rám gondol, szántván, a paraszt; / engem sejdít a munkás teste/ két merev mozdulat között; /rám vár a mozi előtt este / suhanc, a rosszul öltözött.”

Emlékezzünk vissza, a költőtársak ítéletére a költővel szemben, akik nem tartották nagy költőnek. Korai években az értelmiségiek idegennek látták maguk közt az avantgárd irányába való tapogatózásával, de zsánerképeivel, a paraszti-szegény rétegekről szóló műveivel sem tudott meghallgatókra találni. Pedig a költő célja nem az volt, hogy egy réteghez kapcsolódjon és egész élete során az ő hangjukon, hanem az, hogy mindenkihez szóljon. A „század pártfogását” szeretne volna élvezni úgy, ahogy ő érzett érzékenységet és szimpátiát az emberiséggel szemben úgy, hogy egyúttal elszigeteléssel vádolja is őket. Ez a kettőség és viszonylagosság, azaz az, hogy művészileg nem határolódott el panaszának tárgyától, így a történelmi-társadalmi oldal és a lírai alany közti viszony

állandóan változásban volt, határozta meg verseit. József Attila már 1924-ben így fogalmaz *Üvegöntők* című versében:

„Néha napszámosnak hívjátok őket / Néha pedig költőnek mondjátok, / Noha nem több egyik a másiknál. /Lassan egyformán elfogy a vérük, / Ők maguk is átlátszókká lesznek, /Ragyogó, nagy kristályablakok / A belőletek épülő jövődön.”

Azaz: a költői én minden társadalmi réteg, legyen az napszámos, vagy értelmiségi, szószólója lesz, hiszen az emberek biztosítják a lehetőséget a jövő felépítésére.

Amint azt már írtuk: József Attila nem tartozott szorosan egyik társadalmi réteghez sem: a Juhász Gyula-i provincialitáson a *Szépség koldusa* kötet után túl tudott lépni és a szűk, szegényemberi világot ábrázoló technikán. Míg Juhász Gyula társadalmilag teljesen elköteleződött, és ezzel egy időben teljesen elszigetelődött, József Attila nem volt erre hajlandó: ő mindenki hangján akart beszélni, nemcsak ezt a korlátozott problémakört kívánja átlátni. Így József Attila látóköre fokozatosan tágult, elhagyta a provincializmust és a Juhász Gyula-i folklorizmust, de nem ragadt meg a kassági formalizmusnál. Ugyanakkor kettősségét jól jellemzi, hogy a város, proli réteg szószólója sem tudott lenni. 1928-tól költészetéből eltűnnek a romantikus-szimbolikus elemek, de ábrázolásmódja megmarad. Olyan metaforák alkalmazása lett a legfőbb ismertetőjegye, amely a közösség számára jelentéssel bírtak. Innen kezdve célja a kor alapvető emberi viszonyainak művészileg adekvát megragadása lett, ugyanakkor mindig is két világ közt állt abban az értelemben, hogy átéli és kifejezi az emberi szenvedéseket és az elidegenedés érzését, de képes nem elidegenedetten is tekinteni a világra (mint például Juhász Gyula).

Mészáros így fogalmaz erről: „A művészet olyan mint a tudomány, tehát funkciója van, amely képes hozzájárulni az emberi létezés megjavításához , bár

módszerei mások is és próbálja minél társadalmibbá tenni az embert”²⁷⁹ 1937-ben egyik utolsóként írott verse a (*Csak most..*) kezdetű vers, amely ismét egy biográfiai helyzetből indul: azt idézi fel a költő életéből, amikor az apa elhagyta a családot. A vers egésze egy elképzelt történet, mely szimbólummá válik: a lírai alany képzelet el, ahogy apja hajózik át a tengeren, hagyja el a társadalmat, amelybe beleszületett. A versben megerősödik a versszubjektum hiány-énje: olyan trauma éri, amelyet nem tud veszteségként feldolgozni, hiszen jószerint nem ismerte apját, így a veszteség feldolgozatlanul hiánnyá lényegül át. Apja a közösség metaforájaként funkcionál: minden olyan emberre vonatkozik, aki csak saját érdekeit nézve máshol keres boldogulást. „Nem volt erkölcsi példatár/s nem hűse hazugság-felhőnek” –jellemzi apját a lírai alany. Ahogy az apa a boldogulás, a jobb lehetőségek miatt hagyta el a családot és adta fel régi életét, úgy a szubjektum egy új szerelemért képes feláldozni mindent. Úgy tűnik, képes volt feldolgozni a hiányt, nem rögzült a veszteség az őt ért trauma miatt, és képes volt megértést tanúsítani apja iránt. Ez azt is jelenti, hogy képes megérteni és részévé válni annak a közösségnek is, amely elköteleződik egy eszme iránt. Itt már nem a lírai alany szétaprózódását és környezetétől való elidegenedését jeleníti meg a vers, hanem a közösséggel való együvé tartozást.

Utolsóként az először a *Szépség koldusában*, 1923-ban megjelent, majd 1934-ben átírt *Rög a röghöz* című verssel foglalkozom. A vers jól illeszkedik szegényember-költészet tematikájához, hiszen ha szövegszerűen nem is jelenik meg, de a 'rög' kifejezés felidézi bennünk a paraszti élet figuráit. De a szöveg jóval többet mond ennél. József Attila ebben a korszakban az egyetlen olyan költőnk, amely nemcsak a parasztság, hanem a munkásság, a „proli” réteg problémáit egyaránt át tudja érezni. E két réteg között helyezkedik el költőnk, a versekben konstruált lírai alany közösségi énje pedig ennek a kettősségnek vibrálásából válik életszerűvé. A korszakban zajló népi-urbánus vita (melyről

²⁷⁹ Mészáros István: József Attila és a modern művészet Argumentum 2004: 172.

bővebben lásd: Nagy Sz. Péter: a nép-urbánus vita dokumentumai 1932-1947, Debrecen 1990.) mit sem változtatott azon a nagyfokú érzékenységen, amelyet a fiatal öltő már 1923/24-es filozófiai zsongeiben leírt. Az egész nemzettel kívánt azonosulni, nem csak a parasztsággal és nem csak a munkássággal, így lett József Attila közösségi költő. A makói-szegedi élmények miatt, valamint a Juhász Gyula-hatás miatt megmaradt benne a paraszti elköteleződés, a polgári világ tagjaként pedig a munkásmozgalom és a polgári értelmiség nézeteit is átszűrte magán.

A *Rög a röghöz* versében is az egyetemességet hirdeti, 'testvérkém'-nek nevezve a többi embert: „*Egymás mellett mi is rögök vagyunk most,/ minket a gyöngé, friss vetés szeret*”. A lírai én általános hiány-énjén túllépve a vers az egész közösség elmagányosodását mutatja be. Ágh István fogalmaz találóan: „*József Attila a nemzetet, a proletárságot és a parasztságot is az emberiséghez tartozás élményeként élte meg, akárcsak a szerelmet*”.²⁸⁰ Ez a tartalmilag differenciálódott látásmód tette József Attilát a korszak egyik legnagyobb költőjévé.

²⁸⁰ ÁGH István: *József Attila nyomában* <http://www.hitelfolyoirat.hu/arch/0504/essze.html> (letöltés dátuma: 2013. április 11).

VII. Összegzés

Disszertációm célja volt a költő biográfiájából kiindulva bemutatni a versekben konstruált szubjektum(ok) traumatizáltságát, majd azt a közösségre, társadalomra vonatkoztatni. A lelki sebesültségre, traumatizáltságra való emlékezés szintjeit Nanette C. Auerhahn és Dorina Laub szerzőpáros csoportosította. Tipologizálásuk a társadalmi trauma, a Holokauszt-emlékezet felől közelíti meg a kérdést, saját interjútapasztalataikat és a pszichoterápiás kezeléseik során tudomásukra jutott információkat fölhasználva alkották meg kategorizációs rendszerüket. Példáik jelentős részét a történelmi traumák témaköréből hozták, de fogalmi bázisuk árnyalt terminológiája kiválóan használható például József Attila traumatikus élményeinek rendszerezéséhez is.

A csoportosítás a következő:

- „1. Nem tudás: a trauma olyannyira erőteljes, hogy az én szétesik, dezintegrálódik, és a tapasztalat nem is válik pszichés reprezentációvá, azaz nem az egyén nem emlékezik a traumára.
2. Fedőemlékek: a hiányzó emlékek helyett a személy hamis emlékeket vagy mítoszt kreál. A fikcionalizálás tudatosságának szintjei között nagy különbségek lehetnek. Az egyén általában azt a részt alakítja át, amelyet valami miatt képtelen volt feldolgozni, így az a traumatikus emléknél sokkal könnyebben elmesélhető lesz akár anekdotikus, vidám történetekként.
3. Újraélés: az egyén akaratlanul újraéli a traumát flashback formájában.
4. Fragmentumok (foszlányos, töredékes emlékezés): az emlék néhány darabja marad csak meg, leválva az eredeti kontextusról. Az eredeti helyzettől elszakadva az adott képzet, érzés vagy gondolat jelentés nélkülinek látszik: az egyén nem tudja, hogy honnan származik és mit jelent.
5. Az áttétel jelensége: a fragmentált, integrálatlan emlékek, és az ezekhez kapcsolódó érzések áttevődnek az aktuális tárgyakapcsolatra vagy más élethelyzetekre. A személy nem a jelenben megélt történésekre reagál, hanem a múlt emlékfoszlányainak megfelelően érez.

6. Elsőprő (túlburjánzó) narratívumok: az adott személy tudatosabban emlékszik, és képes narratívaként beszámolni az emlékről. Bár a reflektív én jelen van, az emlék „megdermedt”; a korábbi formákkal ellentétben nem lép interakcióba az aktuális élettel, hanem egyetlen elsőprő narratíva elhomályosítja az emléket.
7. Élettémák: a traumatikus emlék válik az egyik fő élettémává. A személy már képes bizonyos távolságot tartani az eredeti élménytől, életét és kapcsolatait is e köré szervezi.
8. Tanúságtétel: a megfigyelő én tanúként jelen van az emlékből. Az én nem csak az emlékhöz viszonyul, hanem magához az emlékezéshez is, és erről tanúságot is ad valamilyen formában (pl. önéletrajz).
9. A trauma mint metafora: az egyén képes szabadon felhasználni a trauma emlékét az aktuális problémái feldolgozására és kifejezésére; így a nehéz örökség metaforaként szolgál a nehéz helyzetek megoldásában.
10. Cselekvéses tudás: a traumatikus emlékezet legmagasabb szintje, amikor a tudásból tett következik. A túlélő nem csupán ismeri a tényeket, de azt is tudja, mit kell kezdeni velük: egyéni tudását politikai és társadalmi cselekedetekben juttatja kifejezésre.”²⁸¹

József Attila traumáinak e szisztémához igazításakor, rendszerbe emelésekor le kell szögeznünk, hogy a szerzőpáros csoportosítási rendszere nem alkalmazható maradéktalanul minden egyes emberre. Békés Vera óva intve kiemeli, hogy az „eredmények jórészt klinikai esetek adataiból, nem pedig a túlélők és gyermekeik összességéből származó mintán alapulnak, emiatt nem is terjeszthetők ki fenntartások nélkül mindenre”.²⁸² Eszerint a személyes egyediség szintjén divergencia figyelhető meg. Ám mégis jól látható, hogy a traumatizáltság fokozatai különböző mértékben vannak jelen. Fedőemlékként (2.

²⁸¹ AUERHAHN, Nanette C. - LAUB, Dorina: Intergeneration al Memory of the Holocaust. In: DANIELI, Y. (ed.): *International Handbook of Multigenerational Legacies of Trauma*. Plenum Press, New York, 1998, 21-43.

²⁸² BÉKÉS Vera: A trauma reprezentációjának változásai Holokauszt-narratívákban. PhD-disszertáció. Kézirat. 2008, In: http://pszichologia.pte.hu/files/tiny_mce/doktori/2009-Bekes%20Vera-tezisek.pdf 5. (2012. október 24.)

pont) jelenik meg a családjában elterjedt mítosz, hogy apja Amerikába vándorolt ki, holott később már tudhatta, Romániában él, ott alapított új családot. Verseiben újra és újra átéli a Mama elvesztését (3. és 9. pont), a szerelem keresését, valamint eljut abba a fázisba, hogy metaforaként jelenítse meg emlékeit, kiterjesztvén ezeket életének más aspektusaira is. Önéletrajzában tudatosan emlékezik, némileg elhatárolódva önmagától (8. pont). Traumáit csak részben sikerült feldolgoznia (6-7. pont), az emlékezés bizonyos esetekben teljesen leteríti, s kapcsolatait is köréje szervezi. Egyszerre szerelmes anyába és lányába, s a legsúlyosabb pillanatokban így lesz József Attila kisebb traumáiból nagy élettrauma, sőt egy transzcendenssé, végtelenné táguló veszteséggel kezdődő, majd állandósult hiányba forduló melankólia. Mindezt korai versei segítségével elemeztem, az azokban előforduló lírai alany hiány és veszteség-énjének bemutatása segítségével. Álljon itt egy táblázat, amely szemlélteti a lírai én és a közösség hiány-és veszteség-énjéről elmondottakat. A költői én veszteség-énjét a Mama trauma segítségével elemeztük, míg hiány-énjét a szerelem és a korai években a nővel kapcsolatos nehézségei, a be nem teljesedett szexualitás jellemzi. Utóbbihoz sorolhatjuk még a kortársak és pártfogók meg nem értését. Mindkettőnek költői eszköze a test felaprózódásának megjelenítése (Sóhaj, Erőének, Nem én kiáltok), illetve a szabadvers forma (Nem én kiáltok). Miután korai verseinek egy részével, ill. későbbi verseinek elemzésével kimutattuk, hogy József Attilát közösségi költőnek lehet tartani, a társadalom és közösség szemszögéből megjelenő hiány-én az olyan továbbörökített és társadalmi traumákban ölthet testet, mint a szegényebb rétegek, ill. a szegény és a polgári réteg közötti ellentét, mely leginkább a szegénységben, az istentelenségben, és az ezzel járó mentális közösségi szorongásban nyilvánulhat meg. A hiány a mindennapok részévé válik és olyan állandósult tartalom lesz, amely traumatizálja a közösséget, ill. a közösség egy tagját, József Attilát is. A közösség-társadalom tehát ily módon hat a költőre, a költő pedig saját személyes élményeinek beemelése révén egyetemessé tágítja mondanivalóját. Ezzel

költészete olyan összetettségűvé szervesült, amely a magyar irodalomban csak keveseknek adatott meg.

Költői én	hiány-én	veszteség-én
Miben nyilvánul meg?	szerelem, szexualitás, kortársak meg nem értése	édesapja elvesztése, „Mama” halála
költői eszköz:	test felaprózódása	kaotikus, szabadvers forma
Társadalom, közösség	hiány-én	veszteség-én
Miben nyilvánul meg?	szegénység, istentelenség, mentális, közösségi szorongás, elvesztett bizalom a politikai- gazdasági erőkből, öröklött történelmi traumák	a hiány-énből fakadó veszteségek
költői eszköz	többszám használata, szétdarabolódásból egységesség válik költői metaforái révén	

1. táblázat: A lírai alany hiány- és veszteség-énjének jellemzése az egyén és a közösség szemszögéből

Erős Ferenc nem véletlenül nevezett bizonyos műveket esettanulmányoknak, megállapítván, hogy a műalkotások vizsgálatakor a művész élettörténetének fontosabb mozzanati kivetülései érhetők tetten. Érvelése szerint, léteznek olyan alkotások és életművek, amelyeknél a pszichológiai kontextusok figyelembe vétele elhanyagolhatatlan, s ez az irodalmár számára szintén megkerülhetetlen.²⁸³ Amikor manapság a kurrens külföldi és magyar szakirodalom nem elsősorban a pszichoanalitikai pozícióból ihletet merítő

²⁸³ Vö. ERŐS Ferenc: Két új könyv - az irodalomról és a pszichoanalízisről. *ÉS*, 2005/49, 36.

nézetekkel közelít a trauma fogalmához, akkor mindig a történeti, a szociokulturális és a politikai leírással bővíti értékes tapasztalásait. Bízom benne, hogy mindezeket, még ha részlegesen is, de több szempontból sikerült érzékeltetnem.

VIII. Köszönetnyilvánítás

Köszönetet szeretnék mondani tanárainknak, professzorainknak, akik tanácsaikkal, iránymutatásukkal és szakmai hozzáértésükkel segítettek munkámat. Elsőként néhai Olasz Sándor professzor úr munkáját szeretném megköszönni. Emberi és tanári figyelme, segítő megjegyzései, értő kritikái szemléletem formálásában fontos szerepet töltek be. Témavezetőként – betegsége idején is – mindenben irányította munkámat, élete utolsó napjaiban is tanácsokkal, ötletekkel látott el, amiért soha el nem múló hálával tartozom.

Köszönet illeti Ilia Mihály és Péter László professzor urakat. Tanácsaik, észrevételeik és önzetlen pártfogásuk nélkül nem tudtam volna befejezni az értekezést. Szeretném továbbá Szigeti Lajos Sándor és Odorics Ferenc professzorokat kiemelni. Mindkettejük szeminaristája voltam doktori tanulmányaim megkezdése előtt. Kutatási tervem elkészítésében részt vállaltak, posztgraduális képzésem elkezdéséhez jelentős mértékben hozzájárultak.

Hálával és köszönettel tartozom még Virág Zoltán tanár úrnak. Szakmai támogatása és biztatása, Olasz Sándor professzor úr elvesztése után pedig témavezetése a kutatás folytatásában hathatós segítségemre volt. Iránymutatása, türelmes habitusa nélkül soha nem tudtam volna elérkezni idáig.

IX. Irodalomjegyzék

IX. 1. Felhasznált szépirodalom

ADY Endre: A Sion-hegy alatt. *Nyugat*, 1908. január 1. I. 36–37.

JÓZSEF Attila levelezése. szerk. H. BAGÓ Ilona, HEGYI Katalin, STOLL Béla. Sajtó alá rendezte: STOLL Béla. Osiris Kiadó, Budapest, 2006.

JAÖV: József Attila összes versei 1-2-3. k. Kritikai kiadás. Közzéteszi Stoll Béla. Balassi Kiadó, Budapest 2005.

JÓZSEF Attila válogatott levelezése. Sajtó alá rendezte: Fehér Erzsébet. Akadémia Kiadó - MTA Irodalomtudományi Intézet - Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 1976.

JÓZSEF Attila: *Szabad-ötletek jegyzéke*. Közzéteszi, jegyz.: STOLL Béla. Jav. kiad. Budapest, Atlantisz Kiadó, 1997.

JÓZSEF Attila. Töredékek. *József Attila Tanulmányok és cikkek 1923-1930*. Szerk. Horváth Iván-Tverdota György, Osiris Kiadó, Budapest, 1955. In: <http://magyar-irodalom.elte.hu/ja/tartalom.htm> (2012. 10. 25.)

IX. 2. Idézett és felhasznált szakirodalom

ÁGH István *József Attila nyomában* In:

<http://www.hitelfolyoirat.hu/arch/0504/essze.html> (letöltés dátuma: 2013. április 11.)

ANGYALOSI Gergely: A név és az aláírás problematikája Jacques Derrida műveiben. In: <http://mek.oszk.hu/00000/00073/html/01.htm> (2012. október 28.)

AUERHAHN, Nanette C. - LAUB, Dorina: Intergeneration al Memory of the Holocaust. In: DANIELI, Y. (ed.): *International Handbook of Multigenerational Legacies of Trauma*. Plenum Press, New York, 1998. 21-43

BAKÓ Tihamér: *Sorstörés. A trauma lélektana egy pszichoterapeuta szemszögéből*. Psycho Art Kiadó, Budapest, 2009. 140.

BALÁZS Béla: *Halálesztétika: halandók halála élete a halhatatlanoknak, halandók élete halála a halhatatlanoknak*. Papirus Kiadó, Budapest, 1998.

BÁLINT Mihály: *Az őstörés. A regresszió terápiás vonatkozásai*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.

BALKÁNYI, Charlotte: *On verbalization*. Int J Psycho-Ana. 1964. 64-74.

BAKÓ Tihamér: *Sorstörés. A trauma lélektana egy pszichoterapeuta szemszögéből*. Psycho Art Kiadó, Budapest, 2009.

BARTHES, Roland: *A szöveg öröme*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998.

BÉKÉS Vera: A trauma reprezentációjának változásai Holokauszt-narratívákban. PhD-disszertáció. Kézirat. 2008.

In: http://pszichologia.pte.hu/files/tiny_mce/doktori/2009-Bekes%20Vera-vezisek.pdf (2012. október 24.)

BENEY Zsuzsa: *József Attila-tanulmányok*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1989.

BÉNYEI Péter: A közösségi trauma irodalmi reprezentációja, In: *Létünk* 2009.

BOESKY, Dale: Acting out: A Reconsideration of the Concept. Int J Psycho-Anal 45., 1982. 171-179.

- BOGYA Irma: A kommunikáció értelemtartalma. In: epa.oszk.hu/00900/00979/00306/pdf/003.pdf (2010. október 28.)
- BÓKA László: *József Attila. Esszé és vallomás*. Magvető Kiadó, Budapest, 1947.
- BÓKAY Antal: *József Attila poétikái*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2004.
- BÓKAY Antal: Szelf-analízis és versépítés József Attila költészetében. *Thalassa*, 2005. 2-3. 8-47.
- BÓKAY Antal: „Batu khán pesti rokona” - A szelf poézise József Attila költészetében. In: *Kortárs*, 49.évf. (2005) 4. szám, 35-42.
- BÓKAY Antal, Test poétika - egy eltévedt kísérlet. In: Uő: *József Attila poétikái*, Gondolat Kiadó, Budapest, 2004, 201-224.
- BÓKAY Antal: *Líra és modernitás – József Attila én-poétikája*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2006.
- BÓKAY Antal: Modern és posztmodern poétikai életérzés József Attila költészetében – A hetedik. In: Tasi J. (szerk.). „A Dunánál”. *Tanulmányok József Attiláról*. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 1995.
- BOLGÁR Dániel: Volt-e vagy sem? In: *BUKSZ*, 2010. 121–126.
- BORI Imre: *József Attila költészete*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2005.
- BRISON, Susan: *Aftermath: Violence and the Remaking of a Self*. Princeton University Press, Princeton, 2002.
- BUBER, Martin: *Én és Te*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1991.
- BUDA Béla: *A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei*. Animula Kiadó, Budapest, 2001.
- BUDA Béla: Pszichoterápia és kultúra. In: Füredi J. - Buda B. (szerk.): Múzsák a díványon. *Pszichoterápia és kultúra*. Magyar Pszichiátriai Társaság, Budapest, 1992. 11-28.
- CARUTH, Cathy: “Parting words: Trauma, Silence, and Survival.”. editor: JACOBS, Carol-Sussman, Henry: *Acts of Narrative*. Stanford University Press, Stanford, 2003.

- CARUTH, Cathy – ESCH, Deborah (szerk.): *Critical Encounters: Reference and Responsibility in Deconstructive Writing*. Rutgers University Press, New Jersey, 1995.
- CARUTH, Cathy: *Trauma: Explorations in Memory*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1995.
- CARUTH, Cathy: *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History*. The Johns Hopkins University Press, 1996.
- CHARON, Rita: *Narrative Medicine: Honoring the Stories of Illness*. Oxford University Press. Oxford-New York, 2006.
- CRYSTAL, David: *A nyelv enciklopédiája*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998.
- CULBERTSON, Roberta: *“Embodied Memory, Transcendence, and Telling. Recounting*, 1995.
- CSIBRA, Gergely- GERGELY, György: A naiv tudatelmélet az evolúciós lélektan szempontjából. In: *Magyar Tudomány* 2002/1.
In: <http://www.matud.iif.hu/02jan/csibra.html> (2012.08.19.)
- CSUHAI Cs. Klára: Az acting-out pszichoanalitikus értelmezésének alakulása. *Pszichoterápia*. 1993. 2. 211-223.
- DAHLKE, Ruediger: A betegség mint szimbólum. In: http://brihaspati.net/downloads/A_betegseg_mint_szimbolum_Ruediger_Dahlke.pdf (2012. október 24.)
- DANTO, Arthur C.: *A közhely színeváltozása*. Enciklopédia Kiadó, Budapest, 1996.
- DANTO, Arthur C.: *Hogyan semmizte ki a filozófia a művészetet?*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1997.
- DARVAS Róbert: Rögtönzés. *Színházi Élet*. 1935. ápr. 21-27. 194.
- DE MAN, Paul: A trópusok retorikája. In Uő: P. de M., *Az olvasás allegóriái. Figurális nyelv Rousseau, Nietzsche, Rilke és Proust műveiben*. Ford. FOGARASI György, Szeged, (deKON-KÖNYVEK 17.) Ictus Kiadó, 1999. 142–162.
- DE MAN, Paul: *Az önéletrajz mint arcrongálás*. Ford. Fogarasi György. Pompeji 1997. 2–3. 93–107.

- DE MAN, Paul: Hypogramma és inskripció. In Uő: P. de M., *Olvasás és történelem. Válogatott írások*. Ford. NEMES Péter, Budapest, Osiris Kiadó, 2002. 395–432.
- DOMOKOS Mátyás: Illyés Gyula: József Attiláról. Egy készülő gyűjtemény utószava. *Tiszatáj*, 2006. jan. 52-55.
- EAGLETON, Terry: *A fenomenológiától a pszichoanalízisig*. Helikon, Budapest, 2000.
- EHMANN Bea - ERŐS Ferenc - LÁSZLÓ János: A demokrácia szociális reprezentációjának narratív szerveződése: Egy új interjúelemzési megközelítés. XIII. Országos Pszichológiai Nagygyűlés, Pécs, 1998. április 15-18.
- EHMANN Bea - ERŐS Ferenc - LÁSZLÓ János: A new approach to empirical research on narrative organization of social representations of democracy and European citizenship. European Association of Experimental Social Psychology, XII. General Meeting, Oxford, 1999. July 7-10, UK.
- EHMANN Bea-GARAMI Vera: Az énbevonódás nyelvi markeri történelmi eseményekről szóló laikus elbeszélésekben. In: Vincze O., Bigazzi S. (szerk.): *Élmény, történet: A történetek élménye. Pszichológiai Horizont 4*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 2008. 41-51.
- EISEMANN György: Elsajátított idegenség és elidegenedett azonosság. A modern lírai alany önértelmezésének történetiségéhez. In BEDNANICS Gábor – KÉKESI Zoltán – KULCSÁR SZABÓ Ernő (szerk.): *Identitás és kulturális idegenség*. Osiris, Budapest, 2003, 56-65.
- EKMAN, Paul - FRIESEN, Ward: *Emotions in the Human Face*. Pergamon, New York, 1972.
- EKMAN, Paul: Leleplezett érzelmek: az arckifejezések és az érzelmek felismerése a kommunikáció és az érzelmi élet fejlesztéséhez. Ford. Pheby Krisztina. Kelly Kiadó, Budapest, 2011.
- ELIAS, Norbert: *A civilizáció folyamata*. Gondolat, Budapest, 1986.

- ÉRFALVY Livia: Az önértelmezés útjai. In HORVÁTH Kornélia – SZITÁR Katalin (szerk.): *Vers – ritmus – szubjektum. Műértelmezések a XX. századi magyar líra köréből*. Kijárat Kiadó, Budapest, 2006. 189-208.
- ERŐS Ferenc: *Trauma és történelem*. Józseveg Műhely, Budapest, 2007.
- ESPERSIT Mária: József Attiláról. In: *József Attila Emlékkönyv*. 75.
- F. GALLÓ Béla: A bennünk kódolt jövő. Sorsunk a pszichogenetika tükrében. Galló Intézet Kft., 2012.
- FALUVÉGI Katalin: A hetedik. In: „*A hetedik te magad légy*” Újabb József Attila-versértelmezések. Szerk.: Szabolcsi Miklós. ELTE, 1999. 5-14.
- FEHÉR M. István: *József Attila esztétikai írásai és Gadamer hermeneutikája*. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2003.
- FENICHEL, Otto: Neurotic acting out. In: *Collected Papers*. Second Series. Norton, New York, 1945.
- FOUCAULT, Michel: *Madness and Civilization. A History of Insanity in the Age of Reason*. Tavistock Publications 2000.
- FÖLDÉNYI F. László: *Melankólia*. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2003.
- FÖLDÉNYI F. László: Boldogság és melankólia, avagy időszerűtlenségük dicsérete. In: <http://epa.oszk.hu/00400/00458/00128/3661.html> (letöltés dátuma: 2012. október 04.)
- FREUD, Anna: Acting out. *Int J Psycho-Anal* 49., 1968. 165-170.
- FREUD, Sigmund: *Az őszvalami és az én*. Ford. Hollós István, Dukes Géza. Hatágú Síp Alapítvány, Budapest, 1991.
- FREUD, Sigmund: *Bevezetés a pszichoanalízisbe*. Gondolat Kiadó, Wien-Budapest, 1932, 1986.
- FREUD, Sigmund: Emlékezés, ismétlés, átdolgozás. Magyarul: In: Buda Béla (szerk.): *Pszichoterápia*. Gondolat, Budapest, 1981.
- FREUD, Sigmund: *Esszék*. Gondolat, Budapest, 1982.
- FREUD, Sigmund: *A tagadás*. Ford. Májay Péter. Magyarul: In: Erős Ferenc (szerk.): *Ösztönök és ösztönsorsok. Metapszichológiai írások*. Filum Könyvkiadó, Budapest, 1997. 148.

- Németh, Attila – Füredi, János – Tariska, Péter (Szerk.): *A pszichiátria magyar kézikönyve*. Medicina Kiadó, Budapest, 2009.
- FREUD, Sigmund: *Gyász és melankólia*. Ford. Berényi Gábor. Magyarul: In: Erős Ferenc (szerk.): *Ösztönök és ösztönsorsok. Metapszichológiai írások*. Filum Könyvkiadó, Budapest, 1997.
- GALAMB Ödön: *Makói évek*. Cserépfalvi Kiadó, Budapest, 1941.
- GARAMI Vera- EHMANN Bea: Történelemkönyvek és az idő viszonya: beszámoló a NooJ program segítségével végzett tartalomelemzéses vizsgálatokról, V. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia, Cikkgyűjtemény, 2007. 282-291.
- GOFFMAN, Erving: Stigma és szociális identitás. In.: Megismerés, előítélet, identitás. Szociálpszichológiai szöveggyűjtemény, szerk.: Erős Ferenc. Új Mandátum, Budapest, 1998.
- GYÁNI Gábor: Trauma, emlékezet, kultusz. *Élet és Irodalom*, 2006. 45. 6.
- HALL, Edward T.: *The Hidden Dimension*. In: Garden City. Anchor Books, New York, 1969. (Edward T. HALL: Rejtett dimenziók. Gondolat Kiadó, Debrecen, 1980.
- HARMAT Pál: *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis*. A budapesti mélylélektani iskola története. Budapest, 1994.
- HÁRS György Péter: *Pszicho Ana Logosz (Ferenczi-Freud)*. Dialóg-Campus Kiadó, Budapest, 2005.
- HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich: *A szellem fenomenológiája*. Ford. Szemere Samu. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973.
- HEIDEGGER, Martin: *Fenomenológiai Arisztotelész interpretációk*. Ford. Endreffy Zoltán, Fehér M. István. Existentia, 1996-97
- HEIDEGGER, Martin: *Lét és idő*. Ford. Angyalosi G.-Bacsó B.-Karos A.-Orosz I.-Vajda M., Osiris, Budapest, 2001.
- HELLER Ágnes: A trauma szégyene, a szégyen traumája. In: Uő: *Trauma*. Budapest, Múlt és Jövő 2006. 7-43.

In: http://www.kritikaonline.hu/kritika_09februar_varokata.html (2012. szeptember 19.)

JAKOBSON, Roman: *Hang – jel – vers*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1972.

JANZER Frigyes: A „két vonulat”, a Flóra-versek és az Óda. In: „*A Dunánál*” *Tanulmányok József Attiláról*. Szerk. Tasi J. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 1995.

JAUSS, Hans Robert: *Recepcióelmélet - esztétikai tapasztalat - irodalmi hermeneutika*. Irodalomelméleti tanulmányok. Szerk. Kulcsár-Szabó Zoltán. Osiris Kiadó, Budapest, 1999.

VALACHI Anna: Szóra bírt, hallgatag mélységek. József Attila és a pszichoanalízis. In: <http://www.forrasfolyoirat.hu/0504/valachi.html> (2012. 10. 24.)

JÓZSEF Jolán: *József Attila élete*. Cserépfalvi Kiadó, Budapest, 1940.

KABDEBÓ Lóránt – KULCSÁR SZABÓ Ernő – KULCSÁR SZABÓ Zoltán –

MENYHÉRT Anna (szerk.): *Tanulmányok József Attiláról*. Anonymus, Budapest, 2001.

KANSTEINER, Wulf: Egy fogalmi tévedés származástörténete. A kulturális trauma metaforájának kritikai esztétikája.

In: http://www.ketezer.hu/menu4/2005_01/kansteiner.html (2012. 10. 24.)

KARAFIÁTH Judit - TVERDOTA György: Irodalom és onomasztika - bevezető. In: *Helikon* 1992/3-4. XXXVIII. évfolyam.

KERNBERG, Otto: Borderline szindróma és patológiás nárcizmus. Kapocs Kiadó, Budapest, 1990.

KISANTAL Tamás: *Túlélő történetek*. Kijárat Kiadó, Budapest, 2009.

KRISTEVA, Julia: *A szerelem meséi. (Histoires d'amour)*, Paris, Editions Denoël, 1983.

KULCSÁR SZABÓ Ernő: „Szétterült ütem hálójá”. In: Kabdebó Lóránt—Kulcsár Szabó Ernő—Kulcsár-Szabó Zoltán—Menyhért Anna (szerk.): *Tanulmányok József Attiláról. Újraolvasó*. Anonymus Kiadó, Budapest, 2001. 16.

- KULCSÁR SZABÓ Ernő: A vers hangja és tekintete: A humán jelenlét felfüggesztése a kései József Attila költészetében, Kabdebó L. -Kulcsár Szabó E-Kulcsár Szabó Z. (szerk.) Tanulmányok József Attiláról, Budapest, Anonymus Kiadó, 2001. In: <http://www.vigilia.hu/2006/1/kulcsar.htm> (2011. március 24.)
- KULCSÁR-SZABÓ Zoltán: Magány és énhány József Attilánál. *Kortárs*, 2005. 49. 4.
- LACAPRA, Dominick: *Writing History, Writing Trauma*. Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2001.
- LAKOFF, George-JOHNSON, MARK: *Metaphor We Live By*. University of Chicago Press, Chicago, 1980.
- LAPLANCHE-PONTALIS: *A pszichoanalízis szótára*. Akadémiai, Budapest, 1994.
- LENGYEL András: „...gondja kél a gondolatban”. *Az értekező József Attiláról*. Tiszatáj Könyvek, Szeged, 2005.
- LENGYEL András: *A modernitás antinómiái*. Tekintet, Budapest, 1996.
- LENGYEL András: József Attila „semmi”-képzetéről. *Tiszatáj* 1997. 12. 76-84.
- LENGYEL András: Vágyak, „törvények” és szerepek ütközőpontjában: Vágó Márta, In: *Imágó*, 2012.
- LEYS, Ruth: *Trauma: A Genealogy*. The University of Chicago Press, Chicago and London, 2000.
- LŐRINCZ Csongor: *A költészet konstellációi*. Ráció Kiadó, Budapest, 2007.
- LŐRINCZ Csongor: Beírás és átvitel (József Attila: „Költők és Kora”). *Alföld* 2004. 4. 60–77.
- MAGYAR Miklós: Hős, név, névmás. *Helikon* 1992/3-4. XXXVIII. évfolyam.421.
- MÁRKUS György: A trauma és filozófiai ellenstratégiái. *Aspecto*, 2008. 1. 101-122.
- MENYHÉRT Anna: *Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom*. Anonymus–Ráció Kiadó, Budapest, 2008.
- MÉSZÁROS Judit: A modern traumaelmélet építőkövei. Ferenczi paradigmaváltása a traumaelméletben. In: Juhász Angéla (szerk.): *A gyöngéd analitikus és a kemény tudományok*. Animula Kiadó, Budapest, 2003.

MILOSEVITS Péter: *A szerb irodalom története*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1998.

MUHEL GÁBOR: „Kétes létben a bizonyosság” In: InCite. Culture and Critic, forrás: <http://kuk.btk.ppke.hu/en/node/1695> (2012. (letöltés dátuma: 2013. április 11.)

NAGY Csilla: Megvont határok. Tér, táj, én-koncepció József Attila és Szabó Lőrinc 1930-as évekbeli költészetében. PhD-disszertáció. Kézirat. 2012. In: 193.6.1.94:9080/JaDoX.../document_13001_section_5099.pdf (2012. október 24.)

N. HORVÁTH Béla: Kinek írta József Attila a Szabad ötleteket?, ill. A szabad-ötletek olvasatai. In: Uő: *Egyéniség és valóság, tanulmányok József Attiláról*. Nap Kiadó, Budapest, 2006, 169-196.

N. HORVÁTH Béla: *„Egy, ki márványból rak falut” József Attila és a folklór*. Babits Kiadó, Budapest, 1992.

N. HORVÁTH Béla: *A líra logikája: József Attila*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2008.

N. HORVÁTH Béla: Varázsvers vagy filozófiai létértelmezés?. In: *„Modernnek kell lenni mindenestül”?*. Szerk. Szigeti Lajos Sándor. Szeged, 1996.

N. HORVÁTH Béla: Wilhelm Reich- és József Attila-párhuzamok. In: <http://www.forrasfolyoirat.hu/0312/nhorvath.html> (2012. október 18.)

NÉMETH Andor: *József Attila pszichiátriai betegsége(i)*. Filum Kiadó, Budapest, 2000.

NÉMETH Andor: József Attila és kora. A szélén behajtvá. Bp., Magvető Kiadó. 1973.

NÉMETH G. Béla: Az önmegszólító verstípusról. In: Uő: 11 vers. *Verselemzések, versértelmezések*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1977. 5-70.

ODORICS Ferenc: Az Eszmélet *újraolvasása*. = *Újraolvasó. Tanulmányok József Attiláról*. (szerk. KABDEBÓ Lóránt, KULCSÁR SZABÓ Ernő, KULCSÁR-SZABÓ

- Zoltán, MENYHÉRT Anna). Anonymus Kiadó, Budapest. 2001. 172-179.
- OLTVAI Ferenc: Nem én kiáltok az ügyészség előtt. In: *Somogyi-könyvtári Műhely*. 1980. április, 19. évf. 2. szám. 521-524.
- PÉTER László: *14 írás József Attiláról*. Bába Kiadó, Szeged, 2005.
- PÉTER László: *József Attila Szegeden*. Bába Kiadó, Szeged, 2005.
- PINTÉR Judit Nóra: A tudattalan identitás. *Imago*, 2012. 2. 67-72.
- PLÉH Csaba: Nyelvében gondolkodik-e az ember?
<http://www.mindentudas.hu/pleh/20040729pleh.html> (2008.01.24.)
- POLCZ Alaine: *A halál iskolája*. Magvető Kiadó, Budapest, 1989.
- POLCZ Alaine: Ideje a meghalásnak. Pont Kiadó, Budapest 1998.
- PRÁGAI Tamás: „Mint gondolatjel, vízszintes a tested...” *Tanulmányok József Attiláról*. A Kortárs folyóirat és a Mindentudás Egyeteme kiadása. Budapest, 2005.
- RANGELL, Leo: A point of view on acting out. *Int. J Psycho-Anal*, 1968. 195-201.
- SAITOS Gyula: *József Attila Makón*. Magvető Kiadó, Budapest, 1964.
- SCHACTER, Daniel L.: *Emlékeink nyomában*. Háttér Kiadó, Budapest, 1998.
- SIMMEL, Georg: *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1973.
- STOLL Béla, Jegyzetek (a Szabad-ötletek jegyzékéhez). In: Uő: *József Attila, Szabad-ötletek jegyzéke*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1993. 51-63.
- SWINNEY, David: Lexical access during sentence comprehension.
 (Re)consideration of context effects. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior* 18. 1979. 545-569.
- SZABOLCSI Miklós: *Érik a fény József Attila élete és pályája 1923-1927*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977.
- SZABOLCSI Miklós: *Fiatal életek indulója (József Attila pályakezdése)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963.
- SZABOLCSI Miklós: *Kész a leltár. József Attila élete és pályája 1930-1937*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998.

- SZEGEDY-MASZÁK Mihály: A szerző önazonossága József Attila életművében. In: Prágai T. (szerk.) „Mint gondolatjel, vízszintes a tested”: Tanulmányok József Attiláról. Kortárs Kiadó, Budapest, 2005. 171-198.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Irodalmi kánonok*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1998.
- SZIGETI Lajos Sándor: *A „Szabad ötletek jegyzéke” és a kései versek (József Attila költészetének néhány motívumához)*. Irodalomtörténeti dolgozatok. Szeged, 1978.
- SZIGETI Lajos Sándor: *A virrasztó költő*. Tiszatáj Könyvek, Szeged, 2002.
- SZIGETI Lajos Sándor: *Verssor(s)ok*. Széphalom Könyvműhely, 2003.
- SZIKSZAINÉ Nagy Irma: Kérdésalakzatra épített József Attila-i verskompozíciók. In: <http://mek.oszk.hu/03200/03261/03261.pdf> 121. (2012. szeptember 22.)
- SZŐKE György: A szabad asszociációtól a költeményig. In: Szerk.: Horváth Iván és Tverdota György: „Miért fáj ma is”, *Az ismeretlen József Attila*. Balassi Kiadó, Budapest, 1992. 17-43.
- TAKÁCS László: *Négy állomás József Attila életútján*. Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága, a Battonyai Városi Tanács és a Mezöhegyesi Városi Tanács közös kiadványa. Battonya-Békéscsaba-Mezöhegyes, 1990.
- TAMÁS Attila: Az „Úr”-tól az „Űr”-ig. Átalakulások József Attila világlátásában. In: A Dunánál. Szerk. Tasi József. *Tanulmányok József Attiláról*. Budapest, 1995.
- TENGELYI László: A kultúra mint szimbolikus értelemalapítás. *Imago*, 2012. 2. 5-16.
- THOMÄ, Helmut -KÄCHELE, Horst: *A pszichoanalitikus terápia tankönyve*. MIET Pszichoterápiás Munkacsoport, Budapest, 1987.
- TÓTH Ferenc: „Az otthonom pedig hát ott, Makón van” József Attila makói évei. Makó, 2006.
- TÖRÖK Gábor: *A líra: logika: József Attila költői nyelve*. Magvető Kiadó, Budapest, 1968.
- TVERDOTA György: A névvarázs poétikája. In: *Helikon*, XXXVIII. évfolyam 1992/3-4. 410-420.

- TVERDOTA György: József Attila: Neurótikus spekulációk - Bevezető tanulmány, szövegközlés, jegyzetek. *Mozgó Világ*, 2008. 10. 48-57.
- TVERDOTA György – VERES András (szerk.): *Testet öltött érv. Az értekező József Attila*. Balassi Kiadó, Budapest, 2003.
- TVERDOTA György: József Attila névszemlélete. *ItK*, 1984. 5-6. sz. 617.
- TVERDOTA György: *József Attila*. Korona Kiadó, Budapest, 1999.
- TVERDOTA György: Létösszegző versciklus a pálya fordulóján. 1934 József Attila: Eszmélet. In: *A magyar irodalom története 1920-tól napjainkig*. Szerk: Szegedy-Maszák Mihály, Veres András. Gondolat Kiadó, Budapest, 2007. 277-290.
- TVERDOTA György: *Tizenkét vers. József Attila Eszmélet-ciklusának elemzése*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2004.
- TVERDOTA György: *Ihlet és eszmélet*. József Attila, a teremtő gondolkodás költője. Gondolat Kiadó, 1987.
- TVERDOTA György: A József Attila-kutatás dilemmái. In: KABDEBÓ Lóránt – KULCSÁR SZABÓ Ernő – KULCSÁR SZABÓ Zoltán – MENYHÉRT Anna (szerk.): *Tanulmányok József Attiláról*. Anonymus, Budapest, 2001.
- TVERDOTA György: A komor föltámadás titkai. A József Attila-kultusz születése. Pannonica Kiadó, 1998, 43–66.
- UDVARDI József: *József Attila lelki összeomlása*. Lyukasóra Könyvek, Magyar Írók Egyesülete, Budapest, 2004
- VAJDA Barnabás: *Sigmund Freud és a XX. század eleji magyar irodalom*. AB-ART Kiadó, Pozsony, 2005.
- VALACHI Anna: Láttam, hogy a mult meghasadt. Terápiás modellből mágikus önteremtési rítus. *Thalassa*, 2000. 2-3. 3-26.
- VALACHI Anna: „Amit szívedbe rejtessz” József Attila égi és földi szerelmei. Noran Kiadó, Budapest, 2006. 2006. 110-112.
- VALACHI Anna: „Költő szerelme szalmaláng”. József Attila és a nők. *Eső*, 2003. 4. 116-122.

VALACHI Anna: Három testvér – háromféle kísérlet az elveszett gyermekkor visszahódítására. József Attila, Etelka és Jolán árvaságkompenzáló életstratégiái. *Thalassa*, 2001. 2-3. 145-154.

VALACHI Anna: József Attila születésnapjai nyomában. In: http://www.napkut.hu/naput_2010/2010_03/004.htm (2012.09.19.)

VALACZKA András: A személyiség mint térszerkezet. József Attila tájai. In: http://franka-egom.ofm.hu/irattar/irasok_gondolatok/konyvismertetesek/konyvek_12/jozsef_attila/jozsef_attila_tanulmanyok/web_anyag/33_valaczka_szemelyiseg.htm (2012. 10. 24.)

VÁRÓ Kata Anna: Idő és időtlenség. In: http://www.kritikaonline.hu/kritika_09februar_varokata.html (2012. 10. 24.)

VERESS Károly: *Filozófiai szemiotika*. Stúdium Kiadó, Kolozsvár, 1999.

VINCZE Orsolya: Mentális állapotok jelentősége csoporttörténetekben a saját és a külső csoport vonatkozásában. PhD-disszertáció. Kézirat. 2009.

In: http://pszichologia.pte.hu/files/tiny_mce/File/2009-Vincze%20Orsolya.pdf (2012. október 24.)

VIRÁG Zoltán: A filozófia és a művészet végső beteljesedése. *Iskolakultúra*. 1998. május. VIII. évfolyam, 105-109.

VIRÁGH Szabolcs: Trauma és történelem találkozása Emlékezet, reprezentáció, rítus. *BUKSZ*, 2011. 2. 161.

ZLINSZKY Aladár: A névvarázs. *Helikon* 1992/3-4. XXXVIII. évfolyam. 466-473.

ZSÉDELY-SZABÓ Tímea: Az örület múzeuma – az identitás színeváltozása. Egy New York-i menedékhely (The Living Museum) kontextusában. PhD-disszertáció. Kézirat. 2010. In: http://pszichologia.pte.hu/files/tiny_mce/D-2010-Zsedely-Szabo%20Timea.pdf (2012. október 24.)

WITTGENSTEIN, Ludwig: *Filozófiai vizsgálódások*. Atlantisz Kiadó, Budapest, 1992.

X. Függelék

1. sz. kép

 Privatlos használatra
díj- és illetékmentes.

Budapest vármegye.
székes város.

Születési anyakönyvi kivonat.

613. szám.
Kelt: Budapest
1905 (ezer hatszázöt) évi
aprilis hó 16 (tizenhatodik) napján.
Megjelent az alulírott anyakönyvvezető helyettes előtt
az alább nevezett atya
akinek állása (foglalkozása):
lakóhelye:
s aki
személy azonosságát házassági anyakönyvi
kivonatával igazolta.
és bejelentette a következő születést:

A törvényes atya
családi és utóneve: József Áron
vallása: görög keleti
állása (foglalkozása): szappanfőző
lakóhelye: Budapest V. Gát utca 3 szám
születéshelye: Féregyháza, Temes vármegye
életkora: 34 (harmincznégy) éves
családi és utóneve: József Áronné született
Pöcxé Borbiála
vallása: evangelikus református
állása (foglalkozása):
Az anya
lakóhelye: a férje lakása
születéshelye: Szabadkallás Pest Pilis Solt Kisbuda vármegye
életkora: 29 (huszonkilenc) éves

12. sz. minta az A. U. 115. §-hoz.
Ára 4 fillér

A gyermek A születés

helye: szülők lakása
ideje: 1905 (ezer kilencszázöt)
évi: április hó 11 (tizenegyedik)
napjának délután 1/2 felkilenex órája.
neme: fiú; vallása: görög-keleti
utóneve: Attila
Megjegyzés:

Felolvastatván:

helybenhagyatott és aláíratott

1905. április 11. Múzeum

Kosztolányi Alajos k. anyakönyvvezető helyettes
József Áron sk. bejelentő

Bizonyítom, hogy ez a kivonat a
anyakönyvi-kerület születési anyakönyvével szövszerint tartalomilag megegyező.

Kelt Budapest, 1949. április 5-én

P. H.

anyakönyvvezető h

M. kir. Állami nyomda Budapest 1944 -- 5755.

3. sz. kép

Anyakönyvi szám 77.

ELEMI
NÉPISKOLAI BIZONYÍTVÁNY.

Försegi Attila

(születési helye: Budapest születési éve, hónapja és napja: 1915. ápr. 11. vallása: ref. a Budapesti székesfővárosi 21. kerületi Spar-utcai elemi népiskola negyedik osztályát az 1915/16 iskolaévben a következő eredménnyel végezte:

Hittan és erkölcstan: <u>jóles</u>	Éneklés: <u>jóles</u>
Írás: <u>jó</u>	Rajzolás: <u>jó</u>
Olvasás: <u>kitűnő</u>	Kézimunka: <u>—</u>
Magyar nyelv: <u>jó</u>	Testgyakorlás: <u>jóles</u>
Számítan: <u>jóles</u>	Írásbeli dolgozatok külső alakja: <u>rendes</u>
Földrajz: <u>jó</u>	

Magaviselete: <u>dicseked</u>	Mulasztott igazolt órák: <u>98</u>
Szorgalma: <u>hangyag</u>	, nem igazolt órák: <u>—</u>
Beoltatott: <u>igen</u>	A következő osztályba föl-
Ujraoltatott: <u>—</u>	léphet.

Budapest, 1915. évi május hó 31 n.

A bélyegző helye

Nádorvári
igazgató-tanító.

Erős Ede
osztály-tanító.

Székesfővárosi Háznyomda 1913.